

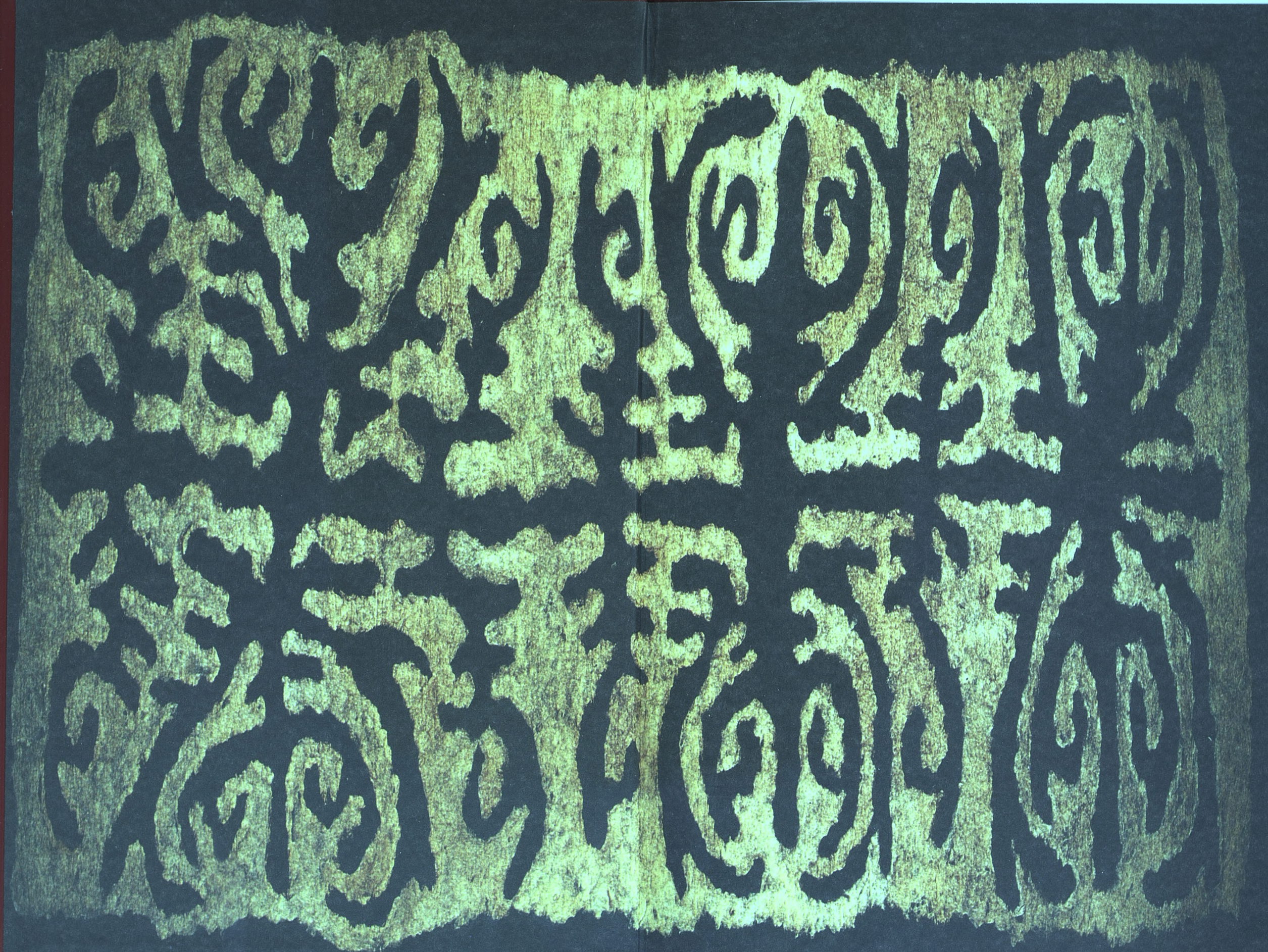

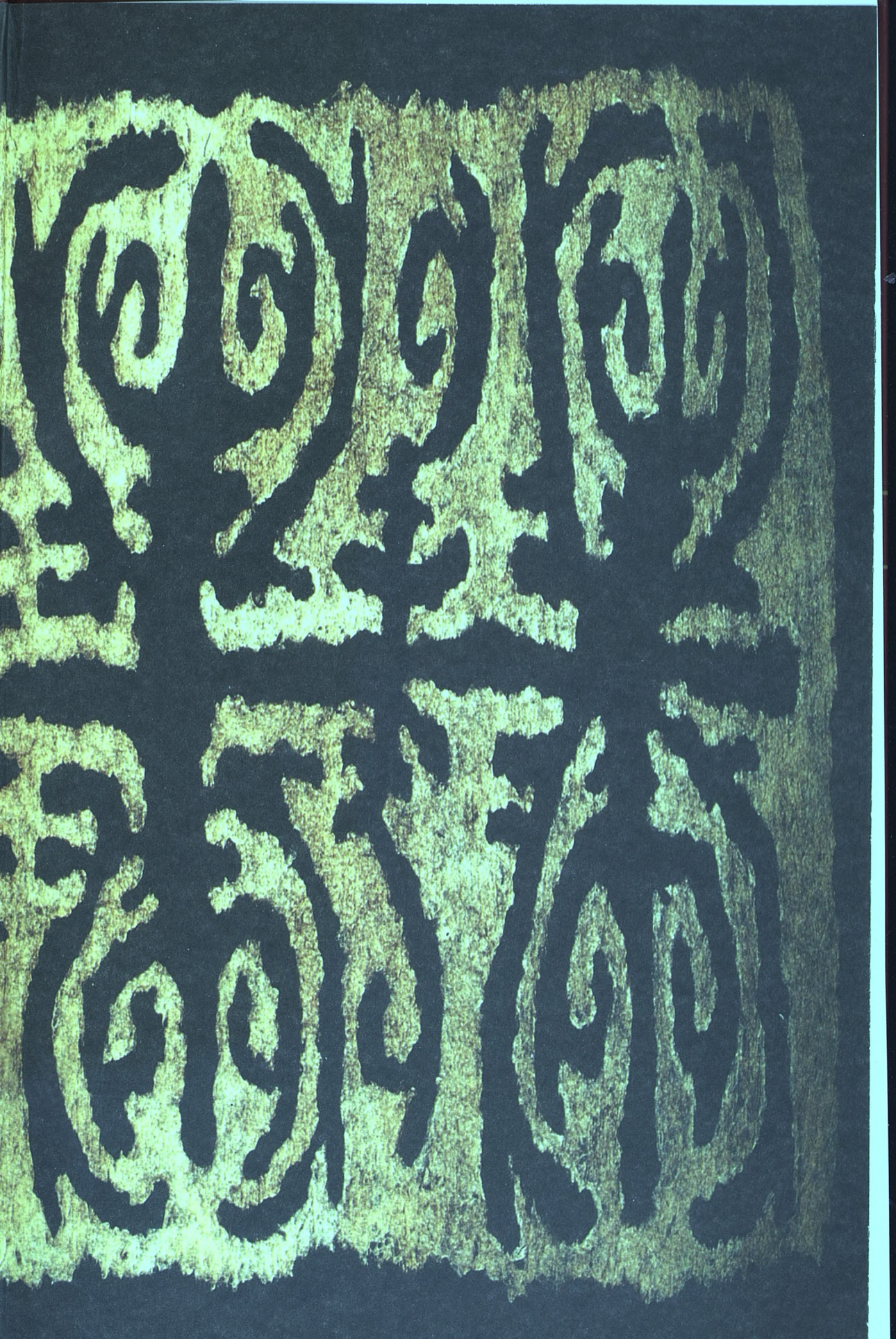
МАХАМБЕТ

ЖУРНАЛЫНЫҢ
КІТАПХАНАСЫ
АМАНАТ

ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

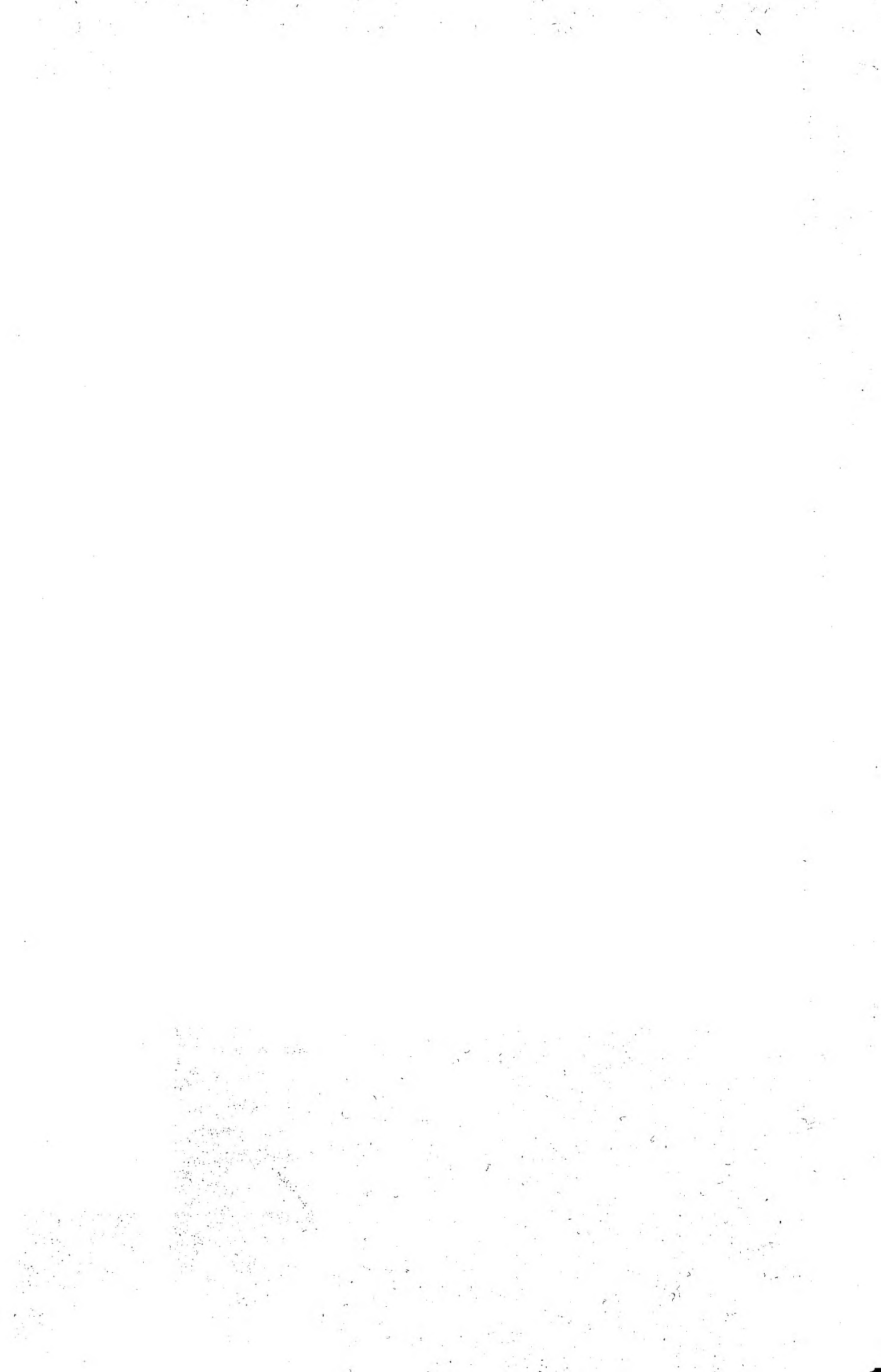

**«AMANAT» журналы кітапханасының
редакциялық кеңесі**

Роллан Сейсенбаев
(Қазақстан) —
Бас редактор —
Кеңес басшысы

Әбіш Кекілбаев
(Қазақстан)
Анатолий Ким
(Ресей)
Аятолла Хьюбш
(Германия)
Валентин Распутин
(Ресей)
Владимир Берязев
(Ресей)
Иманғали Тасмағамбетов
(Қазақстан)
Клара Серікбаева
(Қазақстан)
Кэндзабуро Оэ
(Жапония)
Леон Робель
(Франция)
Мырзатай Жолдасбеков
(Қазақстан)
Мұрат Әуезов
(Қазақстан)
Мұхтар Құл-Мұхаммет
(Қазақстан)
Олжас Сүлейменов
(Қазақстан)
Пенти Холоппа
(Финляндия)
Ричард Мак Кейн
(Ұлыбритания)
Равиль Бухараев
(Ұлыбритания)
Синтара Исихара
(Жапония)
Тимур Зульфикаров
(Тәжікстан)
Шыңғыс Айтматов
(Қырғызстан)

**Қазақстан Республикасының
10 жылдығына арналады**

МАХАМБЕТ

ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

«АМАНАТ» ЖУРНАЛЫНЫҢ КІТАПХАНАСЫ

Әлем халықтарының әдебиеті, өнері,
тарихы, фәлсафасы, білімі һәм діні

ХІХ ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫ

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат
министрлігінің жоспарына сәйкес шығарылып отыр

Қосымша оқу құралы ретінде
Қазақстан Республикасының Білім министрлігі ұсынған

Шығармаларды басылымға дайындап, көркемдеген
жобаның авторы Роллан Сейсенбаев

Құрастырушы редактор: Клара Серікбаева

Көркемдеуші: Ғазиз Бегалиев

Беттеуші: Батима Малаева

Алғы сөз: Иманғали Тасмағамбетов

Соңғы сөз: Роллан Сейсенбаев

Кітапта Қазақстанның айтулы суретшілері М. Қисаметдиновтың,
Т. Мұхатовтың, А. Бегалиннің, Б. Әбішевтің, Е. Сидоркиннің
суреттері пайдаланылған

Көркемдеуші редактор: Назар Роллан

ISBN 9965-611-71-8

ББК 84 (5 қаз) 7-5

М $\frac{4702250202}{00(05)-07}$

ISBN 9965-611-71-8

© Махамбет. Жорық жырлары: Алматы:
Халықаралық Абай клубы, 2007.
© Халықаралық Абай клубы. 2006.

КІТАП — ЕҢ САБЫРЛЫ ҰСТАЗ

Адамзат баласының алдында үш айғақты зор міндет тұр: бірі — бейбітшілікті, екіншісі — руханиятты, үшіншісі — табиғатты қорғау һәм сақтап қалу. Бұлардың қай-қайсысы да біздің тіршілігіміздің басты бағдары. Бір-бірін толықтыратын ұғымдар. Осы үш бастауға Қазақстанның ғана емес, бүкіл Әлемнің болашағы байлаулы.

Бола ма, жоқ па деген Адамзат тіршілігіне бағытталған Гамлет күмәні: егер біз оған мән беріп, құлақ аспасақ, адамзат алдында мәңгі шешілмес сұрақ болып қалатыны сөзсіз. Техникалық даму әлемде құлашын кеңге жайды, осыған орай адам да табиғатты құл қылуға барын салуда. Ұлы бабаларымыз қолдан соққан әлемдік мәдениет пен ойдың көзсіз мұхитын меңгеруде біздер олқы түсіп жатырмыз. Өкінішке орай, әлем халықтары бастарына төнген қатерді аңғаруда мешеулік танытуда. Интеллектуалдық және идеологиялық көзсіздік қоғамда болып жатқан ақиқаттан алыстатып, адамды апат жолына — моральдық, адамгершілік, рухани дағдарысқа белшесінен батырды.

Үшінші мыңжылдық біздің ортақ үйіміз — Жер—бесігімізде төтенше өзгертулер енгізуді талап етеді.

Өзінің биік, таза, рухани қасиетімен Кітап — мәдениет пен руханиятты қорғауда теңдесі жоқ қару болып табылады. Кітап — адамзат баласына ағарту һәм білім сыйлай береді.

Кітап беттерінде адамзат тіршілігінің сан қилы құпия сырлары сақталған.

Кітап — уақыт пен кеңістіктің тынысына толы адамзат ойының жемісі.

Адамзат кітапқа өзінің қасиетті сезімі мен жан жылуын сеніп тапсырған. Кітап біздің алға жылжуымызда, катаклизмдардан арылуымызда, адамгершіліктің биік шыңына көтерілуде өлшеусіз ақыл қосады.

Кітап — ең сабырлы ұстаз.

Тек кітап ғана қайырымдылық пен айуандықтың, ақиқат пен жалғанның ара жігін айнытпай танып білуге үйретеді.

Халықаралық Абай клубының «AMANAT» журналы жанынан шығып жатқан 200 томдық Кітапхана Қазақстанның тәуелсіздігінің 10 жылдық торқалы тойына лайық тарту.

Отанымыздың болашағы — жастарға аманат қылып — Кітап қалдырамыз.

Мен Абай клубының адамгершілік әрекетін қолдаймын. Қазақтың көрнекті жазушысы Роллан Сейсенбаевтың «AMANAT» журналы мен 200 томдық Кітапхана шығарудағы ұлағатты бастамасына шын жүрегімнен қуанатынымды білдіргім келеді. Отанымыздың рухы мен мәдениеті үшін барын салған жазушыны Қазақстанның ұлтжанды, нағыз патриоттары қолдайтынына сенімім зор.

Жаңа басылымға ойшыл да, рахымды оқырман тілеймін.

«AMANAT» журналының 200 томдық Кітапханасы — Әлем халықтары әдебиетінің, өнерінің, тарихының, философиясының алғашқы томдары — дүниеге келуі тілге тиек етер, шын қуанар, үміт артар үлкен әлеуметтік құбылыс.

Кітапты аялайық, құрметтейік, кітапқа адал болайық!

Нұрсұлтан Назарбаев

Қазақстан Республикасының Президенті

14 наурыз, 2001 жыл Астана

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫ — НАМЫС ДАБЫЛЫ

Махамбеттің қайғылы тағдыры да, отты жырлары да қазақ халқының рухани тіршілігіндегі үлкен құбылыс екені анық.

Махамбеттің өлеңдерін, ақынның күйлерін бей-жай тыңдау мүмкін емес. Адамның жан дүниесін дүр сілкіндіріп, ойран-асыр сезімдерге баурап, көк аспанды қарс айырған жасын отындай жарқ-жұрқ етіп, бір сәтте көрмегенінді көргендей қылып, бар дүниені көз алдыңнан өткізгендей әсер қалдыратын туындылар.

Мен туған өңір Махамбетпен тұсау кестіріп, Махамбетпен есейгендей. Сол алмас өлеңдер ананың әлдіімен басталып, атаның батасына ұласып жатушы еді. Үлкен атам Тасмағамбеттің тізесінде отырып талай тыңдағандаймын, сондағы құлағымда қалғаны мына бір шумақтар:

Қоғалы көлдер, құм, сулар
Кімдерге қоныс болмаған?
Саздауға біткен құба тал
Кімдерге сайғақ болмаған?
Басына жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған?

Бұл Махамбет бабамыздың жыр құдыретінің қадыр-қасиеті.

Жан әлемі ақиқаттан сусындаған асыл ақынның айнымас табиғаты.

Азаттық идеясын Махамбетше жырлаған ақын қазақ даласында кемде-кем. Намысшыл, тегеуірінді жыр легі Махамбет талантының қайнар көзі, тың үрдіс бастауы. Мейлінше бөлек қозғалыс, бөлек арна.

Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылды,
Тептер үшін тебістік.
Теңдікті, малды бермедік,

Теңдіксіз малға көнбедік, — деп тебіренген ақын қынабына түспеген мұқалмас семсердей жарқылдап, «тастай қатты тағдыр» мен ажал алдында да тайсалмаған жауынгер.

Ресей патшалығының отаршылдық саясаты мылтықтың оғы, қылыштың жүзімен қазақ елін ойрандап, кең даланы иеленуді көздеді. Нұқ заманнан атам қазақтың еншісіндегі Жайықтың арғы бетінен бергі бетіне қатынауға ақ патша тыйым салғанда Исатай, Махамбет сынды ерлер қайдан да шыдап отыра алсын!

Исатайдан қапияда айырылып, жаугер қалың қол ыдыраған соң Махамбет «адыра қалған» Нарынның құмында жалғыз қалды. Ақын өмірінің ендігі күні — қайтарылмай кеткен кек пен нала, «аһ» ұрғызған өкініш пен жалғыздық.

«Мұз үстіне от жақпай,
Қу найзаға сүйеніп,
Құр далада зар қақпай,
Жалғыз жүріп ат бақпай,
Қабағына қарыс сүрем мұз қатпай,
Қапыда қалған қасқамын,
Қақ жүректен найза түйретпей,
Жалғыз қалдым,
Адасып қалған үйректей».

Достық пен сертке беріктік — нар тұлғалы, жаужүрек батырларға тән қасиет. Құрмет тұтып, қадірлеген әрі аға, әрі дос — Исатайдың Махамбет суреттеген бейнесінің ұмытылуы мүмкін бе?..

«Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған.
Сұр жебелі оғына,
Тауықтың жүнін қойдырған.
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді от шанышқан.
Айғайласа белдігі байланған,

Астана жұртын айналған,
 Атына тұрман болсын деп,
 Жұртына құрбан болсын деп
 Адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен,
 Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен,
 Атқанын қардай боратқан,
 Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан,
 Арыстан еді-ау Исатай!
 Бұл фәнидің жүзінде
 Арыстан одан кім өткен?!».

Бізге жеткен азынаулақ жырларымен Исатай тарланның дара тұлғасын, қадыр-қасиетін, оған деген өзінің інілік ынтық көңілін, мақтанышы мен онан айырылғандағы өзегін өртеген күйінішін бірнеше әсерлі эпитеттермен-ақ суреттеп берді.

Ақын өзінің телегей-теңіз жыр әлемінде хас батырдың, өр дауысты ақынның өлмес бейнесін дүниеге әкелді. Қорғасындай салмақты, сынаптай жүйрік, гауһардай асыл, сарқырама судай арынды сөз байлығына, қуатты сезім ерекшеліктеріне ғажаптанбай қалмайсыз!

Еркін, екпінді, жігерлі, бірден жүрегіңнің түбіне жететін батыр-жырға еріксіз сүйсініп, өзіңе қанат біткендей боласың. Бұл батыр Махамбеттің, ақын Махамбеттің өзіне ғана тән, айнымас бейнесі.

Махамбет жыры — жорық жыры.

Қан майдан жыры.

Ақынның тартыс пен егеске толы, найза мен қылыштың құдыреті жүріп тұрған заманда тууы — бұл дүниеге ерлік пен намысты жыр жолдарымен мәңгілікке ескерткіш етіп қалдыруға келгендей.

Абай бабамыздай Махамбет те қазақ ортасына ауыр-ауыр сөз легін түйдек-түйдек тастады. Ол заманда сол сөздерге құлақ асқан қазақ болды ма, жоқ па, білмейміз. Бірақ:

Бір сынаған жаманды

Екіншілей сынама

Тіріде сыйласпаған ағайын,

Құм құйылсын көзіңе

Өлгенде бекер жылама!» — деп, ақын атамыз «өте шыққан қызыл гүл» — «опасыз жалғанда» сыйластық, уағдаға беріктік, ерлік сияқты құндылықтарды аса жоғары бағалап, құлықтық қасиеттердің, ата дәстүрдің бұзылмауына асқан ыхтияттықпен қарауды үйретеді.

Жаманнан туған жақсы бар —

Атасын айтса нанғысыз!

Жақсыдан туған жаман бар —

Күндердің күні болғанда

Жарамды бір теріге алғысыз,

Қасына адам барғысыз!» — деп, адам жанының тылсым тірлігін дөп басып таныған ақынның «қарсы біткен жүрегі» пендешіліктің осалдығын, өзімшілдігін, нәмерттігін үзілді-кесілді қабыл көрмейді!

Жақсы мен жаманды айырып тану — ол да әдеп, ол да адамшылық пен парасаттықтың, білімділік пен талғамның көрсеткіші деп, қара қылды қақ жарған шыншылдығынан, әділ қаталдығынан танбай өтті.

«Екі жақ болып тұрғанда, егескен жерде шарт кетер, жауырынынан өтін алса да жамандарға жалынбас» деп өткен атадан туған аруақты ердің мәрт мінезі, асқақ көңілі, пәк ниеті, «елім, жерім» деп соққан жүрегінің әрбір лүпілі оның отты өлеңін оқыған адамның санасына жетпей, жүрегін тебіrentпей қоймайды.

Күйкі тірлікке бас ұрып, рухсыздығынан жасып, мәнкүрттеніп бара жатқан осы заман адамдарының қалғыған намысын оятпай тоқтар еместей көрінеді.

Махамбет поэзиясы — намыс дабылы!

Махамбеттің батырлығы — көзсіз батырлық емес.

Бұл — «шамдансам, шалқамнан түсер асаумын, шамырқансам, шатынап сынар болатпын!» — деп, «толарсақтан саз кешіп», дұшпанының «қабырғасын қаусатып», «тізесін бүгіп от жеген», «қанды көбе киініп, бір Аллаға сиынып», ар мен намысты қызғыштай қорып, қазақтың еркіндігі мен өркендеуі жолында әзиз жанын құрбан етіп, бір Хақ тағала алдындағы міндетіне адал болып өткен хас батыр — Ерenniң батырлығы!

Босағамызға келіп тұрған жаһандандыру заманында дүние жүзі елдеріне қосылып, ойсыз, қамсыздықпен ұлттық ерекшеліктерімізден айырылып, «мүкаммалымыз шашылып» қалуы — оңайдың оңайы. Рухани, құлықтық, дүниауи қазыналарымыз тек мұражайлар мен кітап парақтарында ғана сақталып қалатын болса — күйігі бітпес өкініш, ұрпақ алдындағы өтеуі жоқ қиянат сол болады.

Осындай қатерге қарсы, ел тағдыры үшін, ар мен намыс жолында жанын шүберекке түюге әзір тұратын, саналы, білімді, намысты, рухы ояу ұл-қыздарды тәрбиелеп өсіруде таптырмас құрал, үлгі-лұғат, атадан қалған асыл аманат — дауылпаз ақын жырлары.

Махамбет, Абай, Шаһкәрім жырлары — әрбір қазақтың жанқалтасында жүретін қалта кітабына, адамшылық пен азаматтықтың, ерлік пен іріліктің кодексіне айналса, бәлки, тізерлеп қалған еңсемізді жазып, емін-еркін бой көтеріп, есімізді жиюға сеп болар ма еді?!

Иманғали Тасмағамбетов
Қазақстан Республикасының
ЮНЕСКО және ИСЕСКО
істері жөніндегі Ұлттық
комиссиясының төрағасы
20.07.2007 жыл, Алматы

ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

АРҚАНЫҢ ҚЫЗЫЛ ИЗЕНІ

А

рқаның қызыл изені —
Басы күрдек, түбі арал
Қыдырып шалар аруана.
Кәрісі кімнің жоқ болса,
Жасы болар дуана.
Бір сынаған жаманды
Екіншілей сынама.
Тіріде сыйласпаған ағайын,
Құм құйылсын көзіңе,
Өлгенде бекер жылама.
Ер қабыланын жөнелтіп,
Елсізде аңырап қалған шақ,
Біздерден ақыл сұрама.
Көшер еді-ау біздің ел,
Сонау Еділден бергі тұрған жер дейін,
Қонар еді-ау біздің ел,
Арқада қоныс шөлдейін.
Нұралыдан қалған көп тентек
Бүлдірмегей еді елімді,
Лашын құс, бүркіт шайқаған шілдейін.
Аңшының бойы көктоғай,
Жайламас еді біздің ел,
Жері жаман сусыз деп.
Жабыдан айғыр салмады,
Баласы оның сынсыз деп.
Базарға сатсаң пұлсыз деп.

Балдағы алтын ақ болат,
Асынбас еді біздің батырлар,
Көкпен де сауыр қынсыз деп.
Ен қабыланын жөнелтіп,
Елсіз қаңғып қалған шақ,
Кім айтады бізді мұңсыз деп?!

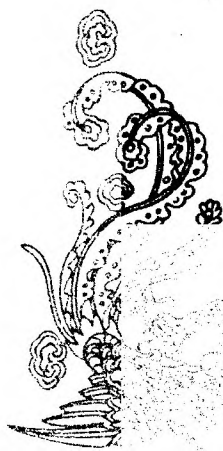

АРҒЫМАҚ, СЕНІ САҚТАДЫМ

Арғымақ, сені сақтадым,
Құлағың сенің серек деп.
Азамат, сені сақтадым,
Бір күніме керек деп.
Жабыдан туған жаман ат
Шаба алмайды бөжектеп.
Қырдан қиқу төгілсе,
Еділге таман үңілсе,
Арғымақтың баласы
Шабушы еді безектеп.
Жақсыменен дос болсаң,
Айрылмас күні қос болсаң,
Басыңа қиын іс түссе,
Алдыңнан шығар өбектеп,
Жаныңа не керек деп.
Жаманменен дос болсаң,
Айрылмас күні қос болсаң,
Басыңа қиын іс түссе,
Басқа кетер бөлек деп,
Қолдан берер есептеп,
Сыртыңнан жүрер өсектеп.
Ат — жігіттің майданы,
Қылыш — жанның дәрмені,
Өлім — хақтың пәрмені.
Атақты ермен бірге өлсе,

Жігіттің болмас арманы.
Өте шыққан қызыл гүл,
Бұ дүниенің жалғаны.

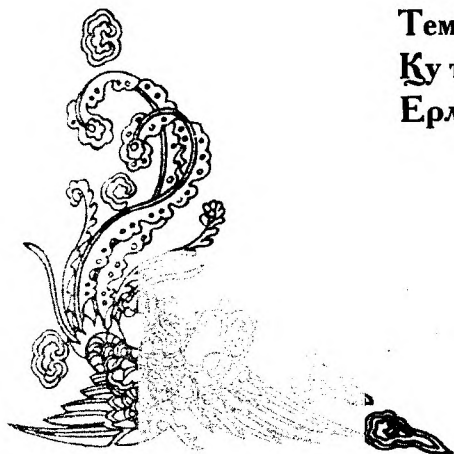

ЖЕЛП-ЖЕЛП ЕТКЕН АЛА ТУ

Желп-желп еткен ала ту
Жиырып алар күн қайда?
Орама мылтық тарс ұрып,
Жауға ататын күн қайда?
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген
Арғымақ туған асылды
Баптап мінер күн қайда?
Алаштағы жақсыдан
Батасын алып, дәм татып,
Түлкідейін түн қатып,
Бөрідейін жол жатып,
Жауырнына мұз қатып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?

ЕРЕУІЛ АТҚА ЕР САЛМАЙ

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық шөл көрмей,
Арып-ашып жол көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темірқазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?!

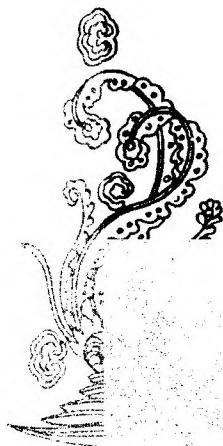
АРҒЫМАҚТЫҢ БАЛАСЫ

Арғымақтың баласы
Арығанын білдірмес,
Арқамнан қосым қалар деп.
Ағыны күшті ақ дария
Қаһарланып толқиды,
Қанатын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп.
Балағы түкті қоңыр қаз
Баттауыққа тоя оттамас,
Сұңқарлар үлгі алар деп.
Хас жақсының баласы
Арада тұрып сөйлемес,
Жауым таба қылар деп.
Хас патшаның баласы
Жапанда жалғыз тұрмайды,
Дұшпандар көзін салар деп.
Қарқыны күшті көк семсер
Шапқан сайын дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп.
Қарақұс қонбас көк сеңгір
Басына құс қондырмас,
Қарауыл қарап тұрар деп,
Қараса көзі шалар деп.

АЙ АСТЫНДА БІР КӨЛ БАР

Ай астында бір көл бар,
Ат шаптырса жеткісіз.
Ортасында алуа секер бар,
Татқан қулар кеткісіз.
Қарада да қара бар,
Хан ұлы басып өткісіз.
Алланың бір күні бар,
Бір жарым ай жеткісіз.
Мұңдас ерлер болмаса,
Менің айтқан сөздерім
Құлқына жаман жеткісіз.

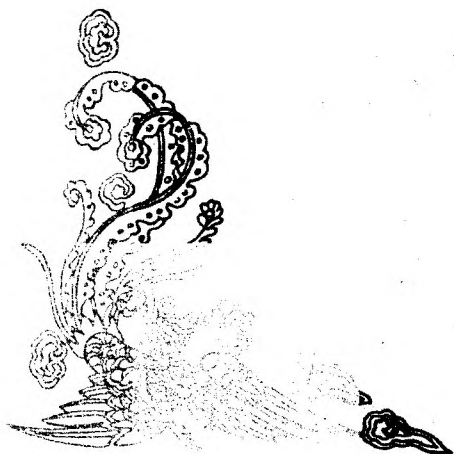

АСПАНДАҒЫ БОЗТОРҒАЙ

Аспандағы бозторғай
Бозаңда болар ұясы.
Бозаңның түбін су алса,
Қайғыда болар анасы.
Қара лашын, ақ тұйғын
Қайыңда болар ұясы.
Қайыңның басын жел соқса,
Қайғыда болар анасы.
Айланбастың Алатау
Баурында болар саясы.
Тоқсан тарау су ақса,
Дария болар сағасы.
Сан шерулі қол болса,
Батырлар болар ағасы.
Аз сөйлер де көп тыңдар
Хас асылдың баласы.

ПЫР-ПЫРЛАЙ ҮШҚАН ҚАСҚАЛДАҚ

Пыр-пырлай үшқан қасқалдақ
Көгінде жатып көркеймес,
Өртенсе көлдің қоғасы.
Аруана мая күңіренер,
Баурынан өлсе баласы.
Суда жүзген нән балық
Шағала құсқа жем болар,
Үзілсе көлдің сағасы.
Атадан қалған сауыттың
Шығыршығын тот басар,
Жыртыла тозса жағасы.

ЕМЕННІҢ ТҮБІ — САРЫ БАЛ

Еменнің түбі — сары бал,
Еріскен көңіл — бәрі бал.
Жоғарыдан төмен төгейін,
Керегіңді теріп ал.
Қасыма ерген жолдастар,
Антыңды бұзып айрылма,
Зейініңді бермен сал.
Жапанға біткен жасылды-ау,
Момындардың басы сау,
Жаманды байқай қарасаң,
Күндердің күні болғанда,
Өз басына өзі жау.
Арғымақ жақсы ат мініп,
Жеке шығып елімнен,
Толықсып толғау толғасам,
Іштегі қызғын басылды-ау!
Жапанға біткен бәйтерек,
Жапырағын байқасаң,
Жайқалмағы желден-ді,
Түбіндегі балаусасы белден-ді.
Хан, төренің кешігіп,
Кідірмегі елден-ді.
Кешіп өтпек сайдан-ды,
Шығынды болмақ байдан-ды.
Ақ киіктің орғытып,
Жүгірмегі майдан-ды,

Батыр болмақ ойдан-ды.
Айғайласып жауға ти,
Тәңірім білер, жігіттер,
Ажалымыз қайдан-ды!

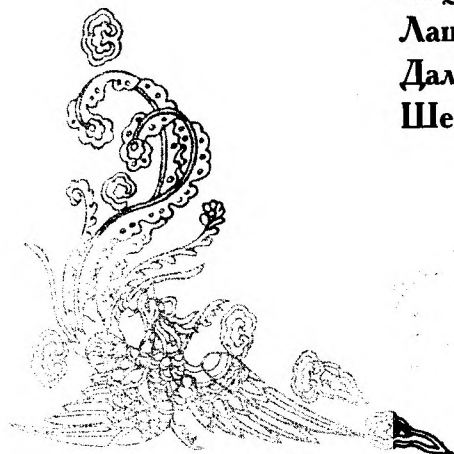

ЕҢІРЕУ ҰЛЫ ЕМШЕК БОЗ

Еңіреу ұлы емшек боз
Ер мінген күні берік болсын.
Еменнің түбі сары бал
Ер ішкен күні көп болсын.
Түзге аттанып шыққанда,
Дұшпаның қарсы келгенде,
Ер дініне берік болсын!

ОРАЙ ДА БОРАЙ ҚАР ЖАУСА

Орай да борай қар жауса,
Қалыңға боран борар ма?
Қаптай соққан боранда
Қаптама киген тоңар ма?!
Туырлығы жоқ тұл үйде
Ту байласаң тұрар ма?!
Ту түбінен тұлпар жығылса,
Шаппаған нәмәрт оңар ма?!
Қарындастың қамы үшін,
Қатын менен бала үшін,
Қайрылмай кеткен жігіттің
Өзін — кәпір, алғанын
Талам деп айтсаң болар ма?
Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың со бүркіт
Ылдидың аңын шалар ма?!
Асқар таудың басына
Лашын, сұңқар жүн төксе,
Далада қалған сүйек деп,
Шеніне қарға жолар ма?!

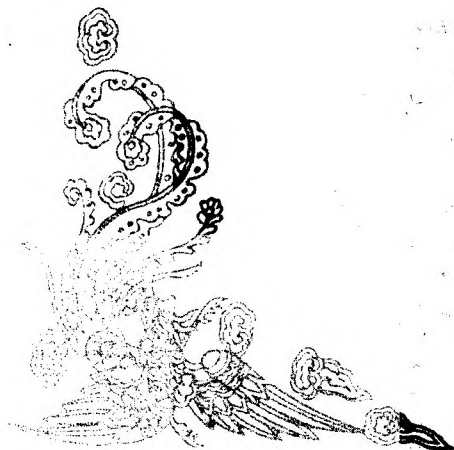

ҰЛ ТУСА

Күнқақты ердің астында
Көп жүгіретін күлік бар.
Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.
Қарайғанның, жігіттер,
Бәрін кісі деменіз,
Көпе-күндіз тайраңдап,
Түзге шықпас ерлер бар.
Тауда болар тарғыл тас,
Тарықса шығар көзден жас.
Ордалыға көз салсаң,
Оғы қалса жоғалмас.
Топтан озған тарлан боз,
Тұрасынан айрылса,
Тасты басып тұра алмас.
Асылдан болат ұл туса,
Екі жақ болып тұрғанда,
Егескен жерде шарт кетер,
Жауырынан өтін алса да
Жамандарға жалынбас.

ҚАРШЫҒА ДЕГЕН БІР ҚҰС БАР

Қаршыға деген бір құс бар,
Қанаты айдың астында.
Ұясы оның саяда,
Қарағай, қайың басында.
Аңқау өскен ер едім,
Бұла болып жасымда.
Бұл қонысқа қондырған
Ата-бабам оңбасын,
Таңда — сират басында!

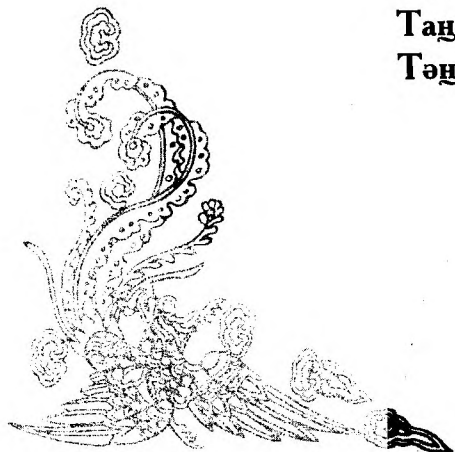

ӘРАЙНА

Әрайна, жігіттер, әрайна!
Арғымағым жарай ма?
Астыма мінген арғымақ
Күшіген жүнді, шал жебе,
Жауына қардай борай ма?
Ел шетіне жау келсе,
Азамат ердің баласы
Намысына шыдай ма,
Жаттан көмек сұрай ма?!
Арғымақ жалсыз,
Ер малсыз,
Алланың не берері болжаусыз,
Жолдастарым, мұндайма!..

ТОЛАРСАҚТАН САЗ КЕШІП

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға
Қас үлектен туған қатепті
Қара нар керек біздің бұл іске.
Қабырғасын қаусатып,
Бір-біріндеп сөксе де,
Қабағын шытпас ер керек
Біздің бүйткен бұл іске.
Маң-маң басқан сары атан
Маңғыстап шығар өріске.
Бұрынғыдай қарыштап
Қона алмадық қонысқа,
Келе алмадық келіске.
Тағыдай таңдап су ішкен,
Тарпаңдай тізесін бүгіп от жеген,
Тағы сынды мырза едік,
Тағы да келдік тар жерге.
Тандансақ тағы болар ма
Тәңірің салған бұл іске?!

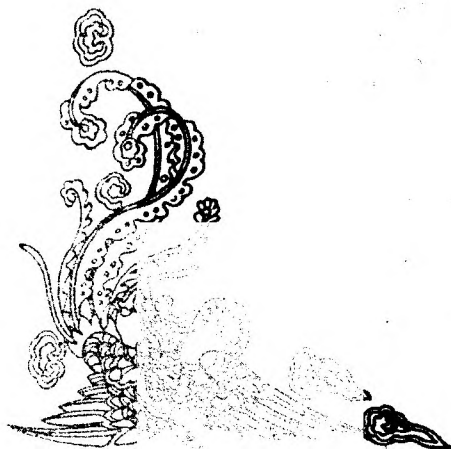

КҮМІСТІ МЫЛТЫҚ ҚОЛҒА АЛЫП

Күмісті мылтық қолға алып,
Көлден қуларды ұшырдым.
Қолымдағы құсымды
Қапылықпен ұшырдым.
Алтыннан айбат тор жасап,
Ақыр да қолға түсірдім.

МЕНИҢ АТЫМ — МАХАМБЕТ

Менің атым — Махамбет,
Жасқұстағы Жәңгір хан
Ісінен болдым құса-дерт.
Атасы өткен Айшуақ —
Соның көзі көрді ғой:
Менің атам Өтеміс
Елдің қамын жеді ғой.

ШАМДАНСАМ, ШАЛҚАМНАН ТҮСЕР АСАУМЫН

Шамдансам, шалқамнан түсер асаумын,
Шамырқансам, шатынап сынар болатпын,
Құс ілген құда сын жоқ ұятпен.
Жігіт жауға шаппай қалар деймісің?
Қанды көбе киініп,
Бір Аллаға сиынып,
Кезенген жауға кез келдік
Жалаң найза, бір атпен.

ЕРІСКЕНДЕЙ ЕР БОЛСА

Еріскендей ер болса,
Соғысқандай жер болса,
Бірме-бірге келгенде,
Әлі де болса бір тәңірге жылармын.
Мен — қарақұстан туған қалықпан,
Сөйлер сөзге жалықпан.
Көптер көзін тіккендей,
Көп соңыма түскендей,
Көптің несін алыппын?
Тыңдай отыр, әлеумет,
Мен әлде де көптен анықпын.

МЕН ЕДІМ

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Ел құтқарар ер едім,
Жандаспай ақыры бір тынбан.
Томағалы сұңқар мен едім
Толғамалы найзамен
Толықсып жауға шапқанда,
Бір озғанмын жұртымнан.
Ер дұшпаны көп болар,
Қатын дұшпан, жігіттер,
Не демес дейсің сыртымнан?!

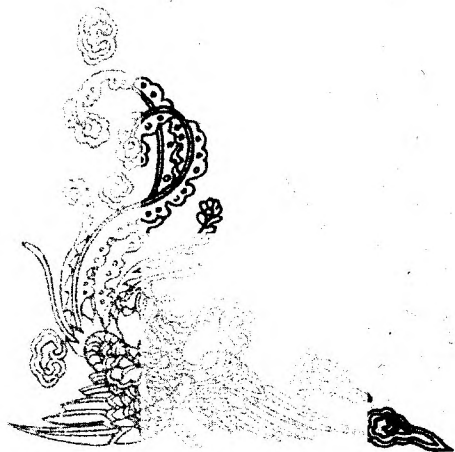

ӨКІНІШ

Толғай да толғай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан,
Қабырғасын қаусатқан,
Тебінгісін тесе атқан,
Тізгінінен кесе атқан,
Теспей қанын зулатқан,
Біздің қайсар батырдың
Жүрегін сөйтіп оятқан
Кешегі Орақ пенен Мамайдай
Батырлар, шіркін, болар ма-ай!
Олардай болып жүруге
Біздерге қуат толар ма-ай!
Қазақтан бір құнт кетті деп,
Біздерге нәубәт жетті деп,
Бұзылды көңілім жыларға-ай!

АЗАМАТ ЕРДІҢ БАЛАСЫ

Арғымақтың баласы
Аз оттар да көп жусар —
Талаудан татқан дәмі бар.
Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да, көп жортар —
Дұшпанға кеткен кегі мен
Барымтаға түскен малы бар.

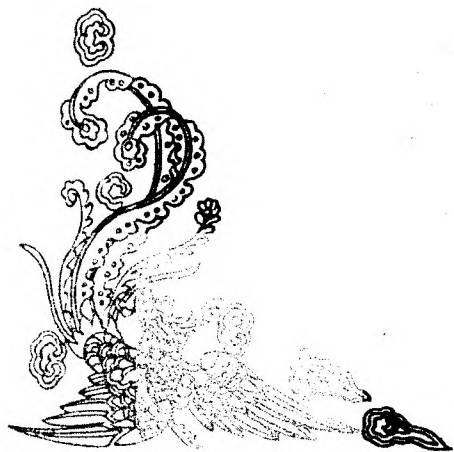

БАҒАНАЛЫ ТЕРЕК

Бағаналы терек жарылса,
Бақыраш жамап болар ма?!
Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші.
Қыранға тұғыр қыларға.
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы,
Артымыздан біздердің
Ақырып теңдік сұрарға!

ЖАЙЫҚТЫҢ БОЙЫ КӨК ШАЛҒЫН

Жайықтың бойы көк шалғын,
Күзерміз де жайлармыз.
Күлісті сынды күреңді
Күдірейтіп күнде байлармыз.
Құдай істі оңдаса,
Ісім жөнге келгенде,
Қамалаған көп дұшпан
Әлі де болса, қойдай қылып айдармыз.

ЖАЙЫҚТЫҢ БОЙЫ ЕНДІ СУ

Жайықтың бойы енді су,
Кешегі қуатымның барында,
Тіземмен бұзып өткенмін.
Жаныма айла болар деп,
Назарды тастап, Шүренге
Күнім үшін жеткенмін.
Әлпештеген аруды —
Бәрін тастап кеткенмін.

БІТКЕН ІСТІҢ МІНІ ЖОҚ

Біткен істің міні жоқ,
Бітірген ердің кемі жоқ,
Тура ажалдың емі жоқ.
Арқада жортқан ақ киік
Атып алып, етін жеп,
Ішіп қандым сорпасын.
Сапырулы сары балдан,
Еш те бір жерде кемі жоқ.
Жасыл ала үйрек, қоңыр қаз
Жайқай ұшқан көлде жоқ.
Тар қолтықтан оқ тисе,
Тарыққанда қайрылар
Қарындасым менде жоқ.
Балдағы алтын ақ болат —
Салайын десем, қын да жоқ.
Қанатынан қайрылып,
Ит алған қуда сын да жоқ.

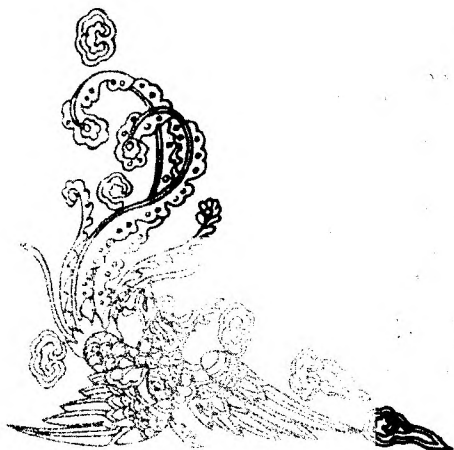
ЖЕЛДЕН ДЕ ЖЕЛГІР АҚБӨКЕН

Желден де желгір ақбөкен
Озса да орғып көлденең,
Құралайына қарайлап,
Оққа ұшпай ма сол үшін?!
Ұялы бүркіт күн ұзын
Қалықтай самғар шөже үшін,
О да бір торға түспей ме
Шөжеге керек жем үшін?!
Дертке дауа іздеген,
Тірліктен үміт үзбеген
Сергелдең болар емі үшін.
Асыл туған арулар
Жанын пида етпей ме
Шын сүйіскен теңі үшін?!
Аттанып едім көп үшін,
Көптің жинап мол күшін,
Дұшпанда кеткен сол көптің
Ежелден бергі кегі үшін.
Таршылық басқа түскенде
Қапаланам мен-дағы
Қаумалаған қасымда
Қарындастың кемі үшін!

ЖӘНГІРГЕ АЙТҚАНЫ

Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың.
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!

Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аянсың,
Айыр құйрық шаянсың!

МАХАМБЕТТІҢ БАЙМАҒАНБЕТ СҰЛТАНҒА АЙТҚАН СӨЗІ

I

Алайма, сұлтан, алайма,
Астыма мінген арғымақ
Аяңдай түсіп марайма?
Арғымақ дейтін жығылғыр
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтаңдап,
Түсер жерін қарай ма?!
Арғымақ атқа айдай таға қақтырса,
Кілегей қатқан Еділдің
Көкше мұзынан таяр ма?!
Ата ұлының баласы,
Асыл ерге малың бер,
Малың бер де, басың қос,
Басыңа тарлық түскенде,
Ардақтаған әділ жанын аяр ма?!

II

Біз бір енеден бір едік,
Бір енеден екі едік.
Екеуіміз жүргенде,
Бір-бірімізге ес едік.
Бір енеден үш едік,
Үшеуіміз жүргенде,
Толып жатқан күш едік.
Бір енеден бес едік,

Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік,
Онымыз атқа мінгенде,
Жер қайысқан қол едік.

III

Еділді көріп еңсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан шұбар біз едік.
Исатайдың барында,
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.
Шабытымыз келгенде,
Ерегіскен дұшпанды
Шетінен сүйреп жеп едік.
Баста дәурен тұрғанда,
Біздер-дағы, Байеке,
Оза көшіп, кең жайлап,
Еркіннен еркін жатқан ел едік.

IV

Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық,
Тептер үшін тебістік.
Теңдікті, малды бермедік,
Теңдіксіз малға көнбедік,
Со секілді асқан қайраттан
Ойлашы, көне, не таптық?!

V

Ханның кірген ақ орда,
Бұзуын ойлап кеңестік.
Аламанға жел бердік,
Аса жұртты меңгердік.
Қара қазақ баласын
Хан ұлына теңгердік.
Өздеріңдей хандарды
Қабырғасын сөгілтіп,
Ат бауырына төгілтіп,

«Әділ» жаннан түңіліп,
Ат көтіне өңгердік.
Күндердің күні болғанда,
Со секілді қайраттан,
Ойласандар, не көрдік?!

VI

Кешегі Исатайдың барында,
Алақандай Нарында,
Басушы едім құлаштай.
Жәбір беріп, жала етсең,
Былғанған басым ласқа-ай.
Мен бір шарға ұстаған
Қара балта едім,
Шабуымды таппай кетілдім,
Қайрасаң тағы жетілдім.
Көрмес, келмес деп едім,
Өз еркіммен бетінді-ай.
Есігіңнің алдына
Ұрмай-соқпай келтірген,
Арманың бар ма құдайға
Мынау Махамбет сынды жетімді-ай.

VII

Ханнан кегім ала алмай,
Арқаның алпыс екі саласына барғанда,
Айдаһардай арбадың,
Арбадың да қалмадың.
Қайрат қылар ер біз болсақ,
Заманымда болған, сұлтаным,
Бізді жіпсіз байладың.

VIII

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға,
Жағасы қорған жай еді-ау.
Жай қоныстан айырылып,
Мен бір қаңғырып жүрген қарашың,
Қайта-қайта шақыртып,

Менде қандай ауыр ақын бар еді-ау?
Қаңғырған емей немене,
Қара баста сенім жоқ.
Қаттылық емей немене
Ханның бетін көру жоқ.
Көрің қатты, хан ие,
Қанша қаттылық етсең де,
Ажалдан бұрын өлім жоқ.

IX

Мен ақ сұңқар құстың сойы едім,
Шамырқансам, тақсыр кетермін.
Кетпей де нешік етермін?
Бұл барғаннан барармын,
Қиядан орын алармын.
Отын алып, от жақпан,
Дұшпанға қылыш ұрармын.
Жазға бір ай қалғанда,
Аласапыран болғанда,
Бөліне көшкен елдерді
Бөріккен қойдай қырармын.
Жарыла көшкен елдерді
Жаралы қойдай қылармын.
Мен кеткенмен, тек кетпен,
Сізден артық табармын.
Ашуыма көп тисең,
Өзекті жанға бір өлім,
Ордаңды талқан қылып шабармын.

X

Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық-жалын шарт түйген,
Мен кескеті ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.
Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар, намысыңды қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша,

Тартынбай сөйлер асылмын.
 Ай, тақсыр-ай, ай, тақсыр,
 Бойың жетпес биікпін,
 Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
 Айта келген сөзім бар,
 Не қылсаң да жасырман.
 Шамдансам жығар асаумын,
 Шамырқансам сынар болатпын,
 Кәр қылад деп тақсыр-ау,
 Аяғыңа бас ұрман.
 Байеке, сұлтан, ақсүйек,
 Қыларың болса, қылып қал,
 Күндердің күні болғанда
 Бас кесермін жасырман.

XI

Ақсүйек, сұлтан, Байеке,
 Әкім болған сен едің.
 Алдыңа келіп арыз айтар
 Қас қарашың мен едім.
 Іштегі толған шерімді
 Бір толғасам деп едім.
 Алдыңа отырып, Байеке,
 Арызымды айтып толғадым,
 Іштегі түйін шешілді.
 Айтып-айтпай немене,
 Ер тілегі кесілді.
 Мінген де аттың тұяғы
 Таға салмай тесілді.

XII

Ай, тақсыр-ау, ай, тақсыр,
 Боз орданы тіктім деп,
 Боз ағашты жықтым деп,
 «Ханым, ханым» дегенге
 Көтере берме бұтыңды,
 Көптіре берме ұртыңды.
 Күндердің күні болғанда
 Өзіңнен мықты жолықса,
 Ту сыртыңнан жармай алар өтіңді.

Тәуекел хаққа бел байлап,
Қималы найза өңгеріп,
Бозбалаға жел беріп,
Атқа мініп шыққанда,
Ұлым қалмақ сенің де,
Көрер едім көгіңді.

ХІІІ

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім.
Исатайдың барында,
Екі тарлан бөрі едім.
Қай қазақтан кем едім?
Бір қазақпен тең едім,
Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің,
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,
Басын кесем деп едім.
Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім.
Еңсесі биік ақ орда,
Еріксіз кірсем деп едім.
Керегесін қиратып,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын кескілеп,
Тоқым етсем деп едім.
Тақта отырған хандардың
Төрде отырған ханымын
Қатын етсем деп едім.
Әлдилеген баласын
Жетім етсем деп едім.
Хан сарқыты — сары бал,
Сұраусыз ішсем деп едім.
Ханның киген кіреуке,
Үстіме кісем деп едім.
Қаныкейдей көріктіңді

Қалыңсыз құшсам деп едім.
Тінікейдей тектіңді
Ителгі көзін төңкертіп,
Күшіктей даусын қыңсытып,
Аш күзендей белін бүгілтіп,
Әділ жаннан түңілтіп,
Ат көтіне үңілтіп,
Артыма салсам деп едім,
Тілекті тәңірі бермеді.
Өздеріңдей хандарды
Осындай бір қылсам деп едім.

XIV

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім.
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Ерегіскен дұшпанға
Қызыл сырлы жебе едім.
Жақсыларға еп едім.
Жамандарға көп едім.
Ерегескен дұшпанның,
Екіталай болғанда,
Азыққа етін жеп едім.
Хан баласы ақсүйек,
Ежелден табан аңдысқан
Ата дұшпан сен едің,
Ата жауың мен едім.
Ежелгі дұшпан ел болмас.
Хан баласы ақсүйек,
Байеке, сұлтан сен болып,
Сендей нарқоспақтың баласы,
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем.

ЕЛМЕН ҚОШТАСУ

Атама менің сәлем айт,
Атын басқа байласын,
Еменнен найза сайласын.
Достыны достым демесін,
Басының тапсын пайдасын.
Досты болып жүргендер
Жау болып келді көріне.
Беліне садақ байланып,
Бір келмеді-ау деңіме!
Қайрыла алмай барамын
Қайран да қалған еліме.
Амандаспай аттандым
Ата-ана, қарыма.
Жолығыспай жөнелдім,
Алланың қосқан жарына.

ТУҒАН ҰЛДАН НЕ ПАЙДА?

Ақ жұмыртқа сары уыз,
Әлпештеп қолда өсірген,
Туған ұлдан не пайда,
Қолына найза алмаса,
Атаның жолын қумаса?!
Алаштың байлығынан не пайда,
Құланнан басқа ел таппай,
Қонарына жер таппай,
Маңқиған сары даладан
Екіндіде құлаған,
Тарығып келген ерлерге
Қайыры оның болмаса?!
Алтын тақты хандардың
Хандығынан не пайда,
Қаріп пенен қасірге
Туралық ісі болмаса?!

БЕРКІНІП САДАҚ АСЫНБАЙ

Беркініп садақ асынбай,
Біріндеп жауды қашырмай,
Білтеліге оқ салмай,
Қорамсаққа қол салмай,
Қозы жауырын оқ алмай,
Атқан оғы жоғалмай,
Балдағы алтын құрыш болат,
Балдағынан қанға боялмай,
Қасарысқан қарындасқа
Қанды көбік жұтқызбай,
Халыққа тентек атанбай,
Үйде жатқан жігітке
Төбеден тегін атақ болар ма?!

СОҒЫС

Әскер жиып аттандық,
Бекетай еді тұрағым.
Айғайлап жауға тигенде
Ағатай — Беріш — ұраным.
Бекетай құмға ел қонып,
Байбақты Жүніс аттанды,
Қосылуға дем болып.
«Құдайлады» хан ұлы,
Іздеген жауы біз болып.
Жау қарасы көрінді,
Жиылған әскер білінді.
Исатай — басшы, мен — қосшы.
Исатайдың сол күнде
Ақтабан аты астында,
Дулығасы басында.
Зығырданы қайнайды,
Астына мінген Ақтабан
Ақ бөкендей ойнайды.
Қасына ерген көп әскер
Маңыраған қойдай шулайды.
Артымыздан келіп қол жетті,
Аз жетпеді, мол жетті.
Жеткен жерін айтайын —
Бекетай құмның басында,
Ағаш үйдің қасында
Түніменен түйіндік,

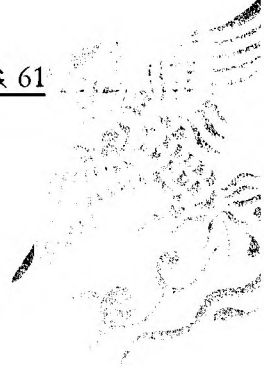
Таң атқанша тарандық.
Таң ағарып атқан соң
Төңірек жаққа қарандық.
Қарап тұрсақ әр жерден,
Жау бір өрттей қайнайды,
Қайнағанмен қоймайды,
Мылтығын қардай боратып,
Жетіп келді қамалға,
Қамалды бұзып аларға.
Толғай-толғай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан,
Қабырғасын қақыратқан,
Тебінгісін тесе атқан,
Тізгінінен кесе атқан,
Біздің қайсар батырдың
Жүрегін сөйтіп оятқан.
Әскердің алды бөгелді,
Қырдан ойға төгілді,
Орыс добын үш атты,
Доптың үні шыққанда,
Сонда батыр жөнелді.
Жөнелмей батыр не қылсын,
Ерсары менен Қалдыбай
Екі арыстан тең өлді.
Жетім-жесір көп қалды,
Хан әскері кенелді.
Қызғыштай болған есіл ер
Қайран да жұрттан не көрді?!

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АӨКІМДІГІ

АЛМАТЫ АӨКІМДІГІ

АЛМАТЫ АӨКІМДІГІ

АЛТЫ КҮНДЕЙ АЛАУЛАП

Алты күндей алаулап,
Он екі күндей ой ойлап,
Ақылды алпыс жаққа шаптырып,
Ақыл жөнге келгесін
Толғай-толғай жүгірген,
Топырағын суарған,
Ертеден салса кешке озған,
Ылдидан салса төске озған,
Көк мойынды көк жұлын,
Томаға көзді қасқа азбан,
Көк жұлынды жетелеп,
Қисық жерден төтелеп,
Қабырға қол сөгіліп,
Арғымақ ат бүгіліп,
Әзіреттен ант ішіп,
Ақыретті жанға байланып,
Талай жүрдік далада,
Әділ жаннан түңіліп.

МІНЕ АЛМАҒАН АЛАҒА

Міне алмаған алаға-ай,
Шыға алмаған құба далаға-ай,
Мұсылманның баласын
Атаңа нәлет Жәңгір хан
Көзінен тізіп жіберді-ау,
Орынбор деген қалаға-ай!

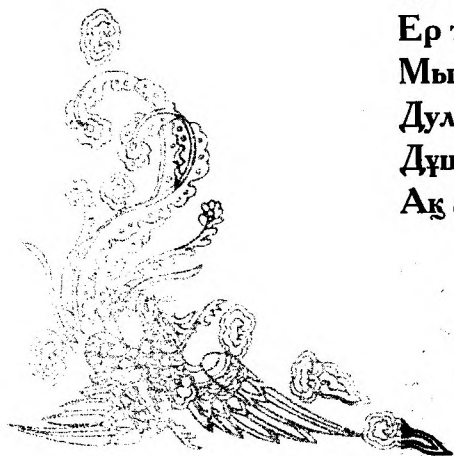

ЖАБЫҒУ
(Исатайдың атынан)

Күн жадына қарасам,
Жедінің оны құралай.
Аспаннан борай қар жауып,
Аштырмайды көзімді,
Қақтырмайды кірпікті,
Соғады боран сабалай.
Халық үшін қан төгем деп,
Қараны ханға теңеп берем деп,
Ол мақсатқа жете алмай,
Дегенімді ете алмай,
Қор болдым-ау, шырақ-ай!

ИСАТАЙ ДЕГЕН АҒАМ БАР

Исатай деген ағам бар,
Ақ кіреуке жағам бар.
Хан ұлымен қас болып,
Қара ұлымен дос болып
Хан үстіне барғанда,
Шабайық ханды дегенде,
Шапқандай ханды амал бар.
Амал барда хан шаппай,
Тәңірім қылды, не амал бар?!
Ат туады байталдан,
Айт деңіз, лебіз қайтарман.
Халық қайғысын айтуға
Хан ұлынан тайсалман.
Төрт, бес жылдай алысып,
Мына тұрған Иса-екем
Ханның бір тауын қайтарған.
Ат туар ма шұбардай,
Ер туар ма бұлардай?
Мына отырған Иса-екем,
Дулығалы бас кесіп,
Дұшпанының қанына
Ақ алмасын суарды-ай.

КЕЛ, КЕТЕЛІК, КЕТЕЛІК

Уа, Иса-еке, Иса-еке!
Кел, кетелік, кетелік,
Кетіп бір Жайық өтелік.
Атаның жұрты хазірет
Басына зират етелік.
Жауырыны қақпақтай,
Қара айдары тоқпақтай
Оның да иесін үміт етелік.
Біліңіз де біліңіз,
Белді байлап жүріңіз.
Ат маңдайын тура қойсақ,
Бермес пе тәңірім тілекті!

МІНГЕНІ ИСАТАЙДЫҢ АҚТАБАНЫ-АЙ!

Мінгені Исатайдың Ақтабаны-ай,
Сүт беріп, сұлы беріп баптағаны-ай.
Зеңбірек үш атқанда дарымады,
Құдайдың міне қара, сақтағаны-ай!
Мінгені Исатайдың көгілдір-ай,
Әскерін Барша құмға төгілдірді-ай.
Мыңды алған бірді беріп Ақтабанды
Жыландай белге соққан бүлгілдірді-ай.
Баласы Исатайдың Жақия-ды,
Жақия жауды көрсе ақияды.
Түлейді түнде жортқан жолбарыстай,
Алдырдым жолдасымды қапияда-ай!

ӘЙ, МАХАМБЕТ, ЖОЛДАСЫМ (Исатай атынан)

Әй, Махамбет, жолдасым,
Аш арыстан жолбарысым,
Ісімнің білдім оңбасын.
Оңбаған емей немене,
Өтірік сөзге алданып,
Бақытым ауып басымнан,
Әскерім кетіп қасымнан,
Жапанда жалғыз қалғасын.
Өкінгенмен пайда жоқ,
Құдайым басқа салғасын.
Мезгілді уақыт болғанда,
Опасыз мынау жалғанда
Ажалы қарсы келгенде,
Қараңғы көрге кіргенде,
Қасыңда тұрар жан бар ма?
Осының бәрін ойласаң,
Өткенге бекер өкініп,
Құр жылаудан сән бар ма?!
Жолдасын жауға алдырып,
Жанымды қимай қаңғырып,
Қашатын менде жөн бар ма?!
Қатын-бала, мал бағып,
Үйде отырсам да өлем деп,
Қорлықта жүрген халқыма
Бостандық алып берем деп,
Қырық бір жасқа келгенде,

Ауыр әскер қол ертіп,
Жасқұсқа барып кіргенде,
Арыстандай ақырған
Айбатыма шыдамай,
Хан баласы жылады-ай,
«Жанымды қи» деп сұрады-ай!
Ақкөңіл, аңқау жүрекпен,
Беремін деп, мен тұрдым.
Көк бедеуді бауырлап,
Шабамын деп, сен тұрдың.
Исатай басшы білсін деп,
Ауыр әскер қол тұрды.
Қырық бір жасқа келгенде
Өз дегенім болмаса
Өзгенің тілін алмаған,
Кісі ақылы қонбаған,
Қанша айтсаң да болмадым,
Сөзіңе құлақ салмадым.
Бұрала біткен емендей
Қисық туған сорлы ағаң,
Хан сөзіне сенгенім,
Он күн срок бергенім,
Әскерімді таратып,
Он бір күнге қаратып,
Бекетай құмға келгенім.
Сүйткен бір қайран халқым-ай,
Қасыма бір келмедің.
Сол халқымды көрмей өлгенім —
Не салса да Алланың
Тағдырына көнгенім.
Қош, аман бол, жолдасым,
Бұ дүниенің жүзінде,
Осы болар сені көргенім.
Қапыда өткен дүние-ай,
Ақырында еш болды-ау,
Ел үшін еткен еңбегім.
Атаңа нәлет хан ұлы-ай!
Тілегін сұрап алғасын,
Ойлағаны болғасын
Патшаға хабар салдырып,

Патшадан солдат алдырып,
Құрсағымнан шалдырып,
Айтып, айтпай не пайда,
Егеулі найза өңгерген,
Азды көпке теңгерген,
Қабыланбай мен Қалдыбай,
Рысалы, Кебек жолдасым,
Жаудан өлді жолбарысым...
Сол ерлерден айырылып,
Исатай мен Махамбет,
Екі арыстан ер қалды-ау!
Адыра қалған қу Нарын
Талауға түсіп, бүлініп,
Адамы қойдай қырылып,
Құлағызып жер қалды-ау!
Қарағай, қайың, тал, терек,
Қалың орман, ну қалды-ау!
Ақ жүрегін тербетіп,
Қиқулап құстар қонатын
Суы тұнық көл қалды-ау!?
Тәрбиелеп өсірген
Ата мен ана — бұл қалды-ау?!
Қатын жесір, тұл қалды-ау.
Бұлардан жүда қимайтын,
Енді менің нем қалды-ау?!
Тек шықпаған жан қалды-ау?!
Ойлап бір, ойлап қарасам,
Еңбек етіп ел үшін,
Арманда өтіп кетті деп,
Соңымда бір қалған халқыма,
Артымда бір атақ, даңқ қалды-ау!
Сәлем айтып кетейін,
Артымда қалған елдерге,
Арманымды айтып кетейін
Найза ұстаған ерлерге.
Арыстан туған Исатай
Дегеніне жете алмай,
Арманда өтіп кетті деп,
Олардың кегін алуға,
Кезек бізге жетті деп,

Қинала ма екен біздерге?
Қиналсаңыз біздерге,
Мың рахмет сіздерге.
Қапыда өткен дүние-ай,
Халқымның көрген қорлығы,
Хандардың еткен зорлығы,
Ақ жүрегін тербетіп,
Ер көңілін желдетіп,
Ақсүйектің баласын
Қара ұлына теңгеріп,
Қоңыраулы найза өңгердім.
Жетімдерге — жем бердім,
Жесірлерге — жер бердім.
Ақырында, дүние-ай,
Сол ерліктен не көрдім?!
Жолдасқа билік бермедім,
Кешегі хан үстіне барғанда,
Ақсүйектің баласы
Бақадай шулап тұрғанда,
Ерлікпенен алданып,
Өзіме-өзім қас қылдым.
Сырлы зерек аяқпен
Бал ұрттаған ер едім.
Бұл уақыттар болғанда,
Көктей өтіп Жайықты,
Бір қасық ішкен қара су
Жұмасына ас қылдым.
Осы жақта мен өліп,
Артымда тірі сен қалсаң,
Жаңа өспірім Жақияны,
Жолдасым, саған тапсырдым!

ТІЛЕК

Палуан жолбарыс секілді
Алысқанды алып ұрған білегім.
Қамалаған жаудан қайтпаған,
Қайнаған қара болаттай
Қарсы біткен жүрегім.
Ертеден кешке дейін зарласам,
Бермей ме екен құдайым
Біздей тарыққан ердің тілегін?

ЕҢСЕЛІГІМ ЕКІ ЕЛІ

Еңселігім екі елі,
Егіз қоян шекелі,
Жараған теке мүшелі,
Жауырыны жазық мойны ұзын,
Оқ тартарға қолы ұзын,
Дұшпанына келгенде
Тартынбай сөйлер асылмын.
Құла бір сұлу ат мінген,
Құйрық жалын шарт түйген,
Құм сағыздай созылған,
Дулығалы бас кескен,
Ту түбінен ту алған,
Жауды көріп қуанған,
Мен Өтемістің баласы
Махамбет атты батырмын.

ҚАЛЫ КІЛЕМ, ҚАРА НАР

Қалы кілем қара нар
Жарасады қатарға.
Аруана жисаң жарасар
Ұлы күнде сапарға.
Қаумалаған қарындас
Қазақта бар да, менде жоқ,
Арызымды айтарға.

БЕЛГІЛІ ТУҒАН ЕР ЕДІМ

Белгілі туған ер едім,
Беліме садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған.
Мен келелі қара бұлтпын,
Келе жаумай ашылман.
Қарсыласқан дұшпанға
Найзағай менен жасылмын.

МАХАМБЕТТИҢ ОРДАДАН КЕТЕРДЕ ХАНҒА АЙТҚАНЫ

Он екі төбет, шұнақ хан,
Шабатының ел екен,
Күндейтінің мен екем.
Хан ұлына қас болу,
Қара ұлына бас болу —
Мендей ерге жөн екен!

ҚҰЛЖА ҚУҒАН ТЕКЕШІК

Құлжа қуған текешік
Құлдырайды құты ұшып.
Айшықты мүйіз тигенде,
Бас ұрмай ма, баз кешіп?!
Біздер-дағы, жігіттер,
Бірлестірсек білекті,
Шынтуайттасақ тілекті,
Орната білсек керек-ті,
Толарсақтан қан кешіп,
Болат найза, ақ семсер
Жарасып біздің керекке,
Бойлата сұқ жүрекке,
Ханның кетсін аты өшіп!

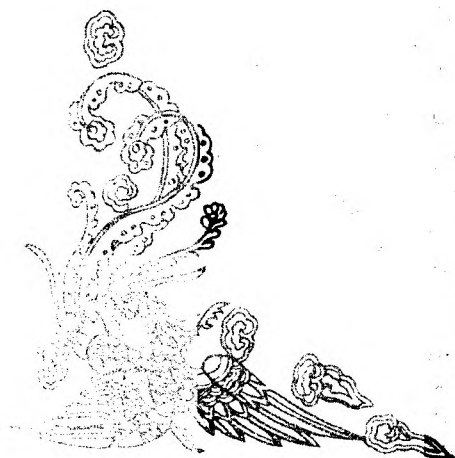
ҚЫЛЫШТАЙ ҚИҒЫР АЛМАС ЕМ

Қылыштай қиғыр алмас ем,
Шарға шауып мұқалдым.
Сұрауы қанық көк сүнгі ем,
Сұғуын таппай тот алдым.
Жалаулы найза майырылып,
Жау тауымды шаққанын,
Дұшпан қайта қайырылып,
Туымды менің жыққанын
Енді қайтып ұмытармын?!
Алайда бір шендессем,
Ауыр жүкке кездессем,
Қара нардай-ақ
Саздауға қарсы жұлқармын.

МҰҢАЙМА

Ханның ісі қатайды,
Азамат ерден мал тайды.
Қанды көбе киініп,
Бір Аллаға сиынып,
Ұрандап жауға тигенде,
Кім жеңері талай-ды.
Жолдастарым, мұңайма!

ЖОЛДАСТАРЫМ, МҰҢАЙМА!

АРҒЫМАҚҚА ОҚ ТИДІ

Арғымаққа оқ тиді
Қыл мықынның түбінен.
Ер жігітке оқ тиді
Ауыз омыртқаның түбінен.
Жантайып жатып көп іштім,
Жаздықтың шалшық көлінен.
Қайтейін енді, дүние-ай,
Жағдайсыз кетіп барамын
Қасымда көмектің кемінен.

МҮНАР КҮН

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн,
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн.
Бұлықсып жүрген мырзадан
Бұрынғы дәулет тайған күн,
Қатарланған қара нар
Арқанын қиып алған күн,
Алма мойын аруды
Ат көтіне салған күн,
Бұандай ерді кескен күн,
Буулы теңді шешкен күн,
Сандық толы сары алтын
Сапырып судай шашқан күн.
Түс қыла көр, құдайым,
Біздей тақ мейманасы тасқанға,
Біздің ер Исатай өлген күн,
Он сан байтақ бұлген күн.
Орта белін сырлаған
Оқ жаңбырдай жауған күн.
Оң қанатын теріс жайып,
Лашын қуға төнген күн.
Желпідеген ала ту
Жиырылып ойға түскен күн.
Жез қарғылы құба арлан
Жез қарғыдан айрылып,

Қорашыл төбет болған күн,
Аса шапқан құлаша ат
Зымырандай болған күн.
Арқаулының бойынан
Теріскей дауыл соққан күн.
Сағағы болат қылыштың
Балдағынан сынған күн.
Хас бәйтерек жығылып,
Жығылғаны естіліп,
Алыстағы дұшпаннан
Жақындағы «достының»
Қуанып көңілі тынған күн.

ЕСІА ЕР

Арыстан еді-ау Исатай
Не етесің, тақсыр, табалап.
Құттайымда өсіп ем,
Бауырында паналап.
Алдымда асқар тау еді,
Соңына ерсем ағалап.
Әй, тақсыр-ау, әй, тақсыр,
Табаны жалпақ тарланбоз,
Шабарында есінер.
Бір мінезі келгенде,
Жібектей жұмсақ есілер.
Жауда қалса жолдасы,
Мақтанады несіне ер?!
Тастан қатты тағдырдың
Исатаймен шешілер.
Айтып-айтпай немене,
Қор болды-ау, қайран есіл ер!

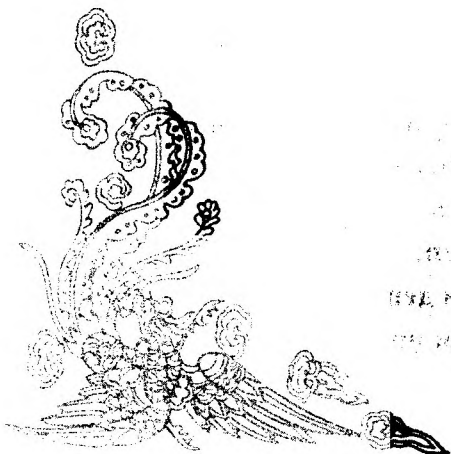

ТАРЛАНЫМ

Таудан мұнартып ұшқан тарланым,
Саған ұсынсам қолым жетер ме?
Арызым айтсам өтер ме?
Арыстаным, көп болды-ау
Саған да менің арманым!
Кермиығым, кербезім,
Керіскендей шандозым!
Құландай ащы дауыстым!
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым!
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым!
Тебіренбес ауыр мінездім!
Садағына сары жебе салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан,
Айғайласа белдігі байланған,
Астана жұртын айналған,
Атына тұрман болсын деп,
Жұртына құрбан болсын деп,
Адырнасын ала өгіздей мөңіреткен,

Атқан оғы Еділ, Жайық тең өткен,
Атқанын қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан,
Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?!

ЖАҚИЯ

Исатай шыққан бас болып,
Хан ұлымен қас болып.
Арыстанымның баласы
Адағанда ел таппай,
Адасқанда жөн таппай,
Арманда қалды жас болып.

ҚАҚАҚУЛАП ШАҚЫРМАЙ

Қақақулап шақырмай,
Қанды көбік түкірмей,
Алғыншы алған арудың
Ақша бетін солдырмай,
Ата менен ананы
Қайғыменен қатырмай,
Әлпешті ұлың жат болмай,
Шайған жалғыз малтаның
Сатқанда суы ат болмай,
Бұзбай құлан пісірмей,
Мұз үстіне от жақпай,
Қапыда қалған қасқамын,
Қақ жүректен найза түйретпей,
Найзаны күнге қуратпай,
Қарсыласқан дұшпанның
Қабырғасын бір-біріндеп күйретпей,
Әлі де болса қорқа алман,
Адасып қалған үйректей.

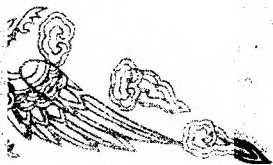

ҚАРАҒАЙ ШАПТЫМ ШАНДОЗДАП

Қарағай шаптым шандоздап,
 Хан қарасын жоям деп.
 Жолбарысша жорыттым
 Етіне құлан тоям деп...
 Қыран құстың баласы
 Ұшса, келмес ұяға.
 Асыл ердің баласы
 Жауды көрсе шыдамай,
 Көзін салар қияға.
 Ермін деген жігітті
 Кеңшілікте сынама.
 Келмейтұғын нәрсеге
 Жаныңды қинап жылама.

МЕН НАРЫННАН КЕТКЕНМІН

Мен Нарыннан кеткенмін,
Нарынды талақ еткенмін.
Қуатымның барында
Ағыны қатты Жайықты
Тіземмен бұзып өткенмін.
Жаныма айла болар деп,
Назарды тастап, Шүренге
Күнім үшін жеткенмін.
Жақияны ханға ұстап бергендей,
Шүрен, саған не еткенмін?
Қайтеріңді өзін біл,
Алдыңда кеңес еткенмін.

АДЫРА ҚАЛҒАН НАРЫННЫҢ

Адыра қалған Нарынның
Теңіз деген суы бар,
Жағасында жағалай біткен
Қамыс деген нуы бар.
Еңіреген ерлердің қолында
Жібектей желбіретіп ұстар туы бар.
Хан ұлымен алыстық,
Қарсы тұрып шабыстық,
Бізге біткен бес еркектің буы бар.
Адыра қалған Нарынның
Жайық деген суы бар.
Жағасында жары бар,
Қабағында қары бар.
Көнбегенді көндірген,
Көн кемеге мінгізген,
Қынама бешпент кидірген,
Зәбірлігін тигізген
Ортасында Жәңгір деген ханы бар.
Қырлығында оба бар.
Шұңқырында қоға бар,
Адыра қалған Нарынның
Жыңғылы мен талы бар.
Қонысы қонақ бергендей,
Жаясы менен жалы бар.
Айтып-айтпай немене,
Адыра қалған Нарында

Бас пайданың бәрі бар.
Қапыда кеткен дүние-ай,
Алақандай Нарында
Ата менен ана бар,
Іні менен аға бар,
Қатын менен бала бар,
Қарындас, халқым көп қалды-ау,
Жалғыз ұлым Махмұт
Бекетай құмның ішінде
Жалғыз бір қалған со да бар.

НАРЫНДА

Біздің анау Нарында
Бір төбелер бар еді,
Айналасы ат шаптырса жеткісіз,
Қиқулай ұшқан қырғауыл,
Күніне құлан да басып өткісіз,
Ерте келген жақсылар
Кешке үйіне кеткісіз.

Қойды мыңға толтырған
Нарынның ана құмдары,
Түйені жүзге толтырған
Көкпекті, шайыр, шымдары.
Жатып қалған тайлағы
Жардай атан болған жер!

Жабағылы тоқтысы
Қой болып, қора толған жер.
Аш-арығым тойған жер,
Жылаған бала қойған жер.
Шортаны қара бақандай,
Бақасы сары атандай,
Балдырғаны білектей,
Баттауығы жүректтей,
Қымыздығы күректтей,
Сонасы қоңыр үйректтей.
Ондай қоныс маған жоқ,
Құдайым қылды, амал жоқ.

АБАЙЛАМАЙ АЙРЫЛДЫМ

Абайламай айрылдым
Аржақтағы елімнен
Анау Нарын деген жерімнен.
Тірі кеттім демеймін,
Кем болмады өлімнен.
Теңім үлгі алмады
Аузымдағы желімнен.

ІСТЕГЕН ІСІМ КЕТТІ ДАЛАҒА

Істеген ісім кетті далаға.
Қашан өтіп шығам деп,
Қайғырамын мен-дағы,
Жайықтан арғы далаға.
Басқа қысым түскен соң
Қайрылмастай күн болды
Қатын менен балаға.
Барсаң, сәлем айта бар
Ата менен анаға.
Жаудан аман бас қалса,
Қара орман малым садаға.

ӨЛЕҢ АЙТЫП ТОЛҒАДЫМ

Өлең айтып толғадым,
Көкірегімді басарға.
Қаралай отын жармадым
Тас қазанға асарға.
Махамбеттей мұңдыға
Енді келер күн қайда?
Ханға құрған шатырды
Сүңгіменен түртіп ашарға?

СӨЙЛЕСЕМ ДАУСЫМ АҢҚЫҒАН

Сөйлесем, даусым аңқыған,
Сөйлеуге жүрек талпынған.
Атасы Беріш болса да
Артық пайда көрмедім
Егіз бенен Балқыдан.
Алақандай Нарында
Мүкаммалым шашылды
Шағалалы көлдей шалқыған.

АСПАНДА ҰШҚАН АҚ СҰҢҚАР

Аспанда ұшқан ақ сұңқар,
Қолымда тұйғын, лашын.
Қосылған жаста арудың
Көре алмай кеттім құлашын.
Арпа жемес арғымақ
Ақ селеу отқа зар болар.
Миуа, шекер жемеген
Алғаным менен балларым
Қоңырсыған дүние-ай,
Қой етіне зар болар.
Жапаннан қарсақ ін қазар.
Хан салдырған жәрмеңке,
Жырақ болсын бізден бұ базар.
Қатын қалса, бай табар,
Қарындас қалса, жай табар,
Артымда қалған ақсақал
Алқалы кеңес құрған күн,
Ақылменен ой табар.
Кейін қалған жас бала.
Күдер үзіп біздерден,
Көңілі қашан жай табар?!

МЕН – ТАУДА ОЙНАҒАН ҚАРТ МАРАЛ

Хат оқиды молдалар
Қаламмен тартқан сиядан.
Екі кісі тең барса,
Оңды-ай төре береді,
Ақылға жетік би адам.
Мен — тауда ойнаған қарт марал,
Табаным тасқа тиер деп,
Сақсынып шыққан қиядан.
Қайыңның басын жел соқса,
Қаршыға құс қайғырар,
Балапаным суға кетер деп,
Мамығын төккен ұядан.
Ол-дағы біздей болған сорлы екен!

БІЗ ЕР ЕДІК

Біз ер едік, ер едік,
Ен Нарында жүргенде
Қалмаққа шатыс хандарды
Қабыландай қайранға соғып,
Етін талай жеп едік.
Біз Өтемістен туған он едік,
Сол онымыз жүргенде,
Мың сан әскер қол едік.
Біздің жайды сұрасаң,
Ерте көшіп, кеш қонған,
Санаулы сәнді орданың бірі едік.

АЙНЫМАН

Айтса-дағы айныман
Көлденеңнің сөзіне.
Әшкере болған ісім бар
Жайылған жұрттың көбіне.
Кеткенім жоқ олжа үшін,
Кетіп едім елімнен,
Атаңа нәлет Жәңгірдің
Бір ауыз айтқан сөзі үшін.
Баданамды баса бөктеріп,
Қасыма жаттан жолдас ертіп,
Күн-түн қатып жүргенмін,
Ана Нарында жатқан
Жас баланың қамы үшін.

ӘЙ, ШОНТЫ БИ

Әй, Шонты би, Шонты би,
Домбыра тартсам, келер күй.
Шын ажалың жетпесе,
Ажалдан бұрын өлмессің,
Жалаңаш бар да жауға ти.
Домбыра тартсам, жырласам,
Жақсылар маған қылар сый.
Ажалдан бұрын өлмессің,
Тілесем тілек, бермессің,
Жыласам — көзімнің жасын көрмессің.
Алақандай Нарында
Мүкәммалым шашылды.
Жүр десем оған жүрмессің.
Құр әңгімеден басқа
Еш нәрсені білмессің.

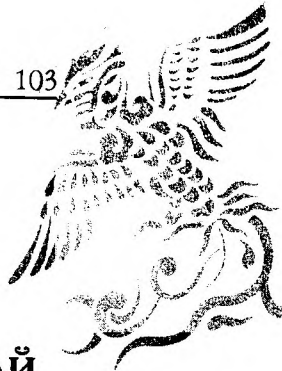
МІНКЕН ЕР

Мінкен де мінкен, мінкен ер,
Бұл сықылды неткен ер?!
Көлденең жатқан Жайықтан
Құралайдың күнінде
Еркек қойдай бөлініп,
Қырқарланып өткен ер.
Күншығыстың астында,
Күнбатыстың тұсында,
Қарындасым бар-ды деп,
Қабырғасын сөксе де,
Қанын судай төксе де,
Қайыспас қара нар-ды деп,
Маңдайынан күн өтіп,
Жауырнынан жел өтіп,
Күн астымен жеткен ер.
Айтып, айтпай немене?
Исатайды өлтіртіп,
Серкесінен айрылып,
Сергелдең болған біздің ел.

БІЗ НЕТКЕН ЕР, НЕТКЕН ЕР

Біз неткен ер, неткен ер?
Сергелдеңмен өткен ер.
Ойыл менен Дендерден,
Сағыз бенен Жемдерден,
Онан да талып өткен ер.
Арқада Әлім бар-ды деп,
Қайыспас қара нар-ды деп,
Оған да келіп жеткен ер.

ТАЙМАННЫҢ ҰЛЫ ИСАТАЙ

Арғымақтан туған қазанат,
Шабуыл салса нанғысыз.
Қазанаттан туған қаз мойын,
Күніне көз көрім жер шалғысыз,
Айырдан туған жампоз бар,
Нарға жүгін салғысыз.
Аруанадан туған мая бар,
Асылын айуан десе нанғысыз.
Жаманнан туған жақсы бар,
Атасын айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,
Жарамды бір теріге алғысыз.
Тайманның ұлы Исатай
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді,
Исатайды өлтіріп,
Қырсық та шалған біздің ел.

АЛТЫН ЖАҚСА ЖАРАСАР

Алтын жақса жарасар
Жылтыраған күміске.
Он екі ата Байұлы
Жиылып келсе бұл іске.
Алты сан алаш ат бөліп
Тізгінін берсе қолыма,
Заулар едім бір көшке.
Ата-ананы сөктіріп,
Ат басына соқтырып,
Нәлет десе болмас па
Осылай жүрген жүріске.

КҮН БОЛҒАН

Таудай болған талаптың
Назары қайтқан күн болған.
Жібектен бауы көнеріп,
Ақсұңқар ұшқан күн болған.
Бағаналы боз орда
Еңкейіңкі күн болған.
Телегей-теңіз шалқыған
Қоғалы көлдер суалып,
Тізеге жетер-жетпес күн болған.
Жапанға біткен бәйтерек
Жапырағынан айрылып,
Қу түбір болған күн болған.
Алқалаған жер болса,
Азамат басы құралса,
Мәшурат кеңес сұралса,
Мәшурат берер ер едік.
Исатайдан айрылып,
Алқалай келген кеңесте
Дем қуырған күн болған.

ЖАЛҒЫЗДЫҚ

Бұл дүниенің жүзінде
Айдан ару нәрсе жоқ,
Ол түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен ару нәрсе жоқ,
Ол күндіз бар да, түнде жоқ.
Мұсылманшылық кімде жоқ,
Тілде бар да дінде жоқ.
Көшпелі дәулет кімде жоқ,
Бірде бар да бірде жоқ.
Азамат ерлер кімде жоқ,
Еріккен күні қолда жоқ.
Заманым менің тар болды,
Тура билік биде жоқ.
Бәрін айт та бірін айт,
Қаумалаған қарындас
Қазақта бар да, менде жоқ.

АЙМАҚ КӨЛ

Аймақ та аймақ, аймақ көл,
Дария болып шалқымас
Аяғы төмен аққан соң.
Айдан жарық нәрсе жоқ,
Сәулесі түспес жаһанға,
Қараңғы түнек басқан соң.
Арыстаннан күшті жан болмас,
О да өледі, жігіттер,
Мергендер таңдап атқан соң.
Алалы жылқы, ақтылы қой,
Аңдыған бөрі жемей ме
Иесі ұйықтап жатқан соң?!
Шақырғанмен келер ме,
Кешегі менің арыстаным,
Өзі шын барар жерін тапқан соң?!
Егізінен айрылып,
Мен бір аққу болдым халықтан соң.

ҚАЙДА БАР?

Артымда қалған алғаным,
Қытайы қызыл көйлегі
Күнге қойсаң оңар ма?
Мұндай қорлық болар ма?!
Ақсұңқар құстың баласы
Қасқыр тартқан жемтікке
Ағармай көзі қонар ма?!
Қаршыға құсты көп көрдім
Қайрылып қазға қараған.
Қатын, бала, қара орман
Баршасын жауға алдырған,
Құрулы жатқан жебеге
Құрсағынан шалдырған,
Асыра келіп ойласам,
Бұ заманның шағында,
Махамбеттей зарығып,
Мұңды болған қайда бар?!

МЕН — АҚСҰҢҚАРДАН ТУҒАН ҚҰМАЙМЫН

**Мен — ақсұңқардан туған құмаймын,
Бір сұңқарға жұбаймын.
Сауырыма қамшы тигізіп,
Шаппай неғып шыдайын?!
Түбін қазған мен — бәйтерек,
Толқуменен құлаймын.**

КҮН ҚАЙДА?

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда,
Еңкеймей кірер күн қайда?
Қара бұланның терісін
Етік қылар күн қайда?
Күдеріден бау тағып,
Сауыт киер күн қайда?
Күмбір-күмбір кісінетіп
Күреңді мінер күн қайда?
Толғамалы ақ мылтық
Толғап ұстар күн қайда?
Алты құлаш ақ найза
Ұсынып шаншар күн қайда?
Садақ толған сай кез оқ,
Масағынан өткізіп,
Созып тартар күн қайда?
Кет-Бұғадай билерден
Ақыл сұрар күн қайда?
Бізді тапқан ананың,
Асыраған атаның,
Ризалықпен жайласып,
Қолын алар күн қайда?
Еділдің бойын ен жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,

Орнықты қара сабадан,
Бозбаламен күліп-ойнап,
Қымыз ішер күн қайда?

ЖАЛҒАН ДҮНИЕ

Қоғалы көлдер, құм, сулар
Кімдерге қоныс болмаған?!
Саздауға біткен құба тал
Кімдерге сайғақ болмаған?!
Басына жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған?!
Таңдап мінген тұлпарлар
Иесін қайда жауға салмаған?!
Құландар ішпес бұршақ қақ,
Кімдерге шербет болмаған?!
Садағына сары шіркей ұялап,
Жау іздеген ерлердің
Қайда басы қалмаған?!
Ішелік те желік,
Мінелік те түселік,
Ойналық та күлелік,
Ойласандар, жігіттер,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған?!

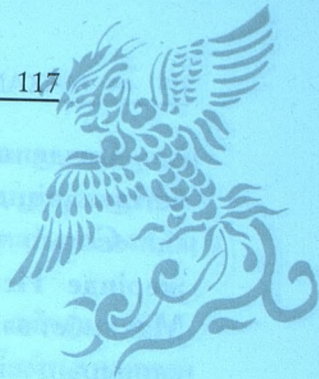

ҚЫЗҒЫШ ҚҰС

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос,
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен.
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.
Аспанда ұшқан қызғыш құс,
Сені көлден айырған —
Лашын құстың тепкіні.
Мені елден айырған —
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып-айтпай немене?
Құсалықпен өтті ғой
Махамбеттің көп күні!

ОЙ ТОЛҒАМ

МАХАМБЕТТІҢ ӨМІРІ

Өтемісұлы Махамбет — Исатай қозғалысының ең ірі адамының бірі, Исатайдың нағыз қанды көйлек жолдасы екен.

Туысы Беріш руынан. Атасы — Өтеміс. Оның атасы — Құлмәлі. Мәлі деген қазаққа бір соғыста қолға түскен тұтқын екен.

Беріш ішінде Тумас дегендер еншілес, туысқан ғып әкеткен. Мәлі тұқымы өздерін парсы патшасы Нәдіршенің нәсіліміз дейді екен. Құлмәлі кейін өсіп, бір бөлек ел болған. Орныққан мекені: Гурьев үйезі, Тайсойған деген жер. Қазақ іші Құлмәлі тұқымынан би де, батыр да, шешен де шыққан деп, бұлардың түбін затты десетін болса керек.

Өтеміс Айшуақ, Бөкей деген Кіші жүз хандарының тұсында қабырғалы би атанған.

Махамбеттің Бекмағамбет деген ағасы Жәңгір ханның үлкен биінің бірі болған. Ол Исатай—Махамбеттің Жәңгірге қарсы шыққан көтерілісіне қосылмай, бұларға қарсы қимыл істеген.

Махамбеттің өзі де жас күнінде Жәңгір ханның нөкерінде болған. Бірақ Исатай ханға қарсы шығысымен бұл барып соған қосылған.

Махамбет жаратылысында әрі батыр, әрі жырау-ақын, әрі күйші-домбырашы болыпты. Мінезі өте қызулы, әдіс-шеберлікті көп ойламайтын, бет алған жағынан қайтпайтын, қайсар ер адам болған.

Қозғалыс уақытындағы ісі де осыны көрсетеді. Исатай ел адамы ақсақалдарымен келелі кеңесте отырғанда, Махамбет айналадағы ауыл-ауылды аралап жүріп, өлең-жырмен жұртты қыздырып, желіктіріп артынан шұбыртып отыратын болған.

Сөзде өткір, шешен, қалжыңқой. Жақтырмаған нәрсесін бетің-жүзің демей, жара шауып, айтып салғыш болған.

Соғыс үстінде ерекше ер, айлакер. 1838 жылы Ресейлік жерінде Исатай отыз жолдасымен жатқанда әскер қамайды. Махамбет өзгеден бұрын Исатай құтылсын деп екі жолдасымен оны қашырып жіберіп, өзі қалған серіктерімен бірқатар уақыт соғысып тұрып, артынан қаша ұрыс салады. Бір кезде бұны көзеп қуған әскер жақындап ұстауға айналады. Сонда Махамбет астындағы бұлық көпшікті жарып жіберіп, ішіндегі мамықты жақындап қалған қуғыншылардың көзіне шашып құтылып кетіпті деседі.

Соғыста батыр, сөзде “от ауызды, орақ тісті” дегендей, жалындаған ақын, алғыр шешен болған Махамбет Исатай қозғалысының ең көрнекті кісісінің бірі.

Бұл көп жерде Исатайдың өзінен де қырағы, одан да батыр болғаны бар. Алғаш Жәңгірдің ордасын қамап, жеңуге айналғанда, хан бұларды алдап соза тұрмақ болады. Бір жағынан әскер күтіп, екіншіден бұларға кісі салып бітім сұрайды. Исатай сол жерде шынымен бітім сөйлесіп, келісу жолын іздеп алданып қалады. Дәл сол жерде Махамбет сенбей, бітімді керек қылмай, шабайық деп көп ұмтылыпты, бірақ Исатайды көндіре алмапты деген сөз бар.

Бірақ қазақтың Жәңгірдей ханымен, соның ар жағындағы патша ұлығына қарсы шыққан Исатай қозғалысы Исатай өлген соң өрістемеді. Тез уақытта өшіп қалады. Махамбеттің ерлігі де, өнері де оны өршітуге себеп бола алмады.

Бірақ өршімеуіне кінәлі Махамбет емес, қозғалыстың өз ішіндегі көп қайшылығы болу керек. Ең әуелі бұл көтеріліс — ханға қарсы шыққан би көтерілісі. Екеуі де бір үстем тап адамы. Сондықтан көпшілік бұқараға үнемі ұғымды, әсерлі болған қозғалыс емес еді, програмы не екені мәлім емес болатын. Оның үстіне дайындық жасалмай, шұғыл басталып, тез сөніп қалды. Және үлкен сын кезеңде, дәл хан ордасын шабар жерде Исатайдың таптық сыны білініп, қолы батпағаны да көпшілікке ой салған болу керек.

Қысқасы, сонымен қозғалыс Исатайдың өлімі емес, одан бұрын да, Исатайдың өзі барда да шөгіп, сөніп бара жатқан болатын.

Махамбет бұрынғы, соңғы қазақ ақындарының ішіндегі ең бір күштісі деп саналуға тиіс. Бұның сөзі деген сөздің кесектік ірілігінен басқа, молдығы да жеткілікті екен. Бірақ көбі біздің тұсымызға жетпей жоғалған, ұмытылған.

Қозғалыс үстінде ақындық өнерін жұртты қыздырар ұран

кылып жұмсаған Махамбет қозғалыс біткен соң қашқындықпен күнелтеді. Бірақ қашып жүрсе де, іштегі қарсылығынан қайтпайды. Ниеттерінің іске аспағанын арман етумен болады. Талай жалынды өткір сөзді сол кезінде айтады.

Сондай сөзінің бірі — Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі. Исатай өлгеннен соң Махамбет қуғында болған дедік. Сойтіп жүрген қысылшаң кезінің бірінде ел ақсақалының бірнешеуі Махамбетті Баймағамбетке алып барып, ел ішінде жүруіне рұқсат әпереді.

Сонда Баймағамбет өлең айт деп тілек қылған соң жаңағы ұзақ жырын айтады. Махамбеттің ерлігі, ақындығы, кісілігі — барлығы да осы өлеңінен әбден көрінеді. Күнім түсіп, алдыңа кеп тұрмын деп Баймағамбеттен қаймықпайды.

Басына кеңшілік алғаннан кейін де Махамбет тып-тыныш жүрмейді. Өкімет пен хан-сұлтандарға қарсы ел ішін үгіттеп жүреді. Өзінің жиренішін, жек көруін жасырмайды. Ең әуелгі бетінен қайтпайды.

Сонысы үшін өштесіп, кекті болған қазақ ұлығы — төре, сұлтандар бұны өлгіртеді.

Бұрын Махамбеттің досы болған Ықылас деген адам ақынның үйіне қонаққа кеп отырып, батыр қапылыста отырғанда Махамбеттің өз қылышымен басын кеседі. Осы істі істе деп жіберген өлтіртуші Баймағамбет деседі.

Махамбет 42 жасында қайтыс болады.

МАХАМБЕТТІҢ АҚЫНДЫҒЫ

XIX ғасырдың алғашқы жарымы қазақ өлкесінің тарихында, отар шабуылына қарсы шыққан ірі-ірі қозғалыстармен байланысты дедік. Сол үлкен қозғалыстың бірі — Кіші жүзде болған Исатай—Махамбет қозғалысы. Бұл ханға (Жәңгірге) қарсы және соның артында тұрған патша өкіметіне қарсы жасалған би-батырдың ереуілі болады. Бұлардікі де сол жылдарда шыққан қозғалыс сияқты өз артынан бұқара халықты ерткен.

Бұқараның еруі Исатай—Махамбетті шын сол көпшілік басшысы деп түсінгендіктен емес. Жері кетіп, салық ауыртпалығына көп ұшырап, ұлық тепкісін көп көріп, жебір сәудегер құрығына шырмалу сияқты көп қысымшылық-қиыншылықтың барлығы бұқара көпшілігін патша өкіметімен, оның агенттеріне қарсы ереуілге айдайтын болған. Осы жолда кім серік болса, сынамай, талғамай еріп, қостап кететін...

Кейінгі уақиғалар алғашқы істің арты ғана. Тартыс жаман әкімшілік жүргізген ханмен, сол әкімшіліктің өзге жолы үшін алысқан би тартысы болады. Жалғыз-ақ осы тартыс басталу, аяқталуына жаңағыдай бір тап ішінің (қанаушы үстем тап ішінің) бүлігі сияқтанса да орта кезінде өз көлеміне көпті, бұқараны тартып, бір жағынан патша өкіметіне қарсы арналған отар қозғалысы, ұлт бостандығының тартысы да боп кетеді. Сол себепті бұл уақиға көптің жадында қалып, ұзақ үлкен жыр болып, кейінгі көп замандарда қалың елдің көңіліне ұдайы қозғау салатын уақиға болды. Себебі: бірталай кезінде бұл уақиға ханның (Жәңгірдің) тасасында тұрған патша өкіметіне қарсы беттеп еді. Көпшілік қозғалыстың сол буынын қадірлейді. Сол арқылы уақиғаға араласқан Исатай - Махамбетті де құрмет етеді. Даңқын зорайтады. Мына жағын сүйіп, дәріптегендіктен, олардың өзбасындық, таптық талап-тілектерін кейінгі бағалауда ескермей де қояды. Және жеке бастарын салыстырғанда Исатай мен Махамбет дәл бір жерден шыға қоймайды. Барлық қозғалыстың ірі, ер басшысы болғанмен Махамбет өзін басшы демей, орынды Исатайға береді. Бас анау болып, мынау мойын есепті жүреді. Бірақ өз пікірін айтып, өз бетін көрсететін жерде бұл анадан гөрі өжет, батым және әсіресе, көпшілік, бұқарамен емеуріндес сияқтанады. Соғыс, шабуыл үстінде де, елге үгіт сөйлеп қол жиюда да Исатай ақсақал, бимен - басшы дегендермен болғанда Махамбет көбінесе бұқара-көпшілікті аралап, соларды үгіттеп ерту жағында жүреді. Қиыншылық, қысталаң үстінде айтқан сөз, тастаған ұраны да көбінесе осы көпке арналады. Осымен Махамбет жырлары өз заманындағы ең қанды, ең әсерлі сөз боп, көпшіліктің өз үні, өз тілі, өз арман-талабы сияқтанып та жүрген. Махамбет ірі, алғыр ақын болғандықтан, үнемі өз тұрғысынан қарап, өз тобының ғана сезімін айтып қоймайды. Ол — қозғалыс басшысы. Өзінің табынан басқа көпшілікті де ертіп жүр. Сондықтан көп атынан сөйлеп кететін, көптің сезімін білдіріп кететін жері де көп. Өзге сипаттарымен қатар осы жағы әсіресе көпке жағымды, бағалы болған.

Кейінде, қазірде де Махамбет ақын есепті бағаланғанда осы ерекшелігімен көпке де жақын, көптің де ереуілшісі, айқайшысы, ұраншысы боп көрінеді. Қозғалыс бастығы болған батырдың бұндай ақын болуы оның бағасын арттырады.

Бірақ осы жәйін айтумен бірге Махамбеттің өз табы бар; ол табының таптық тұрғысы бар екенін және Махамбет көп қимыл, көп сөзінде сол табының қарауылынан қарап іс қылатынын, сөз сөйлейтінін де ұмытпау керек.

Осы жағынан қарасақ, Махамбет өзінен-өзі шыға қалған жоқ. Оның әдебиетте, тарихта да алды бар, басшысы бар. Соның бірі, салт-сана жүзіндегі төркіні — Бұқар жырау болды. Бұқар келешекке тастаған сөзінде “бөтеннен би келеді, күн қараңғы, хал қарап болады” деген саяси сарындарды айтып кеп, өз табының тұрғысынан қарап: “Хан мен би орнын қарадан шыққан” татымсыздар алам дейтін болады; есіктегі құл төрге шығады, көпшілік нөқтадан басын босатып ап, есеге таласады” деген. Бұндағы негізгі екі сарынның бірі — патша өкіметіне бағынбай жеке хан әмірін сақтау, екіншісі — көпке тізгін бермеу, оны нық ұстап, баурап отырып керегіне жарату деген жолыңа артыңнан ерт, тілеген бетіңе айдап сал, бірақ сыр ұшығын берме. Қайта көпке мақсатың ұғымсыз, жүрісің, ісің қыздырмамен айдап салу боп, ұран болсын, сөзің жұмбақ болсын дейді. Осы Бұқардың өзі тұтынған жолы. Артында қалған сөзі де соны дәлелдейді.

Сол, “көпті артыңнан ерт, керегіңе жарат” деген бағыт Махамбеттің де әрі іс, әрі сөз жүзінде бірден-бір нық ұстаған програмы. Сонда басшының өзі кім? Оған “Толарсақтан саз кешіп” деген өлеңде:

Тағыдай таңдап су ішкен,
Тарпаңдай тізесін бүгіп от жеген.

Тағы сынды мырза едік;

Тағы да келдік тар жерге

Таңдансаң тағы болар ма

Тәңірінің салған бұл іске? — дейді, ұстанған ісі, ойдағы ниеті бойынша бұл Бұқар ұранын қостап келген “мырза” еді.

Көнбек, бойұсынбақ емес еді. Өзінің көздегені бар еді. Онысы өзінің жеке қалпын, бағынбастық қалпын, “тағы сынды мырза қалпын” қаймағын бұзбай сақтаймын деген мақсат еді.

Бірақ ол Бұқар заманы бір сәрі, өтіп кетті. Бұл сол таптың адамы болса да өзгерген тарихи жағдайдың ортасында іс қылатын болды. Қолындағы ту жығылып, сүйенген терегі сынып, құлдилап, құлап барады. Енді бұған соңғы рет тұяқ серпу, барымен бір-ақ бұлқынып көру ғана қалды. Сонымен Махамбеттің бар сөзі — осындай соңғы бұлқыну, соңғы тулаудың жыры болады. Бұл бұлқынғанда үлкен іспен, ірі екпінмен құлшынып-бұлқынған ісі бір-ақ іс болса да, барды салатын, құлаш керетін астаң-кестеңнің, алай-түлейдің ісі.

Махамбет бар өмірін осыған сарып етті, сондықтан сөзі де

үнемі осы бір-ақ түйіннің үстіне жиылған бір-ақ тақырыптың жыры боп шығады.

Саяси-қоғамдық мазмұнымен тарамдалған тақырыбын алсақ, Махамбет айналып үйіріліп, ылғи бір-ақ жерді шиырлайды. Бұған қарағанда, Бұқар көп кезде көп жәйді сөз қып, соның бәрі арқылы өз тұрғысын көлемді етіп, мол қып көрсеткен. Махамбетті онымен салыстырсақ бір-ақ жақты. Бірақ бұның сол көрінген бір-ақ жағының өзі ең ірі, ең әсерлі жақ еді.

Салт-сана жүзінде жоғарғы үстем таптың көптен дайындаған қарсылығын бұл қолма-қол іске асырушы ақын болған. Бұныкі сөз ғана емес, ұлы дүбір іс, аласапыран тартыс. Жырының бәрі тұтасқан қимыл. Қан майдан үстінде көпті екілендіре сөйлеген: шабуыл, атой, ұран жыры. Ылғи сезімге соғып, қанға шабатын қыздырма жыр.

Сонымен Махамбет жырлары бір-ақ түйінге арналғанмен, ғасырлар бойында көпшілікке ұдайы үлкен дерт боп тұрған үлкен жараның аузын жұлғандай болатын. Бүкіл XIX ғасыр әдебиетінде қимыл мен күрес жырын Махамбеттей қып жырлаған өзгеше ақын болған емес. Алды да, арты да бір өзі сияқты.

Сол себепті, ілгергі, соңғы тыңдаушының бәріне де Махамбет жырының тақырыбы біреу-ақ екені байқалған. Қайта сол қасиет деп саналған болуға да мүмкін.

Сонымен, осындайлық бір ғана тақырып Махамбет шығармаларында қандай-қандай көріністер береді. Енді соған ауысайық.

Бұл ретте алдын ала айтып өтетін нәрсе: тақырыбы біреу ғана болғанмен, ақын сол тақырыбын әр кезде әр түрлі баян етеді.

Сонда бір кезінен екінші кездің айырмасы — әр уақыттағы істің халіне орай. Содан туған ақын халінің айырмыстарына орай кеп отырады.

Мысалы, алғашқы кезде бұлар соғысып жүреді. Ол кездегі көңіл екпіні, сөз тасқыны да бір алуан, өзгеше. Одан кейін жеңіледі. Бұдан туатын көңіл-күйі екінші түрде. Ең аяғында қашқын-пысқын болып, жүдеп-жадап жүріп хан, төреге жәй-күйін айтып, жәрдем дәмететін халге келеді. Ондағы күй-қалып тағы бір басқа. Міне, Махамбет шығармаларының осындай үш кезең, үш дәуірі бар. Тексеруді де осы ізбен беттету керек.

Сондағы бірінші жыр — “Ереуіл атқа ер салмай”. Бұл өлең Махамбеттің барлық басқа өлеңдері сияқты ауызша айтылған, тыңдаушыға қолма-қол суырылып беріліп отырған өлең. Сол

ретіне қарай: сапылдатып бір-ақ желдіртіп өткен — бір шумақ өлең. Мағына жағынан да барлық жыр бір-ақ ұзақ сөйлем есепті. Неше алуан қатар жарысқан, жеке-жеке суреттердің байлауын ең аяққы жолда — “ерлердің ісі бітер ме?” деген бір қайырмамен аяқтайды. Ауызша айтылған желдірме болғандықтан ұйқасы кейде келіп, кейде келмейді. Бір жерінде қат-қабаттап кетіп, өзге бір жерінде шанжау-шанжау түсіп, тырағайлап отыратын ұйқас — ауызша жырдың бір ерекшелігі. Және неғұрлым сөз ескек тартып борама боп, қыздырмаға айнала берсе, соғұрлым аяқтағы ұйқас бір орында тұрмай, айнығыш бола береді. Махамбетте Бұқар үлгісінің салт-санасы ғана емес, түрінде де осындай келетін жақындық бар. “Қыздырып, бойұсындырып, ертіп әкетем” деген ниетпен сөйлейді. Сондықтан ұйқасты, қыздырма сөздің құйылыс-тасқыны билейді. Ал қазақтың ертерек кездегі ауызша жырында екпін-тасқын аяқтағы ұйқастан шықпайды; сөз-сөздің басында келетін дыбыстар күйімен, үндестік орайынан шығады.

Сонда:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,

Еңку, еңку жер шалмай, — дегендегі ылғи келетін “е” дыбысы — ауызша өлеңнің бар нәрі боп кетеді. Бұл дауысты дыбыстан құрылған үндестік болғанда “ассонанс” деп аталады.

Егер:

Тебіңгі терге шірімей,

Терлігі майдай ерімей, — деген сияқты “т” дыбысындай дауыссыз дыбыстардан құралған үндестік болса, оны “аллитерация” дейді. Махамбеттің қыздырамын, желпіндіремін деген ауызша үгіті осындай түрге бөленген. Бірақ бұндағы жыр ішіндегі көп көрнекті суреттер Бұқардікінен басқа боп мағыналанған; ішінара бірімен-бірі байланысқан болады. Бұқарда көп түсінбесін деген аттама, аламыш, байламсыз суреттер әдейі келтірілетін. Сондай борасыны бұрқақтың ішінде әр жерге, ұққанға арнап көмбе көміп кететін. Сөз түйімін көптен алып қашу.

Ал мынада: сол көппен бір сапарда, тар кезеңде нық сүйесіп, “бір жеңнен қол, бір жерден сөз шығарам” деп тұр. Сондықтан енді Бұқар үлгісіндегі жалтартпа, тұспал керек емес, уақытша болса да көптің тілі боп сөйлеп бағу қажет. Сол көптің “өзі” боп тұрып, тұтас тамсандыратын қып сөйлеу керек. Бұның бәрі ақынның ұғымы болуын тілейді. Махамбет сол керекті дәрежеде ұғымды, көпке түсінікті боп, жақын боп көрінеді. Бұндағы:

Алты малта ас болмай,

Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай, — деген.
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,

Қу толағай бастанбай, — деген сияқты суреттердің бәрі іштей бір тақырып, бір мақсат, мағынаға бағынады.

Неше алуан сырты бөлек көріністің барлығы да осы тартыс жолында жанын аямай еңбек еткен ердің кейпін суреттеп толықтырады. Бұрынғы өлең-жырға әр жерден шаң беріп, басы қосылмай, бытырап жүретін суреттер мынада: қатты жымдасып, екшеліп, бір бас, бір тас боп алады. Ақынның көпке тастап отырған ұранындағы тілек-талап та сол. Бытырап, ыдырап жүрген ел басы қосылса, ойдағы басшы бастаса іс дәуірлеп, еңбек жанып, көрікті көрініс шығар еді дейді.

Осымен “Ереуіл атқа ер салмай” деген жырдың ішкі-сыртқы құрылысы: табиғи-тұтас біткен, бірыңғай бүтіндікті білдіреді.

Қысқа мезгілді, бір ғана қимылдың жыры болғандықтан, ол өзінше бас-аяғы тұп-тұтас боп шыққан.

Жалпы Махамбет шығармаларының туысы, кезі әрдайым осыған ұқсас. Екпінді, келте, кесек бір қимылдың жыры да өзіне ұқсап: зымырап, шарқ ұрып, от шашып, іші-тысы бірдей тұп-тұтас боп тұрады.

Сонда “Ереуіл атқа ер салмайдағы” күй: “Талма, қажыма, салған сайын өршеленіп, өрлей бер” деген күй болады.

Ал “Толарсақтан саз кешіп” деген жыр тағы да алғашқы тақырыпты қозғайды. Сөз саптау, көрініс-суретті екшеу бұнда да сол тақырыбымен алғашқы өлеңдегідей үйлес келеді. Бірақ бұның тұсында уақиғаның беті өзгерген. Ақынның халі өзгерген. Ол енді соғыс үстінде емес. Сыртқы халі — жеңілушінің халі. Сондықтан қарсылық ереуілін, ұранын басқа күйге айналдырып:

Ат басына соқтырып,
Ата-енені сөктіріп,
Нәлет десе болмас па,
Біздің осы жүрген жүріске, — деген қатты қарғыс, ашу серпінімен бітіреді.

“Арғымақтан туған қазанат” деген өлеңде Баймағамбет сияқты дұшпанның алдына келіп отырғанына қарамай, бұрынғы арманды тақырыбын қайта өршітеді.

Исатайды өлтіріп,

Қырсық та шалған біздің ел, — деумен сол Исатайдың жауы,
алдында отырған Баймағамбетті бетке ұрады.

Ол алтын ердің қасы,

Ағайынның басы еді.

Сен кім едің:

Жақсыдан туған жаман бар

Күндердің күні болғанда

Жарамды бір теріге алғысыз, — деп, баяғы тізбектеліп келетін
ішкі мағынасы бір дұспал көріністі — Баймағамбетке қарсы найза
қып жұмсайды. Өзі бұрынғы жолы — жол, арманы — арман болған
қалпында екенін білдіреді. Іс біткен, қазір бұның қолынан келер
дәрмен жоқ, бірақ бұл осы жүрісте көпті де, бірді де талай талғап
сынап шықты.

Соның ішінде:

Жаманнан туған жақсы бар,

Атасын айтсаң нанғысыз... — деп бір қойса:

Айырдан туған жампоз бар,

Нарға жүгін салғысыз, — деп тағы айтады. Дандайсыған талай
мақтаулы жалғыздан да, көптен, төменнен де шығып озған көп ердің
қимылын қостайтыны бар. Көппен бірге жүріп, біте қайнасып, көп
сынасу арқылы берген бағасы. Бұл жырында да батыр-ақын төзіп
отырған жоқ, дегеніне жетпегенге өкініп қана отыр.

Осы сарынмен Баймағамбетке айтатын соңғы сөзіне келгенде,
онымен жағаласқан ата жау екенін айтады. Билік, үстемдік үшін
тайталасқан тең-тұсы ежелгі дұшпан екенін айтады. Жеңілдім деп
бас ұру жоқ, кішіреймек емес. Қайта:

Сендей нарқоспақтың баласы,

Маған оңаша жерде жолықсаң,

Қайраңнан алған шабақтай —

Қия бір соғып ас етсем,

Тамағыма қылқаның кетер демес ем... — деп тоқтайды.
Бұрынғыша тізбек суреттерді (қоспақтың баласы, шабақ, қылқан
деген сияқтыларды) іштей байланыстырып, не қарсы қоюмен,
не үйлестірумен байланыстырып отырып, алғашқы бір беткей
ереуіл-қарсылық, шабуыл сарынымен бітіреді. “Мезгіл өтіп кетті,
бірақ дегенім болса нетер едім” — деп ойдағысын айтады. Онысы
қозғалысының да ең үлкен түйіні болатын...

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ

1801 жылдан бастап Күнбатыс Қазақстанда, Еділ мен Жайық өзенінің арасында құрылған «Бөкей ордасы» туралы, оны басқарған хандар: Бөкей, Сығай, Жәңгір үшеуінің патша үкіметіне халықты қалай сатуы туралы, патша үкіметінің оларға қандай қадір-құрмет көрсетуі туралы жоғарыда айтылды.

Патша үкіметінің өз қолында — губернатор Андреевскийдің үйінде тәрбиеленіп, военное училищеден монархистық рух алып шыққан Жәңгір ханды, патша үкіметі орыс князьдарының дәрежесінде ұстағанын, Жәңгір «қазақы» хандардай емес, Россия патшасының салтанатымен тұруға тырысқанын, сондықтан оның халықты қанауы өте өктем болғандығын да жоғарыда біраз баяндадық.

Россия дворяндарының, Россия помещиктерінің салтымен тұрған Жәңгір ханның заманында, Бөкей ордасында халықты аса күйзелткен бір мәселе — жер болды. Жәңгірден бұрынғы көшпелі ауыл тұрмысында, жеке кісі меншіктенетін жер участогі болмайтын, мал шаруашылығымен күнелткен қазақ халқында жер жеке адамның меншігі саналмай, жалпы рудың меншігі саналатын. Әрине, онда да жердің отын, суын кедейден байлар артық пайдаланды.

Бөкей ордасына қараған елдің жерін Жәңгір хан Россия тәртібімен басқарды, яғни қайдағы шұрайлы жақсы жерлерді өзі алды, өзіне жақтас билер мен байларға бөліп берді. Жәңгір ханның өз қарамағында 400 мың десятинадай жер болды. Жәңгір хан өзіне жақтас сұлтандарға, байларға жерді былайша үлестірді: «Мұсағали, Шыңғали Орман балаларына 700 мың

десетина, Қарауыл қожа Бабажановқа 390 мың десетина, өз інісі Меңдігерейге 400 мың десетина, Балқы би Құдайберген ұлына 300 мың десетина, Бегалы сұлтан балаларына 200 мың десетина, Шөке Нұралыхановқа 170 мың десетина... 1830—1845 жылдары хан өзі қалаған әкімдерге 15117 мың десетина жер берді» (Шахматов В. «ССРО Ғылым академиясының қазақстандық Филиалының Известиясы». 1940 ж. 52-б.).

1830 жылы Бөкей ордасында 11660 үй, 58300 жан бар еді. Соларға Бөкей ордасының малға жайылымдық, шабындық жерін бөлгенде, жан басына 48 десетинадан келеді (В.Шахматов. Сол кітапта. 50-бет). Бірақ, жалпы есеппен солай болғанмен, осы жердің бәрі қанаушы таптың қолында болып, халық жерден аса тарығады.

Бөкей ордасындағы жердің шұрайын қазақтың өз феодалдары ғана меншіктенумен қанағаттанбайды, жақсы жердің біразын орыс помещиктері, казачий станицасының атамандары мен кулактары алды. Шабындыққа, қысқы қонысқа ең жайлы жер — Орал өзенінің Каспий теңізіне құятын сағасы осы арада помещик «Безродко — 185960 десетина... Юсупов — 114640 десетина меншікті жер алады» (Шахматов В. Сол кітапта. 38-39-бб.).

Казачий станицасының атамандары мен кулактары Орал өзенінің құнарлы жеріне көшіп барған елден 1834 жылы алтынмен 7252 сом мал оты үшін ақша алады. Қазақтардың малын Каспий түбегіне осындай көп шығынмен ғана жайылуға ұлықсат еткен әскери казактар қазақтарға ақысыз-пұлсыз жұмысын істетеді, мысалы, 1833 жылы қазақтар ақысыз-пұлсыз теңіз бен өзеннің құрағынан оны билеуші казактарға 25000 бау құрақ орып берген.

Халықты жерден қысу, рақымсыз қанау мұнымен ғана тоқтамайды. Жәңгір ханның Каспий түбегін билетіп қойған адамы Қарауыл қожа Бабажанов «1834 жылы орыстарға сендер үшін төледім» деп өтірік айтып, қазақтардан 2000 қой, 2000 тоқты, мың сом ақша алады және 10000 бау құрақты тегін орғызады (В.Шахматов. Сол кітапта. 46-б.).

1837—1838 жылдары Бөкей ордасында Исатай—Махамбет бастаған халық көтерілісі осы рақымсыз екі жақты талаудан туған көтеріліс.

Тарихи деректерге қарағанда, қазақтың феодалдарына, беделді адамдарына арқа тіреген Жәңгір хан сол кезде халық арасына беделі күшті Исатай Тайманұлын да өзіне тілеулес, өзінің сойыл соғар биі етуге тырысқан көрінеді. Бірақ халық зарын көріп

отырған Исатай ханның бұл қақпанына түспей, халық пен ханды жақтаушылар қарсы келгенде халық жағында қалады.

Исатайдың халық көтерілісін ұйымдастырып жүргенін естіген Жәңгір хан Қарауыл қожаға бастатып, Исатай мен оған серік Махамбетті ұстауға кісі аттандырады. Исатай мен Махамбет оларға қарулы көп қолмен қарсы шығып, бетін қайтарады. Келесі жылы 17 февральда Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс жасаушы қазақтар Қарауыл қожаның аулын шауып, 550 жылқысын, 95 түйесін және көп мүлкін алады.

1837 жылдың июнь айында Исатай мен Махамбет бастаған қол хан ордасына шабуылға аттанып, орданы қамайды, хан бұл кезде әлсіз боп қарсы шыға алмайды, ханды Исатайдың қолы ұстауға да, талауға да, өлтіруге де мүмкіндік туады, бірақ Исатайда ханның талаушылық саясатын өзгерттірем деген сенім болып, ханға ол «айтқаныма кеңсе тимеймін» деп кісі салады, сасқан хан, «айтқанына көнем» деп Исатайды алдап, астыртын Уральск қаласындағы патша үкіметінің әскеріне айтып, полковник Геке бастаған көп әскер келіп қалады. Соғыс болады. Исатай—Махамбет қолын Гекенің әскері Орал өзеніне қарай тықсырады. Бірақ адам шығыны көп болмайды, одан әрі қууға қауіптеніп Геке кейін қайтады.

Көп кешікпей Исатайды жақтайтын ел Оренбургтағы шекара әкімдеріне, «ханды орнынан түсір, ел билігін Исатайға бер» деген тілек қояды, оны үкімет тыңдамай, Исатай—Махамбет көтерілісін басу қамына кіріседі.

1837 жылдың ноябрінде 3000 қолмен Исатай хан аулын қайта қамайды. Осы кезде Уральскіден, Астраханнан, Оренбургтан үш жақты әскер кеп, қатты соғыс боп, Исатай жеңіледі. 1838 жылы июль айында Исатай бастаған қол патша үкіметінің әскерімен тағы кездесіп, бұл жолы Исатай оққа ұшып өледі, халық қырылады. Махамбет пен аз кісі ғана құтылады. Исатай—Махамбет бастаған халық көтерілісі осымен аяқталады.

Бұл очеркте біз Исатай—Махамбет көтерілісінің кейбір негізгі справкаларына болмаса, жалпы жағдайына аз тоқтадық, себебі, ол туралы жазылған тарихи еңбектер көп. Біздің бұл очеркте көбірек көңіл бөлетініміз — бұл көтерілістің көркем әдебиетке әсері.

Исатай—Махамбет бастаған халық көтерілісін өз тұсында жырлаған, көтерілісті салқын сипаттамай, халықты жырымен көтеріліске шақырған, жырын көтерілістің мықты бір қаруы қып жұмсаған ақын — Махамбет Өтемісұлы. Махамбет ақын ғана емес,

ол көтерілісті Исатаймен қатар ұйымдастырушы, бастаушы, жауға қалам мен найзаны бірдей сілтеген, көтерілістің әрі батыры, әрі ақыны.

Өтемісұлы Махамбет 1804 жылы туады, бір мәліметте 1803 жылы туды дейді. Махамбет жасырақ кезінде хан ордасының маңайында өседі. Жазушы Хажым Жұмалиев Махамбет өлеңдеріне жазған кіріспе сөзінде (ҚКӘБ. 1940 жыл. Алматы) Махамбет Жәңгірдің Зұлқарнай дейтін баласына еріп Оренбургқа оқуға барды дегенді айтады. Бұл мәлімет үш жақтан дұрыс емес сияқты: бірінші — Жәңгір хан Зұлқарнайдың шешесі Фатиманы 1824 жылдан кейін алып, одан Зұлқарнай туса, ал Махамбет 1804 жылы туғанда, Зұлқарнаймен оқуға бару үшін жас мөлшерлері алшақ жатыр; екіншіден — егер Зұлқарнай 1824 жылдан кейін туғанда, оқуға 1833—1834 жылдары бару керек, бұл кезде Махамбет патша үкіметінің абақтысынан қашқан, өзі қашып жүріп, ол Оренбургке Зұлқарнайға еріп қалай барады? Үшінші — барлық биографиясына қарағанда, Махамбет біреуге кетеші, я күтуші болатын кісі сияқты емес.

Махамбет бір өлеңінде «біз Өтемістен туған он едік, онымыз атқа мінгенде, жер қайысқан қол едік» дейді. Ол оннан, Махамбеттен басқа аты белгілілері — Бекмағамбет, Ахмет. Бекмағамбет хан ордасын жақтаушы, ханның 12 биінің бірі болған. Ахмет Махамбетті жақтаған. Хан Махамбетті де өз кісісі етуге тырысып, 1834 жылы оны старшина қойып та байқайды, бірақ Махамбет ханға сатылмай, көтерілісші халық жағында қалады.

1829—1831 жылдары Махамбет патша үкіметінің абақтысында жатты деген мәлімет бар. Оның себебі тарихшылар Махамбеттің Орал өзенінен бері қарай ұрланып өтемін деп барып, шекара әскерінің қолына түсуінен еді деп жүр. Ол жылдары Орал өзені арасын мекендеген Бөкей ордасының қазақтарын патша үкіметі бері қарай, Оралдың қазақ жағына қарай өткізбейтіні, өтемін дегенді шекара әскерінің ұстайтыны рас, бірақ Махамбет сияқты адамды олар екі жыл абақтыға жаппай, қорқытып айып алып, босатып жіберетін болған.

Махамбетті 1829—1831 жылдары үкіметтің екі жыл абақтыға жабуы, оның шекарадан өтемін деуінен салмақтырақ бір жағдаймен байланысты ма деген ой келеді. Осыған қарағанда, Махамбеттің ханға, патшаға наразылығы ерте басталу керек.

1836 жылы май айында Махамбет Жәңгір ханның малшысы Күшік Жапарұлы дегенді өлтіреді. Жәңгір мен Исатай—

Махамбеттің арасына көтеріліс отын тұтатуға ең алғаш көмекші болған осы уақиға. Содан кейін Махамбетті Жәңгір ұстамақ болғанда, Исатай қорғап бермейді.

1837—1838 жылдарда болған көтерілісте Махамбет ақындығымен қатар аса қайратпен батыр боп көзге ерекше түседі. 1838 жылы Исатай өліп, көтерілісті үкімет күшпен басқаннан кейін Махамбет Хиуа хандығына барып, Хиуаны бастап Россиямен соғыспақ болады. Ол планын іске асыра алмаған Махамбет еліне қайтып, тағы да қазақ халқын көтеріліске ұйымдастырғалы жүргенде, 1841 жылы үкіметтің қолына түседі. Оренбургқа айдалып, абақтыда жатады. Бұл жолы оның абақтыда қанша жатқаны мәлім емес, бірақ ол тағы абақтыдан қашып құтылады.

Содан кейін елді тағы көтеріліске ұйымдастырып жүргенде, 1845 жылы Баймағамбет сұлтанның бір сенімді адамы — Ықылас Махамбетті қапыда шауып өлтіріп, басын Баймағамбетке әкеп береді.

Махамбеттің көтеріліске қатынасу кезеңдері осындай. Тарихи деректерге қарағанда, Махамбет мұсылманша хат білген. Бірақ ақын Махамбет өзінің жырларын жазды ма, жоқ па? Одан сақталған тарихи дерек жоқ. Оның өлеңдері ауыздан-ауызға көшіп, халық аузында ғана сақталған. Махамбеттен сақталған өлеңдер көп емес, шамасы мың жолдан аз-ақ асады. Мүмкін, Махамбеттің бұдан көп жырлар айтуы, ол жырлардың бәрі біздің заманға жетпеуі.

Әйткенмен біздің заманға жеткен Махамбеттің аз көлемді жырларының өзінде тарихты тану үшін де, XIX ғасырдағы көтеріліс поэзиясын тану үшін де өте қымбат маңызы бар.

Көтеріліске қатынасып, оны бастаудың мақсаты не екенін Махамбет Баймағамбет сұлтанға айтқан жырында былай деп баяндайды:

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Едіреп жүрген ер едім!
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім!
Қай қазақтан кем едім,
Бір қазақпен тең едім?!
Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,

Басын кессем деп едім!
Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім!
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім!
Еңсесі биік ақ орда
Еріксіз кірсем деп едім!
Керегесін қиратып,
Отын қылсам деп едім!
Туырлығын кескілеп,
Тоқым етсем деп едім!
Тақта отырған хандардың
Төрде отырған ханымын
Қатын етсем деп едім!
Әлдилеген баласын
Жетім етсем деп едім!
Хан сарқыты — сары бал
Сұраусыз ішсем деп едім.
Ханның киген кіреуке
Үстіме кисем деп едім!
Қанікейдей көріктіңді
Қалыңсыз құшсам деп едім!
Тінікейдей тектіңді
Ителгі көзін төңкертіп,
Күшіктей даусын қыңсытып,
Аш күзендей белін бүгілтіп,
Әділ жаннан түңілітіп,
Ат көтіне үңілітіп,
Артыма салсам деп едім!
Тілекті құдай бермеді,
Өздеріңдей хандарды
Осындай қылсам деп едім.

Махамбеттің бұл жырындағы сөздер көп түсіндіруді қажет көрмейтін, пікір ашық: халықты қанаушы байлармен, байлардың үстемдігін жүргізуші хан мен билерге қарсы жырлар. Жырда Махамбеттің алдына қойған мақсаты да ашық, ол — халықты жеушілерді жою, түп-тұқиянымен құрту, халықты талаушылармен еш уақытта келіспеу, оларға ешбір рақым қылмау. Сөйтіп, патша үкіметі, хан, орыстың помещиктері, қазақтың байлары өз меншігіне алған жер шұрайы “Еділдің ен тоғайына елді қондырып”, еркін

жайлату, жердің отын халықтың малына жегізу; отаршылдық саясаттан кедейленіп қалған елді байытып, “Еділ бойына толтыру”. Тағы бір жырында, Махамбет жауласып отырған халықты қанаушы топқа рақымсыз қаталдығын, онымен еш уақытта келісімге келмейтінін былайша баяндайды.

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім!
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім!
Ерегіскен дұшпанға
Қызыл сырлы жебе едім!
Жақсыларға еп едім,
Жамандарға көп едім.
Ерегіскен дұшпанның,
Екі талай болғанда
Азыққа етін жеп едім!
Хан баласы ақсүйек
Ежелден табан аңдысқан,
Ата дұшпан сен едің.
Ата жауың мен едім.
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас!
Хан баласы ақсүйек —
Бәйеке, сұлтан сен болып,
Сендей нарқоспақтың баласы,
Маған оңаша жерден жолықсаң,
Қайраннан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем!

Исатай мен Махамбет бастаған халық көтерілісін тұтандырушы от — жер мәселесі екенін, Бөкей ордасындағы жақсы жердің бәрін помещиктер мен байлар, әкімдер алып, жабайы халық жерсіз қалғанын, қанаушы тап пен халықтың арасындағы жанжал осы жерден басталғанын жоғарыда біраз цифрлы дәлелдермен бекіткен ек. Халық көтерілісіне себеп болған осы жер мәселесі де Махамбет жырларында айқын із қалдырған. Ол туралы Махамбет былай жырлайды:

Еділ үшін егестік,
 Тептер үшін тебістік,
 Жайық үшін жандастық,
 Қиғаш үшін қырылдық.
 Теңдікті малды бермедік,
 Теңдіксіз малға көнбедік.
 Ханның кірген ақ орда
 Бұзуын ойлап кеңестік
 Аламанға¹ жел бердік,
 Аса жұртты меңгердік.
 Қара қазақ баласын
 Хан ұлына теңгердік.

Жер үшін, жерден таршылық көрген ел үшін атқа мініп, қол бастап, көтеріліс жасаған Исатай мен Махамбеттің көтерілістің мақсаты жоғарыда мысалға алған жырда айқын айтылған. Исатай өліп, халық көтерілісін патша үкіметі күшпен басып, қашып жүрген Махамбетті патшашыл Баймағамбет сұлтан ұстатып алғанда, Махамбет бұл ұстаудан мұқалмайтындығын, жауына бас имейтіндігін, күні туса, көтеріліске қайта шығып, ханмен қайта жауласатынын жасырмайды. Ол былай дейді:

Кешегі Исатайдың барында,
 Алақандай Нарынды
 Басушы едім құлаштай.
 Жәбір беріп, жала етсең,
 Былғанған басым ыласқа-ай!
 Мен бір шарға ұстаған
 Қара балта едім,
 Шабуын таппай кетілдім,
 Қайраса тағы жетілдім...
 Көрмес, келмес деп едім,
 Өз еркіммен бетінді-ай.
 Есігіңнің алдына
 Ұрмай, соқпай келтірген
 (Арманың бар ма құдайға)
 Мынау Махамбет сынды “жетімді-ай!”

¹ Аламан — көпшілік, бұқара.

Махамбеттің айтуынша (және солай айту дұрыс), ер ел үшін туады. Ел қамын жемеген, қарабасының қамын ойлаған адамның адам боп тууынан басқаға келер пайда жоқ. Ел қамқорымын деген адам, елге сөз жүзінде емес, іс жүзінде қамқор болсын, елдің намысын үйде отырып емес, атқа мініп, халықтың жауымен қандасу арқылы жоқтасын; олай істемегендер елдің адал ұлы емес:

Ақ жұмыртқа, сары уыз,
Әлпештеп қолға өсірген
Туған ұлдан не пайда?
Қолына найза алмаса,
Атаның жолын қумаса!

Шын адам халықтың басына қиыншылық туған кездерде жанын аямай, халықты сол азаптан құтқаруға тырысу керек, ол сонда ғана халықтың адал ұлы бола алады:

Орай да, борай қар жауса,
Қалыңға боран борар ма ?!
Қаптай соққан боранда —
Қаптама киген тоңар ма?
Туырлығы жоқ тұл үйге
Ту байласа тұрар ма?
Ту түбіне тұлпар жығылса,
Шаппаған нәмәрт¹ оңар ма?
Қарындастың қамы үшін,
Қатын менен бала үшін,
Қайрылмай кеткен жігіттің
Өзін кәпір, қатынын
Талам² деп айтсаң болар ма ?

Халық қамын ойлап, атқа мінген азаматқа халық бостандығын әперу оңай жұмыс емес. Бостандық жолында талай қиын кезеңдер, тайғақ өткелдер, тар асулар бар, ол қиындықтардан батыл қимылдаған адам ғана өте алады. Халыққа басшы болғысы келген адамға Махамбет былайша ақыл айтады:

¹ Нәмәрт — сертте тұрмаушы.

² Талам — талақ ету.

Ереулі¹ атқа ер салмай,
 Егеулі найза қолға алмай,
 Еңкеу-еңкеу жер шалмай,
 Қоңыр салқын төске алмай,
 Тебінгі терге шірімей,
 Терлігі майдай ерімей,
 Алты малта ас болмай,
 Өзіңнен туған жас бала,
 Сақалы шығып жат болмай,
 Ат үстінде күн көрмей,
 Ашаршылық шөл көрмей,
 Өзегі талып ет жемей,
 Ер төсектен безінбей,
 Ұлы түске ұрынбай,
 Түн қатып жүріп түс қашпай,
 Тебінгі теріс тағынбай,
 Темір қазық жастанбай,
 Қу толағай бастанбай,
 Ерлердің ісі бітер ме!!!

Халық үшін жанын қиятын, өз пайдасынан халық тілегін
 артық қоятын адам, Махамбеттің айтуынша, қиялындағы,
 арманындағы адам емес, ондай жақсы азаматты Махамбет шын
 ынтасымен, тілі жеткенше көтере мақтайды. Махамбет тұсындағы
 ондай мақтаулы, халық қамын ойлағыш, халықтың шын ұлы кім?
 Әрине, Исатай. Патша үкіметінің әскерімен соғысқан кездегі
 Исатайдың бейнесін Махамбет былай сипаттайды:

Әскер жиып аттандық,
 Бекетай еді тұрағым.
 Айқайлап жауға тигенде,
 Ағатай, Беріш ұраным.
 Бекетай құмға ел қонып,
 Байбақты Жүніс аттанды —
 Қосылуға дем болып,
 Қудайлады хан ұлы,

¹ Ереулі — ерттеулі ат. Бұрын жаугершіліктің уағында, жолдас-
 тарының аты оққа ұшса, мінгестіріп алу үшін басы артық ері болады
 екен, ереулі ат — осыдан шыққан сөз.

Іздеген жауы біз болып.
 Жау қарасы көрінді,
 Жиылған әскер бүлінді.
 Исатай басшы, мен қосшы,
 Исатайдың сол күнде,
 Ақтабан аты астында,
 Дулығасы¹ басында
 Зығырданы қайнады.
 Астына мінген Ақтабан
 Ақ бөкендей ойнайды.
 Қасына ерген көп әскер
 Маңыраған қойдай шулайды.
 Артымыздан келіп қол жетті,
 Аз жетпеді, мол жетті.
 Жеткен жерін айтайын,
 Бекет құмның басында,
 Ағаш үйдің қасында
 Түніменен түйіндік.
 Таң атқанша тарандық,
 Таң ағарып атқан соң
 Төңірек жаққа қарандық
 Қарай тұрсақ әр жерден
 Жау бір өрттей қайнайды.
 Қайнағанмен қоймайды,
 Мылтығын қардай боратып,
 Жетіп келді қамалға,
 Қамалды бұзып аларға.
 Толғай-толғай оқ атқан,
 Он екі тұтам жай² тартқан,
 Қабырғасын қақыратқан,
 Тебінгісін тесе атқан,
 Тізгінінен кесе атқан.
 Біздің қайсар батырдың
 Жүрегін сөйтіп оятқан.
 Әскердің алды бөгелді,
 Қырдан ойға төгілді.
 Ханның добы үш атты...

¹ Дулыға - батырлардың бас киімі.

² Жай — садақтың оғы.

Доптың үні шыққанда
Сонда батыр жөнелді...
Жөнелмей батыр не қылсын,
Ерсары менен Қалдыбай
Екі арыстан тең өлді.
Жетім-жесір көп қалды,
Хан әскері кенелді...
Қызғыштай болған есіл ер
Қайран да жұрттан не көрді?!

Махамбеттің тамаша, ірі адамгершілік қасиетінің біреуі — ол досына жанын қияды, досының дәрежесін өзінен жоғары ұстап, досының атақ-абыройын, жігер-қайратын өзінің алдына сала, өзінен жоғары көтере сөйлейді. Махамбеттің ондай досы Исатай. Өз басына келгенде Махамбет аса сыпайы адам, ол өзін еш уақытта көтере сөйлемейді, жауына мейірімсіздігін айтқаны ғана болмаса, “мен пәленді бітірдім” деп мақтанбайды. Ал Исатайдың істерін, ерліктерін, сипатын айтқанда да Махамбеттің сөздері нөсер жауындай ақтарылып, аруағы қозып кетеді, ақындық қиялы шалқып, қанаттанып шарықтап кетеді. Көтерілісті басқаруда Исатаймен бірдей бола тұра, Махамбет өзін Исатайдың қасында кіші санайды, Исатайды ардақтап, төбесіне көтереді. Исатайдың өліміне қайғырып, оны жоқтағанда Махамбеттің аузындағы сөзі жүрегінің қанындай саулайды:

Таудан мұнартып ұшқан тарланым
Саған ұсынсам қолым жетер ме?!
Арызым айтсам өтер ме?
Арыстаным, көп болды-ау,
Саған да менің арманым!
Кермиығым, кербезім!
Керіскендей шандозым!
Құландай ащы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым!
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым!
Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған.

Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі¹ оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ, шанышқан.
Айқайласа белдік байланған,
Астана жұртын айналған,
Атына тұрман болсам деп,
Жұртына құрбан болсам деп,
Адырнасын² ала өгіздей мәңгіреткен.
Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен.
Атқанын қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан —
Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл пәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен!?

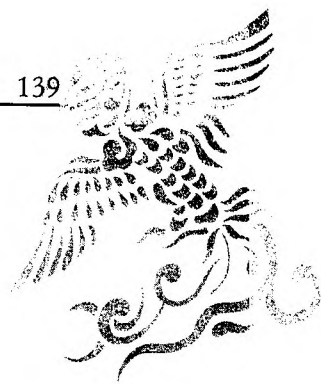
Айналасы 70-80 жолдық осы азғана жырда қандай тамаша көп пікір айтылған! Исатайдың халықшылдығы, батырлығы, қайраты, ақылы, жігері, қысқасы — образы қандай тамаша жасалған!..

Исатай өліп, көтерілісті патша үкіметі мылтық күшімен жоса қып басқаннан кейінгі халық басына туған ауыр халді қайғылы, қаралы күнді Махамбет былай сипаттайды:

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн.
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн.
Бұлықсып жүрген ерлерден
Бұрынғы бақыт тайған күн.
Қатарланған қара нар
Арқанын қиып алған күн.
Алма мойын аруды
Ат көтіне салған күн.
Бұлайдай ерді кескен күн,
Буулы теңді шешкен күн.
Сандық толы сары алтын

¹ Жебе — садақ оғының қырын айтады.

² Адырна — садақтың оқ тіреп ататын тарамысы.

Сапырып судай шашқан күн.
 Түс қыла көр, құдайым,
 Біздей нақ мейманасы тасқанға
 Біздің ер Исатай өлген күн.
 Он сан байтақ бұлген күн,
 Орта белін сырлаған
 Оқ жаңбырдай жауған күн.
 Оң қанатын теріс жайып
 Лашын қуға төнген күн.
 Желпілдеген ала ту
 Жиырылып ойға түскен күн.
 Жез қарғылы құба арлан
 Жез қарғыдан айрылып,
 Қорашыл төбет болған күн.
 Аса шапқан құлаша ат
 Зымырандай болған күн.
 Арқауылдың бойынан
 Теріскей дауыл соққан күн.
 Сағағы болат қылыштың
 Балдағынан сынған күн.
 Қос бәйтерек жығылып,
 Жығылғаны естіліп,
 Алыстағы дұшпанның
 Қуанып көңлі тынған күн.

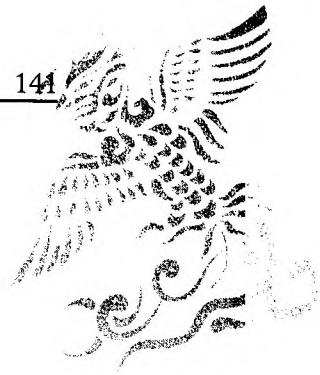
Исатайдың өлімін Махамбет жүрегі сыздай, лебі жалындай қайғырады. Исатайға ерген халықты патша үкіметінің аяусыз қыруы Махамбетке тіпті қатты батады. Бірақ жігерлі, отты Махамбеттің бұл қайғыдан ұнжырғасы түсіп кетпейді, халық бостандығын көксеп жанған оның үміт оты сөнбейді. Исатайдың өлуін, халықтың қырылуын Махамбет “көтерілістің біткені осы” деп бағаламайды. Халықтың болашағынан үміт еткен Махамбет алдағы күндегі халық көтерілісін былайша арман етеді:

Желп-желп еткен ала ту
 Жиырып алар күн қайда?!
 Орама мылтық тарс ұрып,
 Жауға аттанар күн қайда?!
 Елбең-елбең жүгірген,
 Ебелек отқа семірген,

Арғымақтан туған асылды
Баптап мінер күн қайда?!
Елдегі асыл жақсыдан
Батасын алып дәм татып,
Түлкідейін түн қатып,
Бөрідейін жол жатып,
Жауырынына мұз қатып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?!

Махамбет — жорықтың ақыны. Халықты қанаушылар халық бостандығын ықтиярымен бермейтінін, халық арман еткен бостандығына қанды күрес арқылы, жауын қан майданда жеңу арқылы ғана жететінін Махамбет жақсы ұғады. Сондықтан ол Исатайы өліп, көтеріліс басылып, басына қаралы күн туған халықты жасытпайды, қайтадан көтеріліске, қанды майданға шақырады, халықты жауын жеңбей тынышталмауға, бостандықтың ұлы жорығына, ұлы жеңіске шақырады:

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда
Еңкеймей кірер күн қайда?
Қара бұланның терісін
Етік қылар күн қайда?
Күдіреден бау тағып,
Сауыт киер күн қайда?
Күмбір-күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда ?
Толғамалы ақ мылтық
Толғап ұстар күн қайда?
Алты құлаш ақ найза
Ұсынып шаншар күн қайда?
Садақ толған сай кез оқ
Масағынан өткізіп,
Басын қолға жеткізіп,
Созып тартар күн қайда?
Кет-Бұғадай билерден
Ақыл сұрар күн қайда?
Бізді тапқан ананың,

Асыраған атаның
Ризалықпен жайласып,
Қолын ұстар күн қайда ?
Еділдің бойын ен жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орнықты қара сабадан
Бозбаламен күліп-ойнап,
Қымыз ішер күн қайда?

Махамбет халықты қайта көтеруді арман қып ғана қоймайды, ол елді ұйымдастыруға, көтеруге атқа мінеді. Бірақ еңсесі басылып қалған халықтың көтерілуге шамасы келмейді. Махамбеттің ойдағысы болмайды. Патша үкіметі қудалағанда Махамбет елден айрылып, қашып Хиуаға кетеді. Барған ісі ойдағыдай болмай, әрі елін сағынған ол тарығады. Осы кезде шығарған жырында Махамбет жерін, елін, туысқандарын, қатын-баласын сағынып, көкті күңіренге, жерді солқылдата күрсінеді. Бірақ күресшіл ақын сонда да қайғының толқынына тұншықпайды, ұлы арманынан жаңылмайды, бастағы зарын айта келе, жыр аяғын баяғы арман — халықты қанаушыларды жоюға әкеп тірейді. Осы мақсаты іске асуда ол әлі де сүйген халқынан күдер үзбейді, халықты қайта көтеру мақсатынан қажымайды. Ол былай деп жырлайды:

Абайламай айрылдым,
Ар жақтағы елімнен,
Анау Нарын деген жерімнен.
Тірі кеттім демеймін,
Кем болмады өлімнен.
Теңім үлгі алмады,
Аузымдағы желімнен.
Істеген ісім кетті далаға,
Қашан өтіп шығам деп,
Қайғырамын мен-дағы
Жайықтан арғы далаға.
Басқа қысым түскен соң,
Қайрылмастай күн болды
Қатын менен балаға.
Барсаң, сәлем айта бар,
Ата менен анаға.
Жаудан аман жан қалса,

Қара орман малым садаға.
Өлең айтып толғадым,
Көкірегімді басарға.
Қаралай отын жармадым,
Тас қазанға асарға.
Махамбеттей мұңдыға
Енді келер күн қайда?
Ханға құрған шатырды
Сүңгімен түртіп ашарға?
Алтын жақса жарасар,
Жылтыраған күміске.
Он екі ата Байұлы¹
Жиылып келсе бұл іске,
Алты сан алаш ат бөліп,
Тізгінін берсе қолыма
Заулар едім бір көшке...

Әлеумет жұмысына, халық жұмысына шын ынтасымен берілген Махамбет “ер төсектен безінбей... ерлердің ісі бітер ме!” дегенмен, өзіндік, жеке басындық, арманы жоқ адам емес. Махамбеттің адамдық үлкен жүрегі бар, ол әлеумет бақытын, халықтың рахат тұрмысын көксеумен қатар, өз қарабасының да бақытын, рахатын аса көксейді. Сүйген жарының, сүйікті балаларының қасында рахатты өмір сүре алмауына ол қатты қайғырып, былай дейді:

Қосылған жаста арудың
Көре алмай кеттім құлашын.
Арпа жемес арғымақ,
Ақселеу отқа зар болар,
Миуа, шекер жемеген
Алғаным менен балларым,
Қоңырсыған дүние-ай,
Қой етіне зар болар.
Жапаннан қарсақ ін қазар,
Хан салдырған жәрмеңке
Жырақ болсын бізден бұ базар.

¹ Он екі ата Байұлы — Кіші жүздің көпшілігі Байұлы болады. Байұлы он екі атаға бөлінеді.

Қатын қалса, бай табар,
Қарындас қалса, жай табар,
Артымда қалған ақсақал
Алқалай кеңес құрған күн
Ақылменен ой табар.
Кейін қалған жас бала
Күдер үзіп біздерден,
Көңілі қашан жай табар?
Артымда қалған алғаным
Қытайы қызыл көйлегі
Күнге қойсаң оңар ма?
Мұндай қорлық болар ма?
Ақсұңқар құстың баласы
Қасқыр тартқан жемтікке
Ағармай көзі қонар ма ?
Қаршыға құсты көп көрдім,
Қайрылып қазға қараған.
Қатын-бала, қара орман
Баршасын жауға алдырған.
Құрулы жатқан жебеге
Құрсағынан шалдырған.
Асыра келіп ойласам,
Бұл заманның шағында
Махамбеттей зарығып,
Мұнды болған қайда бар?

Қашқын болып жүрген күндері елінің, өз басының, семьясының қайғысын айтып, күңіренген Махамбет сонда да жүнін жықпайды, дұшпанға иілмейді. 1841 жылы Баймағамбет сұлтан қашып жүрген Махамбетті ұстатып ап, абақтыға айдатар алдында Махамбет Баймағамбетке көтеріліске неге қатынасқанын жасырмай айта кеп, қолында тұтқын боп отырса да, оны былайша қайрат айтып шошындырады:

Беркініп садақ асынған
Біріндеп жауын қашырған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық-жалын шарт түйген,
Мен кескекті ердің сойымын
Кескілеспей бір басылман.

Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар-намысты қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша
Тартынбай сөйлер асылмын.
Ай, тақсыр-ау, ай, тақсыр,
Бойың жетпес биікпін
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман.
Шамдансам, жығар асаумын,
Шамырқансам, сынар болатпын,
Кәр қылат деп, тақсыр ау,
Аяғыңа бас ұрман.
Бәйеке, сұлтан, ақ сүйек
Қыларың болса қылып қал,
Күндердің күні болғанда,
Бас кесермін, жасырман.

XIX ғасырда халықтың бостандығы үшін күресін сипаттайтын поэзияда Махамбет жырларының орны ерекше. Ең алдымен, XIX ғасырда халық көтерілісіне найза мен қаламын бірдей белсене жұмсаған ақын жоқ деуге болады, көтерілісті жырлаушы өзге ақындардан, мұндай әрі істің, әрі сөздің қажымас қайратын әзірге кездестірмейміз, өзге ақындар ең жақсы дегенде көтерілістің жыршысы ғана.

Екінші — құлданушы мен құл болушылардың еш уақытта татулыққа келе алмайтындығының, құлданушы тапты құл болушы тап біржола жоймай көңілі көншімейтіндігінің — Махамбет жырлары айқын бейнесі. Исатай—Махамбет көтерілісі, әрине, саяси программасыз, халықтың стихиялық күресінің бірі, сондықтан Махамбет жырларында да айқын саяси программа жоқ. Сонда да Махамбет жырларының ерекше қасиеті, стихиялық күрес ұштаса, шиеленісе кеп, саяси саналы күреске соғатынын дәлелдейді.

Үшінші — әрине, Махамбет жырларында, Махамбеттен бұрын жасаған ақындардың Махамбеттен бұрын жасаған батырлар туралы, олардың қайраттары туралы айтылған жырлардан кездесетіндері бар, мәселен, Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан қайраты Едіге батырдың Тоқтамысханға айтқан қайратымен бір сарындас, кәтте жолына жолы, сөзіне сөзі дәл келеді. Бұдан

Махамбеттің ақындығы төмендемейді, я Махамбет бұрынғылардан алды деген қорытынды жасауға болмайды. Жалғыз Махамбет емес, ауыз әдебиет ақындарында өзінен бұрынғы ақындар жырынан өз жырларына, ретіне қарай, кесектеп пайдалану аз кездеспейді. Бұл әдет Бұқарда да, Дулатта да, Шортанбайда да, басқаларда да бар.

Исатай—Махамбет бастаған көтерілісті толық жырлаушы ақын Ығылман Шөрекұлы. Оның “Исатай—Махамбет” атты поэмасы XX ғасырдағы әдебиет тарихында талқыланып жүргендіктен XIX ғасырдың очеркіне кіргізбедік.

Сәбит МҰҚАНОВ

МАХАМБЕТТІҢ ТАҒДЫРЫ

Әрі қиын да, әрі сұлу тағдыр!

Оның есімін атағанымызда, жүзі лапылдаған, көз жанары өңменіңнен өтетін, сөйлесе сөзі қиыпсал өткір, әрі ыстық, өнбойы өлең мен оттан өрілгендей жаралымы бөлек жарқын бейне көз алдымызға келеді. Үстінде сауыт, басында дулыға, бес қаруы түп-түгел. Астында сынық құлақ арғымағы, ерулі аты жетегінде, Исатайдың шашақты туының астында, батырдан сәл кейін сар желіп келе жатқандай.

Махамбеттің арғы атасы Қызылбас (парсы) жұртынан деседі. Ел аңызында осылай. Парсының Нәдірше деген патшасының баласы екен, дарияда серуен салып жүргенінде кемесі жарылып, бергі (қазақ) бетке ығып шығады. Жас ханзаданы Байұлының Беріш руының адамдары тауып алып, еліне алып келеді-мыс. Баланың аты Құлманияз екен. Беріш руының Жауғашар деген кісісі оны бала қылып алып, Құлманияз (неге екені белгісіз) бертін келе Құлмәлі атанып кетеді. Келе-келе осы баладан өргендер бір тайпа ел болады. Бұлардың ауылдары кейін осы күнгі Қызылқоға ауданындағы Тайсойған, Бүйрек құмдарын қоныстайды.

Құлманияздан Шыбынтай мен Өтеміс туады. Өтеміс Жайықтың бергі бетінде Айшуақ хандық құрған тұста беделді бидің бірі болған.

Өтемістен туған он едік,

Онымыз атқа мінгенде,

Жер қайысқан қол едік, — дейді Махамбет бір өлеңінде. Қазір бұл онның бәрінің де аты, кейінгі ұрпақтары түгел белгілі. Ең кішілері Хасан мен Мұсадан басқалары көтеріліске белсене

қатысқан, сол үшін әскери соттың үкімімен дүреленіп, итжеккенге айдалған, солдатқа берілген.

Көтеріліс!

Бұл сөз ол кезде жоқ та шығар-ау! Қара қазақтың ұғымында, халықтың жалпақ тілінде бұл — Исатай батырдың Жәңгір ханмен жауласуы.

Жауласудың басы не? Қазіргіше айтқанда, көтерілістің себебі не? Әрине, тек қана Исатай мен Жәңгірдің бас араздығы емес. Бұның көптеген саяси-әлеуметтік себептері болды. Ең бастысы — Еділ мен Жайықтың арасын жайлаған қазақтың шаруа ауылдарына Жәңгір ханның қоныстан қысым көрсетуі, онсыз да кедей сорлыны үсті-үстіне түрлі алым-салықпен титықтатуы.

Жәңгір бүкіл Ішкі Орда (яки Бөкейлік) шеңберіндегі жерді әкесі Бөкейден мирас болып қалған жеке меншігім деп ұқты да, ең шұрайлы жайылым, шүйгін күзекті, суы мол құдық пен сыңсыған шабындықтың барлығын өзінің туысқандарына — «Нұралыдан өрген көп тентекке» оңды-солды үлестірді. Әр руға өз туысқанын, қайын жұртын әкім қойды. Олар қорғансыз елді итше талады. Төре мен төлеңгіттің қорлығы мен қиянатына шағым айтқандар ханнан әділдік таппады. Елдің ең беделді, мәселен, Исатай батыр құсаған не бір жайсаң нарқасқалары да халық мұңын шағып, яки өз өкпесін айтып хан алдына барғанда, қанағат таппай, жерге қарап қайтатын болды.

Хан мен қожаға, төре мен төлеңгітке, оларды сүйеген ақ патшаға деген қара бұқара халықтың ыза-кегі қайнай-қайнай келе, 1836 жылдың аласапыран көктемінде бұрқ етті. Халық өзі Исатайды қолтығынан демеп, атқа отырғызып, батырдың қыл шашақты туын қыр басына алып шықты. Хан жасағымен, патша әскерімен жыл жарымға созылған қанды майдан дүрілдеп, басталды да кетті.

Махамбет Өтемісұлының жұлдызы жарқырап, аспанға шыққаны — осы тұс, осы он сегіз ай. Бар ғұмырын бақай қимыл, баяу күнкөріспен өткізетін кей нәмәрттің жүз жылына бергісіз осы бір он сегіз ай!

О, я как брат

Обняться с бурей был бы рад!

Глазами тучи я следил,

Руками молнии ловил...

Скажи мне, что средь этих стен

Могли бы дать вы мне взамен

Той дружбы краткой, но живой

Меж бурным сердцем и грозой?! — деген Лермонтовтың қаһармандық сөздері Махамбеттің осы шақтағы көңіл күйімен қандай үндес?!

Махамбеттің батырлығы өзі көзі тірісінде-ақ аңызға айналғаны белгілі.

Көп жортуылдың бірінде биік төбенің етегінде ат шалдырған Исатай қасындағы інісі Махамбетке:

— Жұрт осы сені батыр-батыр дейді. Кәне, батыр болсаң, мені қорқытшы, — депті-мыс.

— Қой, ағасы, сізді қорқыту қайда біз құсаған жаман інііізге?! — деп, иба сақтаған Махамбет әуелі көнбейді ол сөзіне. Исатай да қайтпайды айтқанынан. Ақыр болмағасын:

— Жарайды ендеше, — дейді Махамбет. — Мен қазір мына төбенің аржағына кетейін. Сосын соның басынан бері қарай шауып түсем. Сонда мен атойлап келе жатқанымда, кім осы орнында тапжылмай тұрып қалса, сол менен қорықпағаны.

Соны айтады да, Махамбет төбені айналып өтіп, көзден ғайып болады.

Сәлден кейін төбенің басында аппақ ала шаң бұрқ етеді де Махамбет: «Ағатай! Ағатай!» деп ұрандап, төбеден төмен қарай құлдилап, бұларға дүрсе қоя береді. Сонда шаңның ішінде қырық найза самсап келе жатыр екен дейді. Исатайдың қасындағы сарбаздарының бәрінің аттары осқырып-пысқырып, кейін шегіншектейді. Тек Жолдыкүрең деген аты астында, Исатай ғана тапжылмай тұрып қалады. Көміп кеткен шаңның арасынан:

— Ассалаумәлейкүм, ағасы! — деп атынан түсіп, Исатайдың алдына бір тізерлеп отыра кеткен Махамбетті бір-ақ көреді жұрт.

Енді бір ел аңызы:

Махамбет керемет найзагер болған. Арасы екі кез жерге түйенің екі құмалағын тастағанда, соның арасымен бар пәрменімен шауып өткен Махамбет екеуін де найзаға шаншып әкетеді екен.

Көтеріліс тұтанғаннан кейін ең алғаш хан жасағы мен Исатай қолының бетпе-бет келетіні Қиялы мола деген жер. Ханның қайынатасы (Жүзім деген бәйбішесінің әкесі), осы қозғалысқа себепші жауыздың бірі Қарауылқожа Бабажанұлы осының алдында самсаған сары қолмен Исатай ауылын екі жерде қамаған. Бірақ тарпа бассалуға бата алмай, екі жақ аңдыса-аңдыса, ақыры, осы мола түбінде ашық майданға шыққан.

Қарауылқожаның қолы сегіз жүз шамалы. Исатайдың

туының астында екі-ақ жүздей сарбаз бар. Үбі, Тағатар,
Қалдыбайдың Иманбайды, Еділдің Сарты құсаған батыр жігіттер
қожаның найзагерлерімен жекпе-жекке шығады. Бәрі де қарсы
жақтың дәуірімдерін шетінен аттан жұлып түсе береді. Сонда
топты айналып:

Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші,
Қыранға тұғыр қыларға.
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы! — деп, бозбалаға жел бере жырлап,
Махамбет батыр жүреді.

Саратан айының басында Теректі деген жерде Исатайдың
жігіттері ханның он екі биінің бірі — Балқы Құдайбергеновтің
ауылын шабады. Бар малын айдап, бар мүкәммалын тиеп әкетеді.
Бидің орыс үлгісімен салдырған орнықты қарағай үйін шатырлатып
өртейді. Бұл — Махамбеттің кәдімгі:

Атасы Беріш демесең,
Артық пайда көрмедім
Егіз бенен Балқыдан, — дейтін өлеңіндегі жауыз Балқы.

Мизам айының ортасында көтерілісшілер Атырау
жағасындағы Қарауылқожаның өз ауылын шабады. Қожаның
қолшоқпар 3 жасауылын өлтіреді, 50 жігітін тұтқынға алады.
Қожаның өзі мен ауылдастарының 550 жылқысын, 95 түйесін
айдап әкетіп, жарлы-жақыбайға үлестіріп береді.

Көп кешікпей Ысық Қалдыбай аулының жігіттері Шоқа,
Жанбөбек, Тәуке деген төрелердің ауылдарын шабуға аттанады.
Қазақтың «ұзынқұлағы» бұл хабарды әлгі төрелерге тез жеткізеді
де, олар бір таңда дүр көтеріліп, орыс атты казактары тұратын
Глинин қамалына барып қорғалайды. Іле сала бұларға Күсепғали
Сығаев деген төре барып қосылады.

Ақырап айының аяғында Исатай 2000 сарбазбен хан
Ордасын қамайды. Бұл кез төменгі және жоғарғы Жайық
қамалдарынан патша әскері ханға көмекке әлі келіп үлгермеген,
Орданың өзінде 200 атты казак пен ханның ноғайлы руының
жігіттері мен төре-төлеңгіттен құраған аздаған жасауылдарынан
басқа күш жоқ. Орданы іргесін түріп қойып, шауып алуға дөбі келіп-

ақ тұрған шақ еді. Бірақ Жәңгір ханмен әлі де болса ымыраға келем бе деген, оны ақиқат жолына түсірем бе деген дәмесінен қайтпаған Исатай, қасындағы Махамбет, Үбі, Таңатар, Қабыланбай құсаған ең жақын серіктерінің де сөзін тыңдамайды, Орданы шаппай тұрып алады да, алтын уақытын текке жібереді.

Махамбет кейін Исатай атынан шығарған өлеңінде осы ұрысты былай баяндайды:

Ауыр әскер қол ертіп,
Жасқұсқа барып кіргенде,
Арыстандай ақырған
Айбатыма шыдамай,
Хан баласы жылады-ай,
«Жанымды қи» деп сұрады-ай.
Ақкөңіл, аңқау жүрекпен,
Беремін деп мен тұрдым.
Көк бедеуді бауырлап,
Шабамын деп сен тұрдың.
Исатай басшы білсін деп,
Ауыр әскер қол тұрды.

Бұдан кейін оқиғаның немен аяқталғанын жазудың өзі ауыр.

Зенбіректерін сүйреткен көп әскермен, Орынбор әскери губернаторы Перовскийдің жеке тапсырмасымен Ордаға подполковник Геке келеді. Ол алдымен қарулы жасақпен айқасудан бұрын Исатайдың Теректі құмда қалған қорғансыз ауылын шабады. Сол хабарды ести сала, Исатай қатын-баласын құтқармаққа ауылына шапқасын-ақ, сарбаздың алды бытырай бастады. Әр жерде бес-алты көшпен сырғи қашып жүрген қазақ ауылдарын патша әскері оқтың астына алады.

1837 жылғы 15 қауыс күні Бекетай құмынан 25 шақырым Тастөбе деген жерде таңертең Гекенің отряды Исатайдың қолымен соғысады. Жарау атты жас жігіттер Исатай туының астында жауға шапқанда, қанша батыр болғанмен де, өңкей көк мылтық, қара зенбіректің төпеген оқ пен добына төтеп бере алмайды. Исатайдың 60 сарбазы сол арада шәһит кетеді. Бір баласы мен келіні және оққа ұшады. Көп мал-мүлкі патша мен хан әскерінің талауына түседі.

Енді Исатай мен Махамбеттің қасында 40 шақты жолдасы қалады да, бұлар күндіз-түні соңдарынан қалмаған патша әскерінен ығыстап, сол айналада, Нарын құмында бір ай сергелдеңде жүреді.

Бөлініп-бөлініп, жан-жақтарынан қамалаған патша әскерлерінің кейбірімен талай бетпе-бет келіп қалады. Қаша ұрыс салып, құтылып кетіп жүреді, талай майталман жолдастары қолға түседі.

Бір жолы Бидайдала деген жерде Истомин деген офицердің отряды Исатай тобына кездесіп қалады. Қаша ұрыс салған сарбаздар соңындағы қуғыншыларды садақпен атқылап, жақын келсе, найзаласып, Қарақұдық жаққа ойысады. Осы қуғында Истоминнің өзі бастаған топ Махамбеттің соңына түседі. Ақыры, қамалаған жаудың ортасында қалған батыр бір сәт астындағы ат-көпшігін жұлып алып, ішіндегі мамығын жел жақтан қуғыншыларға шашып кеп жібереді. Бұл аппақ түтегеннің не екенін білмей аттар үркіп, адамдар сәл мүдіріп қалғанда, Махамбет қоршаудан шығып алып, құтылып кетеді.

Ақыры, жедді айының 13 жаңасында таң алдында Исатайдың шағын тобы Жайықтың мұзынан көктей өтіп, бергі Кіші жүз бетке шығып кетеді.

Бұдан кейінгі Махамбеттің сегіз жылға жуық өмірі тағы да қысы-жаз, күндіз-түн қуғын-сүргінмен өтеді-ау!

Ақбұлақ өзенінің бойындағы ұрыста Исатай жау қолынан қаза тапқаннан кейін ақын маң дала, танымайтын елде «көзге қамшы тигендей» шырқ айналып қалады. Бірақ бұрқырап тасыған қайрат пен шабыт оны тағы да көлденең бұл дерттен тез сауықтырады. Ол енді ел ішінің дау-дамай, талас-тартыстарында, я болмаса алысқа шеккен барымта-сырымталарда аты шыққан ақылгөй қарт, әділ қазы азаматтарға, атақты батырларға көз тіге бастаса керек. Өйткені «жалғыздың шаңы шықпайтынын, жалғыз қаздың үні шықпайтынын» біледі.

Ақын көп кешікпей ондай жігіттерді табады да. Әуелі Борсықтың құмында әлім-шекті ауылдарынан табады. Сосын өзі арқа сүйер азаматтарды Батыс Қазақстанның қазіргі Қаратөбе ауданындағы Қалдығайты, Жақсыбай деген суларын жайлаған алаша руының ауылдарынан табады. Сатыбалды деген қарт батырмен төс түйістіріп, дос болады. Оның Сатай деген інісінің Типан деген қызына үйленеді.

Енді ақын: «Еткен ісім кетті далаға!» деп зарлануды қояды.

Ата-енені сөктіріп,

Ат басына соқтырып,

Нәлет десең болмас па

Біздің бүйткен бұл жүріске?! — деп түңілуді де қояды.

Сатыбалдының Бекқожа, Тоққожа, Берекет деген ер көңілді балаларымен тізе қосып ап, кешегі күні өзіне жәбір берген, ызасы өткен дүмділермен аяқасқа шығады. Ерегес қыза кетсе, малдарын айдап алады. Соңынан жоқшы, я қуғын келсе, мұны қызғыштай қорғап, Сатыбалды ауылының жігіттері дүр көтеріледі. Олардың соңынан дау келсе, Махамбет найзамен қағып жолатпайды.

Ақынның «Жайықтың бойы көк шалғын» деп басталатын өлеңі осындай бір көңілді тұсында туса керек:

Жайықтың бойы көк шалғын —

Күзерміз де жайлармыз.

Күлісті сынды күреңді

Күдірейтіп күнде байлармыз.

Құдай істі оңдаса,

Ісім жөнге келгенде,

Қамалаған көп дұшпан

Әлі де болса қойдай қылып айдармыз! — деп шалқаяды ақын.

Дегенмен, ақынның үстінен тағы да патша әкімшілігіне шағым көбейе берсе керек. 1841 жылғы мартта Атырау жағасындағы Қаратоқай-Беріш Дат, Текеш Тілекеұлдары дегеннің ауылында Өрлік қамалынан шыққан атты казак әскері Махамбетті ұстайды. Оны ұстап берген — сол араның әкім-қаралары Өзбекқали балалары дегендер. Үйге ойда жоқта кіріп келген Голиков деген урядниктің қасындағы екі солдаттың бірі Хохловты Махамбет қанжар сілтеп, тамағынан жаралайды. Сонда да көптің аты көп, батырды қол-аяғын байлап, Текеге (қазіргі Орал), одан Орынборға айдайды.

Батырдың ескі «досы» В.А. Перовский оны әскери сотқа тартады. Бірақ шекара комиссиясындағы тергеу кезінде Махамбет өзінің бұдан үш-төрт жыл бұрын шектінің — Есет Көтібаровтың жігіттері — тұтқынға алған Шустиков деген хорунжий және бір урядник пен бірнеше атты казактарды тұтқыннан босатуға Аитов деген поручикке көп қызмет көрсеткенін алға тартады. Аитов тергеуде бұны растайды. Осы арқылы батыр мықтап ұсталған қақпаннан босанып кетеді.

Алаша Сатыбалды аулына баруы осыдан кейін болуы керек.

Сол ауылда жүргенінде қазақтан оқуға бала алу жөнінде патша әкімшілігінің жарлығы шығады. Махамбет бұны ести сала, қыс ішінде, өзі арызында жазатындай, «сегіз жүз шақырым жол жүріп», Орынборға барады. Қасында он жасар баласы Нұрсұлтан. Мақсаты — соны әлгі айтқан орысша оқуға орналастырмақ.

Қандай игі тілек, жақсы талап десеңізші! Өйткені ол кезде ел ішінде орысша оқымақ тұрсын, мұсылманша қара танитындар жоққа тән. Бүкіл Бөкейлікті билеген төрелер — Нұралы тұқымының ішінде ол кезде сауаттысы ілуде біреу. Ал Махамбет өзі мұсылманша оқуға да, жазуға да жүйрік. Орысша да, өз сөзімен айтқанда, «читать и писать немного умеет» (1836 жылғы 10 декабрьде патша үкіметінің тергеушілері старшина Сиротин мен есаул Узбяковке берген жауабынан). Енді өз баласын оқытпақшы, орысша оқытпақшы. Халқына пайдасы тиер көзі ашық, көңілі ояу азамат етіп шығармақшы.

Не пайда, ақынның бұл ізгі тілегі орындалмады. Күні кеше ақ патша мен ханға қарсы аламан ұйымдастырған атақты батыр, жалынды ақынның баласын патша үкіметі оқуға алмады. Осы сапармен Орынборға келген ақынның үстінен ескі дауды тағы қозғап, қайта тәптешке алды. Бұның аяғы келіп, ақынның 1846 жылғы күзде Қараой деген жерде Баймағанбет сұлтанның жұмсаған жалдаптарының қолынан қаза табуына әкеп соқтырды.

Күзгі шақ.

Жоғарғы ел жайлы ойпат, жылы қамысқа, Атырауға көшіп жатыр.

Қараойдың құдығында жабасалма құрып қана жалғыз үй отырған Махамбет сырттан ат дүбірін естіп, жүгіре шықса, анадай жерге жиырма шақты атты келіп қалған екен.

Батыр аулағырақта арқандаулы тұрған атына жүгіргенде, ана топтан бір-екеу бөлініп, одан бұрын барып, аттың арқанын қиып, әрі айдап жібереді. Сөйткенше:

— Әй-әй, Махамбет? Оу, саған не болған? Оу, нағашы! — деп, ана топтан бір жалаң сары ыржалаңдап, алға шығады.

Өзінің алыс тумасы әрі доссымағы Төлейдің Ықыласын Махамбет тани кетеді.

Ықылас енді батырды жыланша арбап, жылмаң сөйлеп, ақыры, жәй тұрып-ақ, келген шаруасын айтады. Алдында Мұрат деген адайдың төрт жылқысы ұрланған екен, соны іздеп шыққан жоқшымыз дегенді айтады. Іштерінде ақынмен рулас Беріш Боздақтың Жаңабергені, Нұралының Мұсасы, Өтеулінің Жүсібі дегендер бар.

Ақынның үйіне барлығы бірдей сыймайды да, осылар және біреулер ішке кіреді, қалғандары сыртта, аттардың қасында қалады. Мосыға мыс шәйнек ілінеді, әңгіме дүкен басталады.

Махамбет әлгі жерде қонақтарына өзінің алдыңғы күні көрген түсін айтады:

— Өз басым өзіме иіліп, сәлем берді. Бұл неге көрінер?

Әркім әртүрлі жориды онысын, қайткенде бірақ ешқайсысы іштеріндегі зұлым пиғылын білдірмей бағады.

Осылай ақынның ақ дастархан, адал дәмінің үстінде отырғанда оң жанында отырған Ықылас «досы» Махамбеттің нығына асыла кетеді. Әп-сәтте опыр-топыр бола қалады. Сонда ғана соғылғанын бір-ақ білген батыр үстіне қонған бес-алтауды «Әуп!» деп көтере түрегелгенде, бір айтқаны:

— Қатын-баладан аулақ! Қатын-баладан аулақ! — дей беріпті.

Барлығы ұмар-жұмар сыртқа шығады. Батырға жабысып жүргендерге ана аттың қасында қалғандар кеп қосылады. Опыр да топыр, алыс та жұлыс. Бірақ, қанша мықты, палуан болғанмен де, қаны қарайған, кекке булыққан соқталтай жиырма кісіге жалғыз өзінің әлі келер ме?

Махамбеттің үйінде Хасан дейтін бір момын інісі ғана, сосын Ұлтуған мен Типан дейтін екі әйелі, Махмұт пен Нұрсұлтан дейтін жаңа есейіп келе жатқан екі баласы ғана бар-ды. Олар шулап жылап, жабысқанмен, қарулы жігіттер (мігіттер делікші) найза тосып, қылышпен қайырып, жолатпайды.

Енді бір уақыттарда, күн еңкейіп, көкжиек қызара бастаған шақта естерін жиса, Ықыластар аттарына мініп, кетіп қалған. Анадайда, ат қазықтың түбінде батырдың денесі жатыр. Үстіндегі киім дал-дал, аяғындағы әміркән етігі жоқ. Сосын... басы жоқ!

Қоңыр топыраққа шып-шып тамған қызыл қаны құрғамаған жып-жылы денені құшақтап, дауыс сап жылап, қатын-бала, ынжық іні қала барады...

Махамбеттің жырлары қазақтың мол өлең қазынасында тек сұлулығымен ғана емес, қызулығымен, қиып түсер өткірлігімен ерекше тұрған дүние. Ол жаудың басына қара бұлттай қатер төндіре, дауыл алдында саңқылдаған дауылпаздай. Дауылды жарқ-жүркі етіп тілгілеген нажағайдай әсер етеді.

Халықтың азаттығы, теңдігі жолында ақ найзасымен де, азаткер асқақ жырымен де нағыз азаматша орасан үлкен қызмет еткен, осы жолда қасық қанын қиған Махамбет Өтемісов осындай адам еді.

Махамбет халық көңілінің тұнығындағы ең асылын — еркіндікті, теңдікті аңсаған арманын, ата жауына деген қаны қатқан өшпенділігін, антқа берік, атқа мықты азаматтың арыстандай ерлігін көкке көтере жырлады. Қаһарман ақынның қызыл оттай қызулы, қылыштай өткір, селдей серпінді сөздері қараңғыны қармаған қалың қазақтың ақ жүрегіне асау толқу салды, көңіліне

жел берді. Махамбет жырларын оқыған адам күні бүгін де осылай тебіреніп, ақынмен бірге айқасқа кіргендей, жеңіс қуанышы мен жеңіліс күйінішін бірге кешкендей болады. Ақынның құдыретті сөзінің күні бүгінге дейін сыры кеткен жоқ, сыны түскен жоқ. Махамбет жырлары халқымыздың рухани қазынасының ең асылынан саналады.

Махамбеттің батырлығы мен ақындығының үстіне оның өз ортасынан ой-санасы озық, сол кездің өзінде, яғни Ыбырай, Шоқан, Абайлар әлеуметтік сахнаға шықпастан көп бұрын орыс мәдениетімен таныс болғаны белгілі. Әзіргі қолда бар деректерге қарағанда, ол орыстың белгілі жазушы ғалымы, атақты «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінің» авторы В.И. Дальмен жақсы таныс, көңілдес болған. Орыстың саяхатшы ғалымы әрі жазушы, Әдеби Фондты тұңғыш ұйымдастырушылардың бірі Е.П.Ковалевский, оның 1839 жылғы саяхаты кезіндегі серігі, геодезист әрі геолог Герн-гросс, Орынбор Шекара комиссияның председатели Генс, сол мекеменің чиновнигі, айдауда жүрген поляк революционерлерінің досы Лазаревский - бұларды да Махамбет жақсы білген. Ал, бұл соңғылар, өз кезегінше, әр кезде Пушкинмен, Шевченкомен, Шоқанмен аралас болғандар.

Махамбет өлеңдерінен ақынның өзінен бұрынғы көне қазақ поэзиясымен жақсы таныс, содан тағылым алғандығы байқалады. Сонымен бірге оның кейбір өлеңдеріне қарап, ақын башқұр, татар поэзиясын, атап айтқанда, Салауат Юлаевтың жырларын да білмеді ме екен деген ой келеді.

Махамбеттің есімі мен істерін келер ұрпақтарымыз да замандар бойы мақтаныш етіп, қастерлеп сақтамақшы.

Берқайыр АМАНШИН

ЕРЛІК ПЕН ЕЛДІКТІҢ ӨШПЕС РУХЫ

Махамбет!

Бұл есім — өмірдегі қасыреттің синониміне, өнердегі қасиеттің символына айналған аса аяулы әрі ардақты ат. Көзі ашық, көкірегі ояу қазақтың бір де бірі бұл есімге бейтарап қарай алмайды:

«Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай...»

немесе

«Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн,
Буыршын мұзға тайған күн,

Бура атанға шөккен күн...» — дей бастасаңыз-ақ болғаны, алдымен мейірімін төгеді, сонан соң мерейленіп кетеді.

Мұның себебі — «Атандым Ғазиз ақын бала жастан, әнші жоқ Қараөткелде менен асқан» дегендей, Абайдың кейінгі өлеңшілерді өз алдына қойғанда, Абайға дейінгі қазақ поэзиясында бұдан асқан ақын жоқ. Бұл шындықты әр қазақ та, бар қазақ та түгел мойындап болған.

Әрине, асқар таудың асу-асу белдері біреу емес, бірнешеу болатыны секілді, қазақтың жыршылық-жыраулық өнерінің де төбесін тіреген қадау-қадау діңгектері бірқыдыру бар: Асан Қайғы мен Қазтуған, Доспамбет пен Тәтіқара, Үмбетай мен Бұқар... Осылардың әрқайсысы заңғардың әр биігіне ұқсаса, Махамбет бар биіктің ішіндегі Қыранқия тәрізді қиырдан мұнартады.

Махамбет өлеңі — қазақ сөзінің қайталанбас құдыреті.

Әрбір буыны мен бунағы, тармағы мен шумағы мұншалық таптаза қорғасыннан құйылған ап-ауыр асыл сөз қазақтан басқа жер бетіндегі ешбір елдің өлең-жырында жоқ. Оның өзге тілге оңай аударылмайтыны да сондықтан.

Ақын болу — бір бар; ал оның үстіне батыр болу ше? Және де, ақын — ақын, батыр — батыр қалпында бөлек-бөлек тұрып қалмай, ақындық пен батырлық бір тұлғаның табиғатында ару әйелдің әдемі бұрымындай өріліп, баяғы бабалар дәуірінен бермен қарай тек қана азаттық аңсаған асыл ерлердің азап пен қорлыққа қарсы ашулы дойырына айналса... — о, бұл әнді әр ғасырда бір кездесетін аса сирек құбылыс. Осыдан келіп өмірдің өнерге, яки өнердің өмірге айналуы секілді ғажайып «жұмбақ» процесс туады да, оны туғызған уақыт пен кеңістікке амалсыз жүгінеміз.

Махамбет өмір сүрген Уақыт пен өнерін өрбіткен Кеңістік туралы ойласақ, біздің жадымызға патшалы Ресейдің тепкісінде дөңбекшіген басыбайлы — отары — ұланғайыр Ұлы даламыз, сол даланың бір шалғайындағы Бөкей Ордасы, Орданы билеген қазақтың соңғы ханы Жәңгір Бөкеев оралады.

Бұл — Махамбет тағдырын тануға керек тарихи дерек.

Енді өнерге келсек, қазақ поэзиясының ғасырлар бойғы дамуына шешуші себеп болған қозғаушы күш — ешқашан үзілмеген, толастамаған, барған сайын үдей түскен азаттық идеясы.

Бұл — Махамбет талантының қайнар көзі, асау ағысы.

Бұлар бір-бірімен тығыз бірлікте: Нарында орыс патшалығының отарлау саясатынан туған қарғылы хандық Бөкей Ордасы орнамаса, Ордаға сол тұстағы Уақытқа тәуелді Жәңгір хан бұрынғы І Павел патшаның Бөкей сұлтанға жасаған «кеңшілігінен» хайыр көріп, кейінгі император І Николайға адалдық антын беріп, сол Кеңістікке лайық өмір әкелмесе, сол өмірдегі отаршыл озбырлық пен өзімшіл найсап обырлыққа қарсы ұлт-азаттық күресінің қаһарманы Исатай Тайманов пайда болмас еді, туған елінің еркіндігі жолында тудай желбіреген Махамбет Өтемісовтің жалынды жырлары да дүниеге келмес еді.

Сұрақ туады: бүгінгі жаңа көзқарас, жаңаша ойлау тұрғысынан байыптап байқасақ, Исатай — батыр да, Махамбет — ақын дейік, ал енді осылар алысып жүрген хан Жәңгір кім?!

Өзі қазақ: солай бола тұра сол қазақтың ақи-тақи ымыраға келмес жауы ма сол Жәңгір?!

Махамбет рухындағы мықты қаламгерлеріміздің бірі Әбу Сәрсенбаев өзінің соңғы кітабын былай бастайды: «Кешеге

дейін өзімізді өзіміз қорлап, біздің өткен тарихымыз болған жоқ, тарихымыз тек Кеңес өкіметінен басталады, біздің бетке ұстарымыз болмаған, мал соңында қаңғып жүрген жабайы, меңіреу халық едік, тек ұлы орыс халқының арқасында ғана жер бетінен жойылып кетпей аман сақталдық, патша үкіметі Атамекенемізді отарлап, бізді құрып кетуден сақтады деп келдік. Қазақ хандарының бәрі жауыз, қанішерлер, қазақ жырауларының бәрі керітартпалар, ал орыс патшаларының бәрі шетінен дана, шетінен халық қамқоршысы деп сандырақтадық. Бізді солай сандырақтатты» («Ғасыр мен ғасыр беттессе». Алматы, 1995, 6-бет).

Тым қатал әрі анайылау айтылған. Десек те тоқсан жыл өмірінің үштен екісі Коммунист партиясының қатарында, Кеңес шындығын жырлаумен өткізген қарт ақын өмірінің соңғы кезеңінде өз ұғымын өзі осылай өзгерте бастаған. Бұл тұрғыдан қарасақ, Бөкей хандығының тарихындағы уақыт пен кеңістік мөрі басылған талай заңдылықтарды жаңаша байыптауға болар еді.

Бөкей хандығы құрылуына байланысты туған даламыздың бір кезде жоңғарлар таптап, қалмақтар жайлаған Еділ мен Жайық арасын өзімізге қайтарып алдық. Торталана туырылып, иесіз құлазып жатқан құм қойнауына Орда қаласы орнады. Көшпелі жұрт көлігін туарып, қоныстана бастады. Ел орныққан соң Ордадан шығысқа қарай сусыған қызыл шағылдың ондаған шақырым ұзына бойы қысы-жазы бірдей көкпенбек көксіл атып тұрған көк жасыл орманға айналған. Ғұмырда шөлі қанып көрмеген қалың құмға кезінде әлдеқайдан су келіп, көл пайда болған. Айдында аққу ұшып, қаз қонған. Жапан түзге қалың ел ірге теуіп, қатар-қатар қарағай үйлер салынған. Кейін «Дала қоңырауы» атанған Ыбырай Алтынсарин туатын жылы (1841) тарихта тұңғыш рет қазақ балаларына қазақша-орысша білім беретін Жәңгір мектебі ашылған. Мектептегі оқу-ағарту ісінің өрбуін хан тікелей өз қамқорлығына алған. Бұл арада бұрын-соңды болып көрмеген кітапхана, клуб, мұражай орнаған. Бұларды аз десеңіз, патшалы Ресей астанасы Санкт-Петербург үлгісіндегі қару-жарақ палатасы жасақталған. Көш-керуен, сауда-саттық, жәрмеңке-базар ду да ду, у да шу жыңылдап жатқан.

Осының бәрі Астрахан губернаторының үйінде жатып оқып, еуропаша білім алған азиат, бір өзі «жеті жұрттың» тілін білген, білімдарлығына лайық Қазан университетінің құрметті мүшелігіне қабылданған, үздік қабылетіне сай ақ патшаның өз қолынан қазақ топырағындағы тұңғыш генерал шенін алып, шекпенін жамылған Бөкейдің ұлы Жәңгір ханзаданың арқасы еді.

Сол Жәңгір — Еділ-Жайық екі өзен арасын жиырма екі жыл билегенде жұртына осынша игілік әкелген хан Жәңгір неге ғана кісі көргісіз харам, адам айтқысыз арам да жаман адам болады сонда?

Жә, Махамбет Жәңгірге:

— Хан емессің, қасқырсың, қара албасты басқырсың! — деген екен.

— Мұның несі бар?

Махамбеттанудың негізін салған Халел Досмұхамбетовтен бастап, оны одан әрі дамытқан Қажым Жұмалиевтен бері қарай Исатай-Махамбет тарихын зерттеушілердің бәрі ақынның осындай ызалы сөздерінің тұсында Баймағамбетке байланыстыра, сайып келгенде, тіпті, Жәңгірдің өзіне қарата, олардың бірі болмаса бірі:

— Бұлай айтпаса, Махамбет батыр бола ма? Батырдың сөзін көтермесем, мен хан болам ба? — депті деседі. Осының өзі тарихи шындықты қалпына келтіріп, әркімді күллі күнгей-көлеңкесімен қоса өз орнына қоюға мүмкіндік беретін, аңыз да болса, әділ уәж емес пе?

Жоқ, қалай болғанда да, қазақтың ханы, орыстың генералы Жәңгір Бөкеев — өз заманының үлкен қайраткері.

Аңыз болсын, ақиқат болсын, бәрібір, әйтеуір о баста Исатай мен Жәңгір, Жәңгір мен Махамбет қазақтың қашанғы халықтың қасиеті — ағайыншылықтан ажырамаған адамдар. Жәңгір ел басқарған хан болса, Исатай сол ортадағы ақылды көсем би, Махамбет от ауызды, орақ тісті шешен болған. Соңғы екеуі бірі — батыр, бірі — ақын; бірі серке, бірі ерке ер-азаматтар болған соң Жәңгір олардың екеуін де екі аймаққа старшын етіп тағайындаған.

Ал осы ынтымақ қалай бұзылған? Араздық жауласуға дейін қалай жеткен?

Бұл туралы бұрылтпас ақиқат та бар, әр алуан аңыз да көп.

Жұрт жадында сақталған бір аңызға бақсақ, Махамбет пен Жәңгір бір-біріне бетпе-бет келіп кінәласқанда, тіктесе беруге шыдамай, амалы құрып хан ақынға:

— Алдым жалын, артым өрт, екі оттың ортасында жүрмін, қайтейін... — депті.

Артымдағы өрт деп отырғаны ханға билік бергенсіп, сол арқылы қазаққа деген бодандық бұғауын қысқан үстіне қыса түскен орыс патшасының зымиян саясаты болса, алдымдағы жалын деп отырғаны хан арқылы қан қақсатып бара жатқан отаршылдық езгіге — қорлық пен зорлыққа қарсы кек кернеген қазақ халқының азаттық жолындағы айықпас айқасы мен шайқасы.

Мұндай жағдайда хан мен халық арасында қандай ынтымақ болуы мүмкін? Ендеше, халық қолын бастаған Исатай-Махамбет пен патша жолын жақтаған (тіпті жақтамауға мүмкіндігі жоқ) Жәңгір хан арасындағы араздық жауласуға дейін қалай жетпесін!

Жарайды, хан мен халық арасындағы күрестің негізгі заңдылығы осы делік. Азат Қазақ мемлекеті деген тіпті түске де кірмеген, ел егемендігі дегеннен елес те жоқ, бұғаулы бодан өлкеде хандық құрған Жәңгірдің орнында кім болса да дәл соның халін бастан кешкен болар еді дегенге қол қойсақ, қоялық.

Ал мына бір білгіштердің түйін-тұжырымдарына қалай қарайсыз:

Халық Теке қаласының батыс шалғайындағы «Хантоғайда» ақ киізге көтеріп таққа отырғызған ханның өз қара басы бөлек те ерек. Мейлі, бір өзін алтынмен аптасын, күміспен күптесін, одан ырыс тартылмайды, қазына сарқылмайды. Ал қара құрым хан төңірегі түгелімен халық қазынасын, ел байлығын талапайға салып, жаппай тонаудан басқа бітірері жоқ жемқорлар, тұрмыс-тіршілік дегенді баспен емес, қарнымен ойлайтын қорқау-құзғындар болса, ол — халыққа келген нәубәт!» «Ашыққаннан құныққан жаман» дегендей, әсіресе, ханның қайын атасы Қарауылқожа Бабажанов күйеу баласын арқаланып әбден араны ашылған арсыз аларман, адуын алпауыт; соның және сол секілді тума-туысқандарының, жақын-жұрағаттарының тойымсыз нәпсісіне тыйым салу Жәңгірдің қолынан келмеді. Исатайдың, оған ерген қалың бұқараның ханға жауығуына бас себеп — сол!

Оның үстіне ақылы қанша болса, айласы сонша, таққұмар, баққұмар хан өз мансабын қорғау әрекетінде қазаққа емес, орыс патшасының қазаққа қарсы ұстаған қолшоқпары кәззап казакқа (казак орысқа) сүйенді. Бұл — тағы бір себеп.

Енді Махамбетке келсек, ол Исатайдан да гөрі намысқой, қазақ жері үшін патша әскерлерімен:

«Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық
Тептер үшін тебістік.
Теңдікті, малды бермедік,

Теңдіксіз малға көнбедік», — деп қанынан суырылған да қынабына қайта түспей қойған жалаңаш қылыш. Ол ханмен қалай келімге келсін; келмесе, ханға қалай ұнасын! Онымен де

қоймай, өсек-ғайбат, күншілік деген кесепат бар емес пе ел-ішінде. «Махамбет ақын мен Фатима ханым ашына көрінеді» деген қаңқу сөз таралады. Мұның өзі Ханның Батырға ыза-кегін өршіте түсіпті деседі тағы бір білгіштер.

Осындай толып жатқан себептерге ханның жеке өз басына тән әлсіздіктер мен пендешіліктер қосылып, Жәңгір мен Исатай-Махамбет арасы ашылады; бір-бірімен ымырасыз жаулыққа көшеді.

Ойлап қарасақ, тіпті осылай болмасқа ешқандай мүмкіндік жоқ еді.

О заман да бұ заман, халық наразылығына суарылған күрес пен тартыс бір ғана мақсатта — сол халықтың еркіндігі мен бостандығы үшін болып отырған. Патша керген желіге қыл мойыннан көгенделген хан халықпен екі арадағы баррикаданың арғы жағынан бергі жағына көшем десе де көшіп шыға алмайды.

Ендеше, адамзат тағдыры мен талайының бұл сияқты мейілінше шиеленісіп жатқан күрделі, қиын шырғалдандарын тарихи тұрғыдан байыптап, сол аласапыранның асау толқынымен алысып жүрген жансебіл тұлғаларды өз ортасында танып-бағалаудың орнына, оларды тек бір-біріне қарама-қарсы екі топқа ғана бөліп, бірін ақ, бірін қызыл ғып шығару — күні өтіп бара жатқан нәрсе! Бұл екі топ та бірімен бірі байланысты: бірі болмаса, екіншісінде де мағына қалмайды. Жәңгір болмаса, Исатай-Махамбет ашық айқасқа шығар жау да болмас еді және хан патшаға арқа сүйеген күшті жау болмаса, батырдың жанкештілігі де құр донкихоттық болып шығар еді.

Демек, Жәңгірді өз орнына қою — Исатай мен Махамбетті орындарынан тайғызу, немесе ханды күшейту — батырлардың ролін төмендету яки әлсірету емес. Керісінше, жауы күшейген сайын батырдың да айбыны мен айдыны асқақтап, жалы күдірейе түседі. Махамбет жырының да мәнін тереңдетіп, мазмұнын байытып тұрған осы сыр мен сымбат.

Біздің осы толғау-талдауларымыз тәрізді кешегі тарихты толғау — бүгінімізді ойлау, ертеңімізді болжау үшін қажет екенін, кешегі тарихымыздың, әсіресе адамдар арасындағы қарым-қатынастың, олардың әрқайсысына тән мінез-құлықтың, іс-әрекеттің, ақыл-айланың ұнамды-ұнамсыз жақтарын бүгінгі жетістік-жетпестіктерімізбен салыстыра, бүгінгілердің кеңдігі мен кемдігіне, көрегендігі мен көрбалалығына салғастыра келе, одан көпке пайдалы қорытынды шығарып, ертеңіміз үшін сабақ

алуымыз керек екенін кезінде өмір мен өнердің арқатасын дәл осы жерден іздеген Виссарион Белинский шегіне жеткізе уағыздаған болса, мұның өзі — бүгінгі күні де маңызын жоймаған мейлінше зәру мәселе!..

Қайран Махамбет:

«Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім...»

Қандай асыл арман, абыройлы мақсат! Алайда, Махамбет өмір сүрген дәуірде бұл арман — арман қалпында, мақсат — мақсат қалпында қалатын. Бұл арман мен мақсат жолындағы ерлік елдің елдігіне, еркіндігіне әкелмейтін. Елдің еркіндігін аңсаған ерлердің айбаты мен қайраты бұлтты тілген найзағайдай жарқ етіп жанатын да сөнетін.

Исатайдың жайы, Махамбеттің халі солай еді.

Бүгінде, құдайға шүкір, заман — біздікі! Дәуір де өзіміздікі! Ғасыр да біздің игілік ғасырымыз болуға тиіс. Міне, он жыл, Қазақстан — егемен ел, өз еркі өзіндегі азат, өз алдында дербес мемлекет. Бүгінде біздің басшымыз орыс патшасы қазақ елінің еркіндігіне тұсау етіп қарауылға қойған құлықсыз Хан емес, өзіміз қалап-сайлап, ел еркіндігін қорғайтын бар билікті бір өзінің қолына берген мәртебелі Президент. Енді, міне, бодан емес, бостан өлкемізге «ел қондыру» да, «мал қондыру» да, дәлірек айтқанда, халқымызды байлыққа кенелтіп, рахатқа бөлеу де өз қолымызға көшкен заманда Елбасы маңына елден бұрын өзін емес, өзінен бұрын елін ойлайтын, сондай-ақ, беталды күпсіп, билік маңының бәрін тартып «бас-басына би болған өңкей қықым» бақталастар емес, Елбасымен елдік-бірлікке келіп, нағыз елдік-биікке көтеріле алатын, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып», халық қамын жейтін ерлер ғана топтасуға тиіс.

Биыл тәуелсіздігіміздің он жылдығы тұсында байқап-барлап қарасақ, бірқатар олқылығымыздың орны тола бастағанын аңғарамыз. Айталық, мәселен, Президент Назарбаевтың ұлтымыздың әдебиетіне, мәдениетіне, тарихына айрықша назар аударуы — зиялы қауымды да түгел жалт қаратып, тың ықылас-пейілге, жаңа бағыт-бағдарға, нақты іс-әрекетке көшіріп отыр. Жалпы тарихымызды түгендеп, «өлгенімізді тірілтіп, өшкенімізді

жандандырғанмызды» түгел тізіп жатпай-ақ, бірер нақты да затты дәлел мен дерек келтірсек, сонау көне дүниеден Бейбарыс сұлтанның, со секілді байырғы түркі құндылықтарының туған топырағымызға қайта оралуы біздің түпкі тегімізге тереңдеу болса, Абай мен Жамбылдың жүз елу жылдық, Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқановтың жүз жылдық мерейтойлары ЮНЕСКО арқылы халықаралық дүниеде аталып өтуі... Жуырда ғана Парижден оралған вице-премьер Иманғали Тасмағамбетов Ғабит Мүсіреповтің жүз жылдығы мен Махамбет Өтемісовтің екі жүз жылдығын тағы да ЮНЕСКО шеңберінде дүниежүзілік дәрежеде өткізуді шешіп келсе, — осының бәрі Елбасының тікелей, қолма-қол араласуы, оның бүкіл әлем таныған бедел-абыройының арқасы екенін бәріміз көріп-біліп, сүйсініп отырмыз.

Бір кезде керемет ерліктің үлгісі болып боп көтерілген Махамбет бүгінде егемен елдіктің өшпейтін рухымен осылай астасып жатыр.

Сонымен...

Аспан астында, жер үстінде өмір барда өнер бар. Өмір өнерге көшкенде ғана өмір, әйтпесе ол — бүгін бар, ертең жоқ уақытша пенде секілді өткінші. Заман да солай. Ал өнер мәңгілік! Махамбет құдай берген талантының арқасында аз ғұмырында өзі басынан кешкен өмірді өнерге көшірген де, өлеңге айналдырып, ұрпақтан-ұрпаққа — тірілердің бәріне — бәрімізге түгел жаттатып кеткен.

Александр Твардовский нағыз жақсы өлеңді «тап-таза алтын» («чистое золото») дейді екен. Асылы, алтын деген зат өлшеулі, аз болады. Махамбет өлеңдері де сол секілді аз; бәрін жиганда бір қойын дәптерге сыйып кетеді. Ал оқып қараңыз, әр жолы — алтын; терең мағына мен мазмұн; бір мұң, бір сыр... көл-көсір философия:

«Бұзбай құлан пісірмей,
Мұз үстіне от жақпай!»

Не дейді? Құланды бірдеңе етіп «бұзбай пісіріп» көруге болады, ал «мұз үстіне от жағу» деген не сұмдық? Жә, арғы жағын оқып байқайық:

«Мұз үстіне от жақпай,
Қу найзаға сүйеніп,
Құр далада зар қақпай,

Жалғыз жүріп ат бақпай,
 Қабағыма қарыс сүйем мұз қатпай,
 Қапыда қалған қасқамын,
 Қақ жүректен найза түйретпей,
 Жалғыз қалдым
 Адасып қалған үйректей...»

Шіркіннің бір ғана күрсінуінің өзі осындай. Батырдың ыза мен кекке қайнап аң ұрған өкінішін бұдан артық қалай айтып жеткізуге болады. Болмайды. Мүмкін емес. Ол үшін тек Махамбет керек.

«Махамбет екі образ жасады? — дейді академик Қ. Жұмалиев. — Бірі Исатай образы, екіншісі Махамбеттің өз образы». Дәл айтқан: Махамбет бірнеше толғауында әлгідей «алтын сөздермен» майдандас ағасы — «ақ кіреуке жағасы» Исатай Таймановтың — ол басшы, бұл қосшы болып қасында бірге жүрсе де, ұсынса қолы жетпес алыс, «арманының — таудан мұнартып ұшқан тарланының, кермиығы — кербезінің, керіскендей шандозының, құландай ащы дауыстының, құлжадай айбар мүйіздінің, қырмызыдай ажарлының, Хиуадай базарлының, теңіздей терең ақылдының, тебіренбес ауыр мінездінің» тастан қашалғандай сом тұлғасын әуелі осылай мүсіндеп, мінездеп алады да, одан әрі бұл суретті қимылсыз статика қалпында қалдырмай, алай-дүлей асау динамикаға көшіріп, асқақтата, аспандата шырқап өтеді:

«Садағына сары жебені салдырған,
 Садағының кірісін
 Сары алтынға малдырған.
 Тереңнен көзін ойдырған,
 Сұр жебелі оғына,
 Тауықтың жүнін қойдырған
 Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
 Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан.
 Айқайласа белдігін байланған,
 Астана жұртын айналған.
 Атына тұрман болсын деп,
 Жұртына құрбан болсам деп,
 Адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен,
 Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен,
 Атқанын қардай боратқан,
 Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан —

Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?!»

Паһ! Осыдан артық батырдың бейнесін жасау мүмкін бе? Текті заты тұрмақ астына мінген атына дейін аңызға айналған Қарақыпшақ Қобыландының өзі, тағы да Махамбетше айтқанда, «толғай-толғай оқ атқан, он екі тұтам жай тартқан, қабырғасын қақыратқан, тебінгісін тесе атқан, тізгінінен кесе атқан» ессіз ер, көзсіз батыр болса, осындай-ақ болған шығар...

Батыр ақын батыр қолбасының сөз өнеріндегі мәңгілік бейнесін осылай сомдады да, бұрқанған күшке, бұла қайратқа, шиыршық атқан жігерге, ызалы ашуға, ашулы ақылға, ақылды нақылға толы өлең жырын, тұтастай алғанда, өзінің автопортретіне айналдырады. «Махамбеттің өз образы» деген — сол! Өйткені оның «қорғасыннан құйылған» ап-ауыр әрі сөзінен Өзін танимыз. Көнеретін архаизм да емес, жаңаратын неологизм де емес, нақ екі арадағы екеуіне бірдей етене, еркін, еспе мағыналы ерке де серке де сөздерді қайдан ғана іздеп тауып, қалай ғана ағыл-тегіл, ақпа-төкпе өлеңге өріп жібергеніне таң қаласыз. Контекстегі әр сөз әрін де, нәрін де келтіретін орнын дәл тауып, ойнап тұр. Ақындық шеберлік деген сол ғой!

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» дейтін Абайды ақындардың ақыны — ақыл мен сезімнің, сыр мен жырдың түпсіз терең мұхиты десек, сонау бағыздағы «Бұлт болған айды ашқан, мұнар болған күнді ашқан, мұсылман мен көуірдің арасын өтіп бұзып дінді ашқан» Сүйінішұлы Қазтуған мен «Тоғай, тоғай, тоғай су, тоғай қондым, өкінбен; толғамалы ала балта қолға алып, топ бастадым, өкінбен; ту құйрығы бір тұтам тұлпар міндім, өкінбен; туған айдай нұрланып, дулыға кидім, өкінбен; зерлі орындық үстінде, ақ шымылдық ішінде тұлымшағын төгілтіп, ару сүйдім өкінбен!» деп дүрілдеп өткен Доспамбет пен Би Темірді алдымен «Алп, алп басқан, алп басқан арабы торым өзіңсің; жазылы алтын, қол кескен алдаспаным өзіңсің» деп алып, ізінше би оны «ата-тегіне, артық-дәрежесіне сай сый көрсетпей шетке қаққан кезде бір жағы өкпе, бір жағы наразылық ретінде» (М.Мағауин. Алдаспан. Алматы, 1971, 21-бет) «Еділден аққан сызашық біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді — телегейдей сайқалтып, жарқыраған беренді теңіз етсе, тәңірі етті; жағасына қаршын біткен тал еді — жапырағын жайқалтып, терек етсе, тәңірі етті; тебінгінің астынан ала балта суырысып, тепсінісіп келгенде, тең атаның ұлы

едің, дәрежеңді артық етсе, тәңірі етті!» деп, қолын бір сілтеп теріс айналып кеткен баба жырау Шөлгезден бермен қарай тау өзеніндей тасқындап төгілген суырып салма (импровизаторлық) поэзияның Абай мұхитына сарқап құяр сағасында тұрғандықтан да Махамбеттің (барлық циклын біріктіріп бір атауға көшірсек) «жорық жырлары» сол ұлы дәстүрдің жалғасы ғана емес, жаңғыра, жаңара жетілуі ретінде ақындық олимпіне самғап, парлап көтеріліп тұр. Қазақ поэзиясының ғасырлар бойғы дамуындағы бұл заңдылық әрқашан естен шықпауға тиіс.

Абайға дейінгі осы заңдылық Абайдан кейін де жалғасын тауып жатқан үзілмес «алтын арна» (Әуезов айта беретін «Золотая жила»). Өзгелерді өз алдына қойғанда «өртке тиген дауылдай өлеңі» өзінен аумаған Қасым мен «күпі киген қазақтың қара өлеңін шекпен жауып өзіне қайтарып» кеткен Мұқағали әдеби-эстетикалық сауатын бәрінен бұрын «Махамбет мектебінен» оқып ашқан. Бұл — өз алдына зерттеліп-зерделенетін бөлек талдаудың тақырыбы.

Махамбет — өмірдегі қасыреттің синонимі, өнердегі қасиеттің символы дейтін себебіміз: оның өзінде жеке бастың өмірі болмаған, өмірі өнеріне көшіп кеткен де, қасиетке айналған, жеке тіршілігінде тек қасырет қана қалған. Өзін ойламаған, өзге жайын — ел қамын ғана ойлаған. Отбасынан баз кешіп, өз рахатынан өзі безіп, ылғи ғана «ереуіл атқа ер салып, егеулі найза қолға алып» жүргендегі мақсат-мүддесі — елінің ертеңі, дәлірек айтқанда, — біздің бүгінгі күніміз — азат Қазақ мемлекетінің егемендігі. Қазақ әдебиетінің ұлы материгіндегі өзгеше бір сырлы арал болып тұрған Махамбет поэзиясының тақырыбы біреу — майдан. Не үшін болып жатқан майдан. Махамбет тек осы тақырыпты ғана толғады. Оның барлық өлеңін бір жерге топтағанда «Жорық жыры» болып шығатыны сондықтан. Бұл тақырыпты ол және қаламын тістеп отырып ойдан-қырдан іздеп келіп, саусақ арасынан сауып алған жоқ, Исатай екеуі өз қолдарынан жасап алды. Сөйтті де, тек соны ғана жырлады. Адам басында болатын күллі сезім мен сыр, іс пен әрекет, қимыл мен қарекет, сайып келгенде, өмір мен өлім, адамзатқа тән тағдыр мен талай... — бәрі-бәрі осы тақырып арнасында тасқындап ақты, толғамын тапты. Әдебиеттің бір үзілмес арқауы — махаббат деген мәңгілік тақырып бар; оны жырлауға Махамбеттің мұршасы болмады. Бұған келгенде қолына ұстанғаны қалам емес, найза — қалай жырласын! Махамбеттің қызығы — сүйген жар, оның қайда қалғаны белгісіз, «қосылған жаста арудың көре алмай кеттім

құлашын» деп өкіне бере, ізінше: қайтейін, «қатын қалса, бай табар, қарындас қалса, жай табар, артымда қалған ақсақал алқалай кеңей, құрған күн ақылменен ой табар»; жалғыз-ақ «кейін қалған жас бала күдер үзіп біздерден, көңілі қашан жай табар?» деп, тебірене толқып барып, жә:

«Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық шөл көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Қу толағай бастанбай,

Ерлердің ісі бітер ме!!! — деп барып тоқтайды да, өзіне және өзімен бірге жорықта жүрген жауынгерлерге, жорық жетекшісі Исатайға тоқтам салады. Сонда мазмұны мен пішіні бір ғана уақытта — Жәңгір хан тұсында, бір ғана кеңістікте — Бөкей Ордасында, бір ғана тақырыпта — Исатай бастаған қан майданда, бір ғана идеяда — Қазақ халқының азаттығы мен бостандығы жолында туған, қалыптасқан, дамыған Махамбет шығармашылығы тұтастай алғанда автордың «сегіз қырлы, бір сырлы» автопортретін жасап, мұның өзі тек біздің ғана ұлттық менталитетімізге тән ерлік пен елдіктің өшпес рухына айналып отыр.

Зейнолла ҚАБДОЛОВ

МАХАМБЕТ ПЕН БАЙМАҒАМБЕТ ӨЛІМІ

*«Исатай мен Махамбет,
өкіне ме екен өлдім деп»*

Құрманғазы

<...> Исатайдан айырылып, көтерілісшілер тарап, жан-жағының бәрі желді күндей ұйтқып тұрған шақта Махамбет қыс қыстауы Малайсары деген жерге көшіп келеді. Қолында 40—50 уақ жандығы, 5—6 аты бар екен. Көшіп келген бетте бірден қыстауға кірмей, шағын дүбәра үйді тігіп отырады. Жанында медеу болар жалғыз інісі, баласы, әйелі ғана бар. Өзге жұрттың бәрі сырторай. Қозыкөш жерде Асаубай бажасының үйі тұр. Арада екі-үш күн өткенде Асаубай Махамбетті шақырып ерулік береді. Махамбет ерулікке қарулық деп бажасын ертеңгі күн кешке шақырып кетеді. Сол күні таңертеңмен Махамбеттің үйіне Ықылас бастаған тоғыз адам ат басын тірейді. Баймағамбеттің жанынан шықпайтын ысқаяққа Махамбет әп дегенде тіксініп қалады. Бірақ Ықылас: «Жәңгір болса өлді. Ендігі жерде ашудараздықты ұмытайық. Қоңыр әнің мен күйінді сағындық», — деп жаймашуақтық танытады. Жаны жалаңаштанып жүрген Махамбет аяр сөзге сеніп, үйіне бастай беріпті. Қолындағы аурулы інісін соятын малға жұмсайды. Дүбәра үйге сыймаған жігіттердің кейбірі бөстек төсеп сыртта жайғасады. Махамбет көңілденіп, қолына домбырасын алып «Қайран Нарын», «Өттің дүние» деген екі күйін орындайды. Осы кезде сырттан шай дайын деп хабар келеді. Сол сәтте жанында отырған жігіттер Махамбетке тұра жабылады. Орнынан атып тұрып, арыстандай арпалыстан Махамбеттің үстіне дүбәра үй құлайды. Үй құлаған сәтте уықтың арасынан Махамбеттің басы сыртқа шығып қалған екен. Далада қалған жігіттер осыны пайдаланып, есіл ердің басын балтамен шаба беріпті. Зымияндықпен шаруасын тындырған Ықыластың

тобы жансыз денені сүйреп тастап, басты қоржынға салып алады. Асаубай түске таман мал қайырып жүрсе, Махамбеттің қараша үйі көрінбейді. Бұлардың ерте бастан қыстауға кіріп алғаны несі деп шауып келсе, әйелі ойбайын салып, шашын жұлып жатыр дейді...

Мақсатына жеткен Баймағамбет Махамбеттің басын Орынбор шекара комиссиясының чиновниктеріне апарып көрсетіп, тиісті сый-сияпатын алады. Қайтып алып келіп, ешкімге көрсетпей көміп тастайды. Баймағамбетке Қабыланбай, Нәдірқұл, Асаубай бастаған жігіттер кеп, Махамбеттің басын беруді талап еткен. Бірақ сұлтан: «Патша әкімдері алып кетті. Іздесеңдер, істі боласыңдар», — деп, әр түрлі сылтау айтып бермейді. Көршілерден астыртын сұрастырса: «Түнде жасырын бір жерге көміп тастады», — дейді. Тек жалшы бала ғана: «Батыр ағаның басы көмілген жермен күнде мал айдап өтемін», — деп жөнін айтады. Соның сілтеуімен Махамбеттің басын тауып алады. Сосын Қараойдағы ұлы денесі жатқан зиратқа әкеліп жерлейді. Жерлегенде, мәйіттің басын ашуға шарият қоспайды деп, аяқ жағына көмеді. Кейін жоқтаушы болса, осыған қарап табар деп Асаубай бажасы тобылғы сап қамшысын зираттың топырағына қоса сіңіреді. 1970 жылдары антрополог Н.Шаяхметов Махамбеттің зиратын қазғанда, Асаубайдың қамшысы қоса шықты. Тобылғы сабынан өзгесі шіріп кеткен екен. Батырдың басы бөлек жатыр. Мойын сүйегінде балтаның ізі ап-айқын көрініп тұр. Махамбет кеуделі, мығым, бірақ бойшаң болмаған. Бойының ұзындығы 1 метр 69 сантиметр екендігі сол жолы анықталды.

Енді кішкене шегініс жасап, Өтепқали Жақияұлының шежіресіне құлақ түрейік. Махамбет түс көріп, түсінен шошынады да, Сегіз сері мен Бектасқа: «Еліне көшіп барсам, мені паналата ма екен?», — деп кісі салады. Бектас Қырғызұлы Молдыбаев Исатайдың Патшайым деген қарындасын алған күйеу баласы-тын. Ортада жүрген жігіттің есімі — Ертай. Руы — Ысық. Ертай кезінде Исатайдың атқосшысы болған. Кейін Махамбеттің қасына ереді. Махамбеттің сәлемін естіген Сегіз сері мен Бектас: «Батыр келсін, құрметпен қарсы аламыз», — деседі. Көші-қондыға деп, төрт нар жетектетіп Ертайды кері қайтарады. Ертай жанына Дауыл деген жігітті ертіп Малайсарыға келсе, бұлардан бір күн бұрын Махамбет қастандықпен өлтірілген екен. Екі жігіттің соңына Баймағамбеттің ағайыны, патша офицері Мұхамбетқали Таукин бастаған топ түседі. Содан Ертай үй ішін, ағайындарын алып, Орта жүзге қашып кетеді.

1847 жылы тоң жібiсiмен Сегiз серi қасына бiр топ жолдас-жорасын ертiп, Махамбеттiң басына барып, бата етiп қайтайын деп жолға шығады. Махамбеттiң орнына келген соң, ат белiн суытпай Асау Тұрланұлымен жүздеседi. Сол жолы Сегiз серi:

Ішпедiм көлдiң суын пай ма деп,
Баспадым жарқабақты құлай ма деп.
Залыммен жолдастыққа еш зауқым жоқ,
Тар жерде қолда жоқты сұрай ма деп.
Жақсымен дос болуға асығамын,
Иiлiп жез қармақтай шыдай ма деп, — деген толғауын шығарған.

Әлсiздi басынып тастаңдамаған, мықтыдан қорқып жалтаңдамаған ер Сегiз «Қанға — қан!» деген. «Махамбеттен жанымыз артық болмас. Тiзе қосып көтерiлейiк те, Баймағамбеттен кегiмiздi алайық», — дейдi Асау Тұрланұлы. Бұл кезде Баймағамбет Петербургте жүр едi. Үстiнен арыз-шағым көбейiп, әрi жасы келiп қалған соң, патша үкiметi отставкаға шығармақшы болады. Қырын кеткен шаруаның қисынын таба алмай, сәуір айында елге оралады. Жанында Бородин бастаған жиырма шақты қорғаушы әскерi болады. Баймағамбеттiң елге бет алғанын естiген Махамбеттiң қандыкөйлек жолдастары қамсыз қалмайық деп төрт топқа бөлiнедi. Едiл бойын Қабыланбай, Орынборға дейiнгi Стерлитамақ жерiн Жамантай, Нәдiрқұл, Сәлилер аңдиды. Ал Жайық бойын Асау Барақұлы, Елек өзенiн Сегiз серi, Асау Тұрланұлы торуылдайды. Артындағы елдiң толқуынан қорыққан Баймағамбет башқұрт ауылдарын басып өтiп, Елек өзенiнен өтiп кетпекке бекiнедi. Сеңнiң көбесi сөгiлiп жатқан шақ екен. Өзеннен алдымен қорғаушылары өтедi. Соңғы кезекке Баймағамбет күймесiмен және жанындағы төрт жолдасымен қалады. Бұлар мiнген қалтылдақ паром Електiң нақ ортасына келгенде, аңдып жатқан Асау Тұрланұлы, Сегiз серiлер арқанды қиып жiбередi. Паром жетпiс метрдей жерге ығып барып сеңге соғылады да, төңкерiлiп түседi. Суға құлаған бесеудiң iшiнен жағаға бiреуi ғана малтып шығады. Денесi ауыр, етжендi Баймағамбет бiрден батып кетедi.

Шежiренiң растығына АВПР-дағы (Архив внешней политики России) сарғыш тартқан iс қағаздарды ақтарғанда да көз жеткiздiк. Мәскеудегi бұл архивте халқымыздың тарихына қатысты талай көзайым құнды дүниенiң жатқанын айта кеткен жөн.

Бәзбір тарихшыларымыз бен әдебиетшілеріміз Батыс өлкені мекендеген тама, шеркеш, жағалбайлы руларының Арқа, Жетісу өңіріне ауа көшуін кейде қисынсыз болжамға сайып, дәлелдеп жатады. Сөз соңында осы жайтқа да тоқтала кеткен дұрыс болар.

1. Сырым Датов көтерілісі жеңіліске ұшыраған соң, 1797 жылы шеркеш Қаражігіт би Төлеубайұлы бастаған үш ауыл Арқаға қоныс аударған.

2. Арғынғазы көтерілісінен кейін, 1821 жылы тама Жұбан мырза бастаған топ қазіргі Оңтүстікке үдере көшті.

3. Көтібар көтерілісі басылғасын, 1825 жылы тама Арап деген жігітке ерген көп ауыл қазіргі Шымкент, Жамбыл облысының жеріне келген.

4. Исатай, Махамбет көтерілісі сәтсіздікке ұшырағасын, 1839 жылы Бекей Қондықбай бастаған жағалбайлылар қазіргі Қостанай, Жезқазған облысының бос жатқан жерін жайлады.

Міне, Жайық өңірінің Самар, Бұхар бетін атакүлдік еткен бұл рулардың туған жерден жыраққа қоныс аударуының негізінен осындай төрт кезеңі, төрт түрлі себебі бар.

Бауыр басып еншілеген тарихымызға деген көзқарас түрлі өзгерістерге ие боп жатқан қазіргі кезде, көптен көкейді түрткен ойды ортаға салуды жөн көрдік. Өйткені тарихи тұлға жағымды ма, әлде ұнамсыз ба, бәрібір, халыққа жамап-жасқаусыз, шынайы болмысымен жетуі қажет.

Рахымжан ОТАРБАЕВ

МАХАМБЕТТИҢ КҮЙЛЕРІ

Қай халықтың да қадір тұтары — өзінің сөзін сөйлеп, кегін қуар ақыны мен батыры. Екеуі де тек халықтың ғана бойынан табылар сарқылмас жігер мен шабыттың, сана мен сабырдың, тәуекел мен арманның түлегі. Екеуі де жұртын елдікке бастаса, қайсыбір жұмыр басты пенденің болсын өресі жетпес ерен ерлікке, кемел кісілікке бастары анық. Екеуі де тасқындаған қайраттың ғана емес, ең алдымен, кең толғап, кемсіз пішер кемеңгер ақылдың көрінісі. Ал, осы қос қасиет бір адамның басына сиып, бағына бітсе ше... Онда таңданатын не тұр! Тек батыр бас тігер көзсіз ерлікке алдымен ақынның дәті барып, қарымдас халқына жар салса, тек ақынның асқақ шабытына лайық нар тәуекелге тек батыр ғана бел буар болса, одан жарасымды, одан ғанибет не болушы еді!

Сондықтан да, ол — табиғаттан қалаған уақытында табыла бермейтін асылдай аса сирек кездесетін құбылыс.

Махамбет те сол асылдың, сол сиректің бірі. Ондай құбылыс тек қазақ түгілі барша адамзаттың ғұмырында көп кездесе бермеген. Махамбет кәдімгі он екі жілік, бір мығым жұмыр басты пенденің ертегідегідей аңызға айналуының, тек ертегіде ғана кездесетін ғажайып ерлердің қайтадан шындыққа айналуының таптырмас бір мысалы.

Бұрын кез келген қазақ жырын жатқа білетін ақын Махамбет, атының әрбір әрпі атой салып тұрғандай естілетін батыр Махамбет, кейінгі жылдары табылған бұлтартпас дәйекті деректер көрсеткендей, күйші де екен.

Қапелімде қай құлаққа да таңсық естілер бұл дерекке де таң қалатын ештеңе жоқ сияқты. Батырдың найза ұстамауы миға

қандай қонбаса, ақынның домбыра ұстамауы да сондай ақылға сыймайтын нәрсе. Бірақ, бұл екеуінде ақынды да, батырды да желпіндірер халық басындағы тасқын күш, топан ашу, толағай тағдыр болғанымен, кез келген көк найзалы батырдың, қызыл сөзге суырылып тұрған ділмәр шешеннің семсерін жарқылдатып қан майданға шыға бермесі қандай ақиқат болса, қолына домбыра ұстаған кез келген ақынның сөзді қысып, сазды сөйлетер аруақты композитор бола бермейтіні де сондай ақиқат. Ал Махамбеттің адам таң қалатын жері де, сол бола берместің бәрін болдырта білгендігінде ғой. Алдымен Махамбет болу қиын, ал Махамбет болғасын батыр болу да, ақын болу да, күйші болу да оп-оңай сияқтанып тұратындығы да осыдан шығар.

Сол біртуар Махамбеттің қайда салсақ та саф алтындай жарқылдап, ақалмастай қиып түсіп, шынымайдай шыжғырынды шындықпен көкірегіңді өртеп түсер құдіреті неде? Батыр болса — кез келген тымақты шоқпар ұстаған сотқар заманда екіленген есер болмай, еңіреген ер болуының, ақын болса — бардың алдында байпақтап, жоқтың алдында шайқақтап шыға келер өзге әріптестеріндей мақтаушы болмай, жоқтаушы болуының сыры неде?

Міне, гәп қайда жатыр? Махамбеттің Махамбет болуының себебі де осында ғой. Оның тұсындағы дүркіреген көп ақынның өзі де, сөзі де халық жадынан шыққанда, оның тұсындағы күркіреген көп батыр саздауға біткен құба талды сайғақ қып жатып алып, бүгіндері топографтардың ғана қырағы көзіне ілігер белгісіз жер төмpekке айналған кезінде ақын Махамбеттің ащы айғайы әлі күнге дейін құлағыңда саңқылдап, батыр Махамбеттің тап көз алдына көлбеңдей шауып бара жатқандай әлі күнге дейін делебеңді қоздыруының себебі де, міне, осында — Махамбеттің кімнің сөзін сөйлеп, кімнің сойылын соға білгенінде ғой.

Істе де, сөзде де шынайылық тек шындықтан туады. Махамбет өзінің батырлығын, ең алдымен, өз дәуірінің шындығына тура қарауға арнады да, өз ақындығын сол көзі көріп, көңіліне түйген шындықты еш қалтқысыз, еш бұлтақсыз айта білуге салды. Сөйтіп, мезгілмен бірге өлетін өгіріктің сөзін сөйлемей, халықпен бірге қимылдап, тарихты жасайтын ақиқаттың сөзін сөйледі. Сондықтан да Махамбет халықпен бірге жасап, бірге жаңғырып келеді. Махамбеттің Махамбеттігі де сол шындық қуғандығында, әділет қуғандығында. Ол сөйлеген сөз бен ол істеген істің тарихи өміршең болып келетіндігі де осыдан.

Махамбет ақын мен Махамбет батырдың осы қасиеттерін біз күйші Махамбеттен, композитор Махамбеттен де анық байқағандаймыз.

Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған мына жеті күй соны айғақтайды. Егер біз Махамбет тағдырын ел кегін жоқтаған кескекті ердің ереуіл ғұмыры деп танитын болсақ, оның жырларын сол ереуіл өмірдің поэтикалық шежіресі деп білеміз. Мынау жеті күй бізге сол асқақ ақын, асқаралы азаматтың жүрек соғысы мен жүрек тынысының үнмен жазылып қалған кардиограммасындай көп жайды аңғартып, көп нәрсені түсіндіріп тұр. Мұнда да Махамбеттің сол таныс даусы, таныс шабыты, Махамбет жүрегінің сол таныс дүрсілі.

«Исатайдың Ақтабаны-ай» баяғы ереуіл атқа ер салғандардың дегені болып, тастары өрге домалап тұрған қайран дәурендерін жарқылдатып көз алдыға тосса, «Шілтерлі терезе» сол өктем көңіл, өр жүректің торға түскен торғайдай бұлқынған, бірақ қиянатшыл тағдырға көнбей тайталасқан арпалыс халынан зар төккендей. Онда да тауы шағылып, таусылған мүскіннің мүсәпір жылап-сықтауы емес, намысына қыл бұрау түсіп, бұлқынған арыстың арпалысып буырқанғаны естіледі. Біз осы хал, осы әуенді Махамбеттің «Өкініш» атты күйінен де жақсы аңғарамыз. Онда қалт жіберіп, қапы соққан кісінің ыза-сы тепсінгенімен, «мұны неге істедім» деп өкінген өксік жоқ. Күйдің әуен бітімі оның Исатайдан айрылып, көтерілістің дағдарысқа ұшыраған тұсында туғанын аңғартқан. Бірақ сондай жер жарылып, аспан шатынаған кездегі күйші жүрегі неткен сабырлы, күйші зары неткен мәнді, неткен ұстамды!

Махамбет күйінің бір бояудан ғана тұрмайтынын қапысыз таныта алатын шығармалар санатына «Жұмыр, Қылыш» пен «Қайран Нарынды» жатқызуға болады. Орындаушылар «Жұмыр, Қылышты» Исатайдан айрылып, жалғыз жортқан Махамбетті Баймағамбет сұлтанның қанды қақпанынан құтқарып қалған байбақты батырлары Жұмыр мен Қылышқа арнаған деседі. Осылай болуы ғажап емес. Күйде шалт қимылды батырлыққа лайық аршынды ырғақ, адуын серпін бар. Ол күмбірлей төгілген қоңыр сазбен ара жігі білінбей әдемі жымдасқан. Ал, «Қайран Нарын» Махамбеттің ақындық творчествосының басты арнасын айқындаған туған ел, туған елдің мүддесі мен мерейі жолындағы кескесті күрес тақырыбына арналған. Күйден «аһ» ұрған зар, қайнаған ыза, езілген мұң, серпілген арман, ашылған күндей

шуақты қиял қатар білінеді. Одан Махамбеттей кемеңгер азамат, кемел жанның басында бола берер тоқсан толғақ, сексен серпін, сергелдең сезімдердің кең тынысы табылады. Нарынның шағыл бұйраттарындай жонданып, бұратыла бүктеліп, кейде сүр бесіннің көк сағымына көкірегінен малынып тұрған Қараойдың қатқылындай көсіліп қоя берер шежіре күйлер азаматтық қарым, батырлық қайрат, ақындық шабыттың неден туып отырғанынан хабар бергендей. «Батыр болмақ адамды» — деп Махамбеттің өзі айтқандай, аламанды артыңа ертер ер болу да, қарымдас халқың аузыңа қарар ақын болу да, заманыңның батпан жүгін қара нардай қайыспай көтерер ұлы болу да, ең алдымен, сол ел қамына, оның болашағына теңселе тебіренген терең ойлы азамат болу екен.

Дүниеде Махамбеттей адамдардың болғаны өзіңнің адам деген нәсілдің төлі екендігіңнің заңды мақтанышын туғызады. Дүниеде Махамбеттей адамдардың жасауы топырақ жалаған жауын құрттай жер бауырлаған жебір пенделік пен сұңқардай саңқылдаған асқар азаматтықтың арасындағы шырқау айырмашылықты айқындай түседі. Ал, енді Махамбеттей асыл азамат қанын қиған халықтан туып, Махамбеттей адам құдіреттер аңсаған армандар мен мұраттарға өзіңнің де мүдделілігіңді сезіну — өз алдына ғанибет, өз алдына сүйініш.

Махамбеттер аңсаған адамгершілік мұратын ту етіп көтерген біздің дәуірде Махамбеттің аты өлуші ме еді, сөзі өлуші ме еді, тегі өлуші ме еді. Ендеше, сондай сұңғыла азаматтың сезімнің сергек дірілін өз үні, өз тынысымен жеткізгісі келген жүрекжарды сырларының күміс құймасы — күйлері неге ұмытылсын!

Ұмытылмайды! Кеше ғана Махамбет күйі болған сарын енді, міне, қадірлі оқырман, сенің күйіңе, сенің жүрек сарыныңа айналмақшы!

Алдыңнан ақ күн туа берсін, Махамбет сарыны!

Әбіш КЕКІЛБАЕВ

ҚАСТЕРЛЕСЕҢ, МАХАМБЕТТІ ҚАСТЕРЛЕ!

Арқалы ақын, айбынды батыр Махамбет Өтемісұлының есімін қадірлеп, қастерлемейтін қазақ кемде-кем. Рас, Махамбет бұған дейін де атаусыз қалған емес. Оның ерлік пен ұлттық рухқа толы жырларын әрбір мектеп оқушысы жаттап өсті. Дегенмен, осы бір халық мақтанышы, айбынды сардардың есімін өз дәрежесінде ұлықтау жағы әлі кемшін түсіп жатқан сияқты. Бас қаламыз Алматыдағы бір көшеге Махамбеттің атын берсе несі айып? Осы тұрғыдан алғанда біздің кемшілігіміз көп-ау! Мұның бәрін тәптіштеуімнің де өз себебі бар. Мен Махамбет тарихын зерттеу үшін Атырау, Батыс Қазақстан, Астрахан облыстарында бірнеше мәрте болдым. Ұмытпасам, 1986 жылы Атырауға барғанымда Дендер аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Жексен Жұлқаровпен кездестім. Ол 1952 жылы Махамбеттің бейітін іздеушілерге тауып берген Құрақ Бектұрғанов ақсақалмен ауызба-ауыз сөйлесіп, естіген-білгенін қағазға түсірген адам. Мен Жексеннің сөзін сол қалпында диктофон таспасына жазып алдым.

Сонымен, Жексен былай дейді: Бектұрғанов қарт ұлы Құрақты ертіп, бір күні Қараойдағы зиратқа келеді. Араб әрпімен жазылған кейбір көне құлпытастар болмаса қабірлердің орны көрінер-көрінбестей болып шөгіп, әрі шөп басқан. «Балам, басында белгі жоқ мына төмпешік Махамбет бабаңның бейіті, бұрын ешкімге айтпай жүр едім. Қартайған шағымда өзіңе аманат етіп кетейін. Маған мұны көзі тірісінде әкем көрсеткен. Жерлегенде Махамбеттің денесі салынған табыт үстін бажасы Асаубай киіз үйінің екі сықырлауығымен жауыпты. Есінде болсын, батырдың кесілген бас сүйегін кейінірек тауып әкелген соң шарият заңы бойынша мүрденің

аяқ жағына қойыпты. Ертең жоқтаушысы болса айтарсың», — дейді де тобылғы қамшы сабын бейіттің бас жағына топыраққа сіңіреді. Тобылғы деген шірімейді. Күндердің күнінде іздегендерге осы арқылы тауып бересің деген. Кейін көп ұзамай Бектұрғанов Құрақтың әкесі дүние салады. Жылжып жылдар өтеді. Бір күні Гурьев облысында (қазіргі Атырау) Махамбет зиратын іздеп табуға арнайы комиссия құрылып, Құрақ біледі деген хабармен бір топ адам оның үйіне іздеп келеді. Ол әкесі көрсеткен жерді тауып, тобылғы қамшының сабын іздейді, айтқандай сол баяғы шірімеген қалпында әлі тұр екен. Бейітті қазып қараса, түп-тура әкесі әңгімелегендей, алдымен қос сықырлауық шыққан, бас сүйек мүрденің аяқ жағында жатыр екен. Сөйтіп, Құрақ қарт Махамбет зиратын тауып беріп, кейінгі ұрпақ алдындағы борышын өтеген. Осы қорымда Махамбеттің бажасы Асаубай да жерленген, оның құлпытасы әлі күнге дейін тұр. Құрақ қарт ол жөнінде де жақсы біледі екен. Кезінде Жәңгір ханға, Баймағамбет сұлтанға қарсы күрескен, орта шаруа, алғыр, өжет, палуан болған адам деседі.

Жексен Жұлқаровпен әңгімелескенінде Құрақ қарт Махамбеттің қалай қаза тапқанын әкесінен естігені бойынша былай баяндап берген: көтеріліс жеңіліс тапқан соң қос батыр Жайықтың шығыс бетіне өтіп, қайта қол жиғаны тарихтан белгілі. Бірақ, Исатай шайқаста қаза тапқан соң Махамбет Баймағамбет сұлтанның қуғынына ұшырайды. Осы Қараойдан 150 шақырым теріскейдегі Өлеңтідеген жерде біраз жыл бойтасалай тұрған ол кейін мұндағы ағайындар арасына қайта көшіп келеді. Ол осы бейіттің маңындағы Малайсары қыстауында (Малайсары Нұралы ханның тұсында би болғанадам) күздікте отырған бажасы Асаубайды сағалап келген. Мезгіл қыркүйек айы болса керек. Махамбет бажасына басына түскен жағдайды түгел мәлімдеп, ашығын айтады. Сонда Асаубай: «Екеуіміздің азын-аулақ малымыз қосылып кетер. Сен ана көлдің жағасына қон, бір-бірімізге үйлеріміз көрініп тұратын жер ғой», — деп қалжыңдайды. Осы зираттан 250—300 метр жерге келіп, Махамбет күркесін тігеді. Асаубай Махамбеттің үй-жайын орналастырып болған соң: «Маха, біздің үйге жүріңіздер, қонақ етіп, ерулік берейін», — депті. Махамбет әйелі, інісі, баласы болып, кешке бажасының үйінде қонақ болады. Аттанарда ол ерулікке қарулық, ертең біздің үйге қонақ болыңдар деп шақырады. Уәделі уақытта ертесіне түс қайта Асаубай отбасымен бажасының үйіне ат басын бұрады. Бірақ, Махамбеттің үйі бұрынғыдай емес, көрінбейді. Не боп қалды деп жүрегі алабұртқан ол байқап қараса,

көп аттылардың ізін кездестіреді. Күрке болса жығылып қалған, әр жерде есінен танып жатқан Махамбеттің әйелін, інісін, баласын көреді. Ал батырдың қанға бөккен денесі бассыз күйінде ат байлайтын қазықтың түбінде жатыр екен. Баймағамбет сұлтанның Махамбет ізіне салып қойған тоғыз жендеттің ісі екенін бұл бірден сезеді. Естерін жиған батырдың әйелі мен інісінен қалай болғанын сұрайды. Сәске түсте Ықылас бастаған тоғыз аттылы келген. Олар Махамбетпен жылы амандасып: «Әй, Махамбет, көп жылдар бойы ауылда болмадың ғой, сіздің жырыңызды, күйіңізді, әніңізді сағындық. Баяғы алауыздықтың бәрі ұмыт болды. Жәңгір хан болса өліп кетті, енді сізден біздің алашағымыз жоқ. Одан да күмбірлеген күйіңіз бен әсем әніңізді тыңдайықшы деп келдік», — дейді. Үй иесі қонақтарды күркесінің төріне шақырады да, әйеліне шай қайнатқызады. Зайыбы мосыдағы шәйнекке су құйып, шай қамына кіріседі. Ал Махамбет қонақтарына құй тарта бастайды. Келгендердің жартысы күркенің ішіне сыймай, сыртта, есік алдына орналасады. Шай қайнады деген хабар келеді, сол кезде үйде отырғандар алаңсыз Махамбетке бас салып жармасады. Батыр жұлқынып, оларды жан-жаққа лақтырып, орнынан ұшып тұрған. Алысып-жұлысып жатқанда күрке үстеріне құлайды. Махамбеттің ер денесі төбеден қысқан салмақты кері серпіп, күрке жабдығын ыдыратып көтеріле береді. Сол кезде сыртта тұрғандар батырдың басына қылыш сілтейді. Сөйтіп, есіл ер қапияда қанға бөгіп қаза табады. Басы алынған денені жауыздар ат қазығының жанына апарып тастайды...

Халықтың айтуынша, Махамбеттің кегін бажасы Асаубай алды дейді. Ол батырды жерлеген соң қасына бес-алты жігіт ертіп, Баймағамбет сұлтанға барады. «Сіз Махамбетті өлтіріп, алар өшіңізді алдыңыз, енді біз артта қалған ағайындар бас сүйегін қоса жерлейік,» — дейді. Алайда, сұлтан оған келіспейді. Асаубай мұнымен кете салмай, түнде торуылдап жүріп, бір мал бағатын жылқышы жігіт арқылы батырдың бас сүйегін көмілген жерді біліп, қазып алады. Сөйтіп, батырдың мәйітінің аяқ жағына бас сүйегін жерлейді.

Ақыры Асаубай Баймағамбеттің өзін де өлтіріп, Махамбеттің кегін біржолата қайтарады. Оқиға былай болған еді. 1847 жылы Баймағамбет сұлтан қасына 12 нөкер ертіп, Санкт-Петербургке сапарлайды. Осы жол ол бұрын Жайық бойының сұлтандарына арман болған генерал-майор шенін алып қайтады. Жолшыбай Орынбор әскери-губернаторы В.Обручевке амандасып, қасиетті

пасха мейрамына қатысады. Асаубай сұлтанның Орынбордан қай кезде шығатынынан хабардар болған. Ол жолдастарың ертіп, Елек өзені құятын Ақтөбе көліндегі өткелде сұлтанды күтіп жатады. Бір кезде күймелі арба көрінеді. Қасында қоршаған бес-алты қорғаушысы бар екен. Асаубай өткелден өткізетін өткелшілермен (паром жүргізушілермен) келісіп, аддымен қорғаушыларды өткізіп жібереді. Екінші қылып сол өткелге (паромға) Баймағамбет сұлтан мінген күймені салады. Сол кезде қамыстың арасында жасырынып жатқан Асаубай бастаған жігіттер тұтқиылдан шыға келіп, күймені Електің суына батырып жібереді...

Махамбеттің бейітін тауып берген Құрақ ақсақал ақынның белгісіз өлеңдерін көп білетін еді. Әттең, қолымда ұнтаспа жоқ болып, жаза алмай қалдым. Құрақтың қарт әкесі Сәуірбек Оразалыұлы Махамбеттің сарбазы болған. Ал өз әкесі Бектұрған сол Сәуірбектің баласы, одан туған осы Құрақ, ол ақсақал 1984 жылы қайтыс болды. Қарап тұрсам, шежіре қарттың әңгімесін соңғы рет тыңдаған мен екенмін.

Міне, шежіре қарт Құрақтан болашақ ұрпақ үшін аса маңызды деректерді жазып алып қалған Жексен Жұлқаровтай азаматқа мың да бір рахмет! Шындық жерге көмсең де, бір күні ойда жоқта тесіп шығады екен-ау! Менің Жексеннен ұнтаспаға жазып алған Махамбет өміріне байланысты қайғылы кезеңдердің ұзын-ырғасы осындай.

Рысқали ДҮЙСЕНҒАЛИЕВ

АҚЫРҒЫ АЙҚАС НЕМЕСЕ МАХАМБЕТТІҢ ӨЛІМІ

Исатай — Махамбет! Бұл сөз ел жадында баяғыда-ақ жатталып, афоризмге айналып кеткелі қашан! Бірінен-бірі ажырамас қос тұлға! Исатайсыз — Махамбет, Махамбетсіз — Исатай жоқ!

«Исатай — басшы, мен — қосшы» деп ақынның өзі айтқанындай, елі үшін еңіреп туған екі тарлан бөрінің есімдері қазақ тарихының ерлік тарихында да бір-бірінен ажырамай, тұтас жазылады және тұтас оқылады: Исатай — Махамбет!

Біздің айтқалы отырғанымыз — «Батыр Махамбеттің, ақын Махамбеттің, жауынгер Махамбеттің, сазгер Махамбеттің ажалы неден, кімнен болды?» дейтін сауалға жауап беру. Біріншіден, Махамбет өлуге тиіс пе еді?! Тиіс болса, қаңғырмай жауымен жағаласып, Айшуақовпен айқасып, ханмен шайқасып, өшін алып барып өлмес пе еді? Неге елсіз-күнсіз жердегі Малайсарының маңдаласында, қаратүнек жапқан Қараойдың қапырық қойнауында тігілген жатаған қараша үйде бұғып жатып, құрбандыққа шалынды.

Ақырғы сауал: Исатай тірі болса, өлмесе, Махамбет өлер ме еді? Жоқ, өлмес еді! Өлі де шайқасар еді!..

Ең өкініштісі сол — Исатай бастаған көтеріліс жеңіліс тапты. 1838 жылдың 11-12-13 шілдесі күндері Ақбұлақ өзені бойында болған қанды айқаста қол бастаған батыр, қаһарман Исатай, қайсар Исатай қолының осалдығынан қоршап алған орыс-казак әскерінің шабармандары — Каменск стансасының уряднигі Иван Богатыревтің, Угольный стансасының уряднигі Леонтий Зелениннің ... қолынан қапияда мерт болды. Мақсатына жетпей кетті. Өкінішті...

Көтеріліс жеңілмегенде не болатын еді? Бұл да оқырманға керек сауал. Онда...

Онда Ордада орыс үкіметі біржола құритын еді де, жаңа ұлттық үкімет орнап, оны келісім бойынша Қайыпқали сұлтан басқаратын еді. Ал түбегейлі жоспар іске асқан жағдайда барлық қазақ руларының шұғыл топтасуына мүмкіндік туатын еді де, орыс үкіметіне қарсы жалпы ұлттық күрес басталатын еді.

Арман орындалмады. Жоспар бұзылды. Үміт үзілді. Енді не істеу керек? Исатай батырдың қоластындағы шұбырып еріп жүрген қалың қол құмырсқадай бытырап, жан-жаққа жарылып кете барды да, өнерімен де, өлеңімен де елді ұйытқан дауылпаз ақын Махамбет айдалада қаңғырып қалды. Барар жері, басар тауы таусылғандай хал кешті.

Таудан мұнартып ұшқан тарланым!

Саған ұсынсам қолым жетер ме?!

Арызым айтсам өтер ме?!

Арыстаным, көп болды-ау,

Саған да менің арманым! — деп жыласа етегі жасқа толып, зар еңірей бастады. Ал бұл Махамбетке қол ма еді? Жоқ! Қол емес еді! Хиуаның ханы Қайыпқали сұлтанмен кеңесіп көріп еді, ол енді бұдан былай бұл жақта қалуды мақұл көрмеді. «Менімен бірге жүр, ар жағын көрерміз!» — деді. Амалы таусылған Махамбет Қайыпқалиға ілесіп, Хиуаға қарай сапар шекті. 1839 жылдың қаңтар айына дейін Махамбет туралы Шекара комиссиясының ісінде бірде-бір дерек болған жоқ. Тек қаңтар айында ғана Махамбеттің өзіне қатысты рулардың кейбір старшындарына арнап жазған хаты ғайыптан тайып Каспий жағалауын мекендеген қазақтардың басқарушысы сұлтан Асфендияр Сүйеуғалиннің қолына түсіп кетті де, ол Баймағамбет сұлтан арқылы шұғыл Шекара комиссиясына аттандырды. Бұл әбден қажыған әрі жалғыз қалып ашынған ақынның өз замандастары Бозбай, Нәдірқұл, Сәли, Жармұхамбет һәм Жамантайға арнап жазған хаты болатын.

Махамбеттің бұл хаты оның Аллақұл ханмен де, Қайыпқали сұлтанмен де өте жақын қатынаста болғанын және линия бойындағы қазақтармен ұдайы байланыс жасап тұрғанын, бұлардың ішінен өзіне жақын достар тапқанын айғақтай түседі. Хат сөзіне қарағанда, ордашыларды дұшпанға қарсы қайтадан көтерудің үміті әлі үзілмегені, Хиуа ханын қолдау арқылы көтеріліс жасаушыларға сол тараптан көмек болатыны ашық айтпаса да аңғарылып тұр.

Жәңгір хан ауызекі әңгімеден «Өтемісов 1839 жылдың қазан

айында Бөкей ордасына келіпті-міс» дейтін хабарын есіткені ғана болмаса, 1840 жылдың желтоқсан айына дейін одан ешқандай нақты дұрыс хабар ала алған жоқ. Ол Махамбетті қалайда іздеп табуды және тұтқындауды сұлтан Әділ Бөкейханов пен би Балқы Құдайбергеновке міндеттей тұрса да, одан да нәтиже шықпады. Ал бұл кезде Махамбет қайда жүрді? 1840 жылдың қара күзінде Махамбет бірнеше үзеңгілес жолдастарымен бірге сол тұстағы Беріш руының старшыны болған Ақтай Мұнаев дегеннің айғыр үйірлі 35 жылқысын айдап кетіп, Тоғайлы төңірегінен аман-сау өтіп, Сарыкөлге барып паналаған еді.

Жәңгір ханның хабары тиген бойда-ақ әскери губернатор 1841 жылдың қаңтар айында Орал әскери атаманына Махамбетті іздеп табуды міндеттейді. Мұндай жарлық сұлтан Баймағамбет Айшуақовқа да беріледі. Ол Махамбетті іздеп табу үшін Төменгі Орал линиясына Асфендияр Сүйеуғалин мен Мұқамбетқали Тәукинді жұмсайды. Бұлар әлгі айтылған тұстағы ауылдарды аралап шыққанымен Махамбетті ешқайдан таба алмай және сұраған адамдары да «көрмедік, білмейміз» дегеннен жазбайды.

Сол жылдың 4 наурызы күні сұлтан Мұртаза Өзбекқалиев; «Махамбет Жайық пен Жемнің шекарасына жақын жерде, теңізге таяу тұстағы ауылдарда жасырынып жүрген көрінеді», — деп хабарлайды. Мұны естіген бойда Орал әскерінің атаманы айтылған ауылдарға офицер бастаған 40 казак-орысты аттандырады. Олар ақынды Беріш ауылдарының бірі — Дәду мен Төкеш Тілеукеевтің үйінен табады да, отряд үйді қоршап алып, Махамбетті тұтқындаудың қамына кіріседі. Ал батыр болса, қолында қаруы болғандықтан, жалғыздығына қарамастан берілгісі келмейді. Сол сәтте сыртта тұрғандар ішке лап беріп кіреді де, бірінші болып урядник Голунов пен казактар Бедерников және Хохлов үшеуі үш жақтан Махамбетке жармаса кетеді. Пышақпен қорғанған батыр ә дегеннен-ақ Хохловты жарақаттап үлгереді. Бірақ көптің аты — көп емес пе, Махамбеттің қаруын тартып алып, қолын қайырып байлап тастайды.

Аса қауіпті қылмыскер атанған «бүлікші» Таймановтың тайынбас серігі Махамбет Өтемісов осылайша тұтқындалып, әуелі Текеге, сосын Орынборға жөнелтіледі де, әскери дала сотына тартылады. Онымен бірге әлгі Тілеукеевтер де Орынборға әкелінеді. Жауап алу кезінде олар: «Біз әдейі жасырған жоқпыз, Махамбетті әрі батыр, әрі ақын ретінде құрметтедік», — деген соң губернатордың бұйрығымен ауылдарына қайтарып жібереді.

1841 жылдың 17 наурыз күні Махамбет Өтемісұлы Орынбор түрмесіне жөнелтіледі. Жолдама қағазда оның сырт белгілері былайша сипатталыпты: «Жасы — 37-де, бойы 2 аршын (кез), $5\frac{3}{4}$ сүйем, төбесінде ғана сиректеу шашы бар, қасы мен мұрты және сақалы қара, бет әлпеті таза, қараторы өңді, көзі көкшілдеу».

Орынбор әскери губернаторының Шекара бойынша 1841 жылғы № 1355 санды тергеу ісінде: «Бүлікші Исатай Таймановтың сыбайласы, қазақ Махамбет Өтемісов әскери сотқа беруге жатады. Оның жолдастары, старшындар Уса Төлегенов, Жаһан Жәнібеков, Қошақан Құдайбергенов, Смайыл Қаштыбаев, Еділбай Сәрсенбин және басқалар 1838 жылы сотталған еді», — деп жазылыпты. Осындағы Усадан басқасы бұрын көтеріліске қатысты деректерде кездеспеген адамдар. Мұны мен тарихшы Александр Рязановтың «Исатай Тайманұлы» дейтін кітабынан алып отырмын (Алматы, 1996, 173-бет).

Махамбеттің Орынбор түрмесінен қалай босағаны жөнінде әркім әрқалай айтып жүр. Шынында ол Есет Көтібаровтың тұтқыны болған хорунжий Шустиков деген біреуді босаттырып жібергені үшін түрмеден шығарылып, кері қайтарылған.

«Махамбет сол кеткеннен мол кетті, енді тыныш өмір сүретін шығармыз-ау» деп жайбарақат отырған ордашылардың үстінен батырдың түрмеден босап шыққаны жай түскендей әсер етті. Хандық үшін Махамбеттің жер басып жүруінің өзі аса қатерлі еді. Сондықтан олар ақынды жоюдың барлық амал-айласын қолданып бақты. Көтеріліс жеңілгеннен кейінгі жеті-сегіз жылдық сергелдең Махамбетті де мықтап қажытты, барар жер, басар тауы қалмады. Жапандағы жалғыз үй - Қараой қойнауында қаңырап тұрды.

1845 жылдың қазан айында осы Қараой құдығы басында болған қанды оқиғадан аз-ақ күн бұрын ақынның Кіші жүздің Батыс бөлімінің сұлтан-правителі Баймағамбет Айшуақовпен оның Електегі ордасында кездесуі және «Мені мақтап сөйлеші?» деген тілегіне әбден ашынған ақынның:

... Хан баласы ақсүйек,
Бәйеке, сұлтан сен болсаң,
Сендей нарқоспақтың баласы,
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай

Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем! — деп жауап беруі

— Махамбеттің өз басын жұтуы жолындағы бірден-бір қадам болатын.

Мұндай абыройын айрандай төккен ызалы сөзді есіткен сұлтан, сірә, онша ойланып жатпаса керек. Махамбеттің көзін немесе өзін жою үшін Төлейдің Ықыласы бастаған баскесерлер — Боздақтың Жаңабергенін, Нұралының Мұсасын, Өтеулінің Жүсібін, Тұрымның Төрежанын жұмсайды. Жалғыз Махамбетке бес адамды қатар жіберуінің өзі де тегін болмаса керек-ті. Демек, бұл айдалада жалғыз қалып, азып-тозып жүрсе де ақынның қуаты бес адамға татиды деген сөз ғой!

Міне, осылайша қырық алтыншы жылдың қазан айында, 43 жасында елім деп еңіреп туған есіл ердің басы кесілді. Енді осы төңіректе анықтауды қажет ететін кейбір мәселе бар. Біріншіден, Баймағамбет сұлтанның «батырдың басын кесіп әкеліңдер» деуі қате сияқты, өйткені Ықылас Төлеев басты алып барған кезде сұлтан: «Мен сендерге ақынның басын әкеліңдер деген жоқпын ғой, өзін тірідей әкеліңдер дедім емес пе?» — деген сөзі бертінде көрікұлақ ақсақалдар арқылы ел аузында сақталған.

Өзін ақсұңқардан туған құмайға балайтын дауылпаз ақын:

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік ақ орда,
Еңкеймей кірер күн қайда?
Күдеріден бау тағып,
Сауыт киер күн қайда?
Күмбір-күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда?
Толғамалы ақ мылтық
Толғап ұстар күн қайда?
Алты құлаш ақ найза

Ұсынып шаншар күн қайда? — деп аңсаған арманына жете алмай, өмірден зарығып өтті. Исатайсыз қаңғырып қалған жылдарда «Бұ заманның шағында, Махамбеттей зарығып, мұңлы болған қайда бар?» немесе «Махамбеттей мұңдыға, енді келер күн қайда?» деп торыға, қамыға сөйлей тұрса да, ер намысын жоғалтқан жоқ «Шамдансам — шалқамнан түсер асаумын, шамырқансам — шатынап сынар болатпын!» деп жігерін жани түсті, қажырын жоғалтпай қайрай түсті...

Исатай—Махамбет!

Бұл егіз есім мәңгілік ел жадында сақталып қалды. 1991

жылы Исатай Тайманұлының туғанына 200 жыл тойлаған Тәуелсіз ел енді жыр сұңқары — қайсар ақын Мақамбек Өтемісұлының туғанына 200 жыл толатын мерейтойын ЮНЕСКО-ның қолдауымен атап өткелі отыр.

Ол да Абай сынды бүкіл қазақ халқының абыройы!

Мақсұт НЕТАЛИЕВ

«ҚЫРҚАРЛАНЫП ӨТКЕН ЕР»

Ғажайып ақын, көзсіз батыр, елім деп еңіреген ер Махамбет жайында осы ғасырдың өне бойында, әсіресе, біздің 70 жылдық советтік тарихымызда қаншама кітап, зерттеу мақалалар, көркем шығармалар жазылды. Олардың өзін тізіп шығу бір алуан жұмыс.

Шындығын айтсақ, біз білетін әдебиет тарихында Абай мен Махамбеттен көп зерттелген, көп оқылған ешкім жоқ шығар. Оған себептер толып жатыр. Ең басты себеп — тоталитарлық заманда тарихымызды түгендемек түгіл, тек тарихсыздыққа көндіру, бар тарих тек советтік заманнан басталды дегізген қиянат, зорлықты көрдік. Арғы жерде тарихың болса — оны мысқылдап, тамтұмдап, айрықша рұқсатпен ғана айту, оқыту еді. Ресейге, орысқа көлеңке түсіретін, қарсылық білдіретіндердің бәрі жүйелі түрде тарихтан өшірілді. Абай мен Махамбеттің өзін кейінгі 40-50 жылда әр саққа жүгіртіп, бірде қамап, бірде босатып дегендей итәуресін шығартты. Сонда да болса, арғы тарихтан анық білетініміз — Абай мен Махамбет еді. Оның өзінде оқулықтардан аздап «дәмін татып», соны қырық жылда толықша басылып шыққандарын қолға түсірген болдық. «Толық» деген жай ғана сөз — Абайдың бар шығармасы он, он бес баспа табақ, ал Махамбет екі-ақ баспа табақ (1000 жол) болатын. Оларды көбейтеміз деп, жанымыздан сөз қосып, түсінік, кіріспе, талдау мақалалар жазып, «семіртіп» те шығарып көрдік, бір өлеңін екі-үшке бөліп көбейттік, е, біз не істемедік. Бұл жерде әңгіме көлемде емес, оларды жинау, жүйелеуге ұқыпсыздықта, баяғы салақтықта. Өркениетті елдерде, мысалы, орыста сонау Пушкиндердің хаттарына дейін сан жыл сарылып жинау дәстүрі әлі созылып келеді, армансыз

зерттелген ақын Пушкиндей-ақ болады-ау. Абай мен Махамбет өлендерінің текстологиясы, міне, қаншама жыл... әлі жасалып бітпей, тиянақталмай келеді. Әсіресе, әр сөзін әр саққа жүгіртіп, әркім өзінше түсіндіріп әлек болды («Ерулі», «Ереуіл»). Абай текстологиясында шатасу басқа салада еді, көшірмешілердің қате түсіруі немесе оларды қате оқу болатын. Ал Махамбет жырлары көбінесе ауызда, есте сақталу арқылы бізге жеткен ғой. Олай болса, сапырылыстың біразы арғы жыраулық дәстүрден бас алып, кейін өз сөзін жалғастырудан шыққан. Қазір қарап отырсаңыз — Махамбет сөздерінде, Доспамбет, Ақтанберді жыраулардың үлгісі сайрап жатыр. Оған қоса баяғы батырлар жырының да әсері бар. Ол үшін Махамбетті кінәлауға болмайды, қайта сол мұраны оның аса мол білуі, бойына сіңіру білімділігі, атаның ерлік дәстүрі мен жыраулық дәстүрін қатар меңгергендігі аңғарылады. Бұл дәстүр, жыр дәстүрі кейінгі Мұрат, Ығылман Шөрековтен де көрінеді. Бұл дәстүр нені көрсетеді? Бір замандарда Еділ, Жайық, одан әрі Қырымға дейін жайлаған, орнаған Алтын Орда, Ноғайлы өрістерінде батырлық, ерлік поэзиясының, жыр-дастандарының ала бөлек дамып, жыраулық өнердің ғасырлардан ғасырға жалғасып келгенін көрсетеді. Арғы Шалкиізден бергі Мұрат, Жиен жырау, Сақтаған, Нұрпейістерге дейін қарап отырсаңыз осынау алтын арқаудың үзілмегенін көресіз. Қазақстанның батыс өңіріндегі бұл ерекшелік өз алдына мол зерттеуді керек етеді. Осы күнге дейін біз осы құбылысқа ғылыми тұжырым жасаған жоқпыз, жасасақ та сөз арасында аракідік қана айтып келдік.

Ал Махамбет жырлары — осынау алтын арқаудың үлкен бір түйіні, орталық белі сияқты. Біз Махамбеттің ақындық сипаттамасының осы бастауын айтпай, даралап алып айтып келдік. Оған себеп — тағы да сол тарихты оқымауымыз, білмеуіміз, білмеуге себеп — қолдан жасалған тыйым, қараңғылық.

Бүгін Махамбет мұрасын қайта түсініп оқығанда біз әңгімені осыдан бастап отырған себебіміз сол.

Махамбет поэзиясы осындай Ұлы мұраның — ерлік, батырлық поэзиямыздың заңды жалғасы, барынша мықты дамыған түрі деуіміз керек. Махамбет ақындығы — жорық үстінде, ат жалында, күрес, майдан сахнасында өскен, шыныққан, күшейген ақындық. Әрине, алғашқы тамаша табиғи талант болмаса, бұл ғажайып поэзия да болмас еді, бірақ қашан да сол талантты тағдыр талқысы, замана әрекеті, әлеуметтік қозғалыстар, дамулар биікке көтеріп, ұлғайтып кең жолға шығарады. Онсыз талант жарқырай алмайды.

Анықтап қарасаң, Махамбет жетіскеннен ақын болайын деген секілді. «Қара қазан, сары баланың қамы үшін» қолына қалам немесе домбыра алмай, найза мен қылыш ұстап, «мұздай темір құрсанып», «Қу толағай жастанып», «Садағына сары шіркей үймелеп», «түн қатып жүріп, түс қашқан» жағдайда іштегі ызасы мен кегін, өксігі мен арманын айту үшін амалсыз ақын болған секілді көрінеді. Махамбет аузында «өлеңім», «ақындығым» деген сөз жоқ қой. Ол өлеңді бес қарудың бірі деп ұғады. Қатыгез хан, қанішер, жауыз жандайшаптарға қарумен де, кекті сөзімен де қат-қабат соғыс ашады.

Қылышының жүзінен де, аузынан да жалын шашады. Махамбеттей арыстанша айқасып, майдан үстінде тұрған ақынды қазақ тарихында кездестірмейміз. Баяғыда КазПИ-де бізді оқытқан профессор, марқұм Қажым Жұмалиев Махамбет өлеңдерін сорғалата жатқа айтып келіп: «көрдiңдер ме, Махамбет өлеңдерінен қан иісі шығады» дейтін. Сол суретін, батырлардың кескін-келбетін Махамбет асқан шабытпен армансыз жырлайды. Иә, Махамбет поэзиясы, сәтсіз аяқталған соғыстағы қасіретті өкініш, айықпас мұң, жалғыздық поэзиясы. Махамбет трагедиясы — дәл сол замандағы қазақ трагедиясы, бодандық, бағынышты қайрансыздық, елдің бақытсыздық поэзиясы. Оны біз енді айтып отырмыз. Ал шынында елдің жауы, Исатай—Махамбет жауы — тек қана Жәңгір мен Баймағамбет сұлтан ба еді? Олар сол империяның, патшаның билеу жүйесіндегі қолшоқпарлары ғана болатын. Олардың ту сыртында Орынбор әкімдері, оның әскерлері тұрды. Олар соған арқа сүйеді. Исатай орыс отрядымен алғашқы соғыста-ақ қаза табады, ол кімнің оғынан өлді — бәрі ап-анық қой.

Исатай мен Махамбет трагедиясы — сол қазақ билеушілерінің де жартылай трагедиясы болатын.

Махамбет творчествосын екі дәуірге бөлуге болады. Біріншісі — көтерілісті ұйымдастыру, бастау, аз уақыттағы бірнеше аттаныс, орданы қоршау, ақырғы соғыс, Исатай қазасы, жеңіліс.

Екіншісі — Махамбеттің көтерілісті әрі қарай созудағы әрекеті, қол жинау, ондағы сәтсіздіктер мен қуғынға ұшырау, жалғыздық, қайрансыздық — содан шеккен қасірет. Осы екі саладағы шығарылған өлеңдер. Әсіресе, соңғы дәуірдегі өкініш, өксік, арман жырлары — өте күшті, әсерлі, шебер жасалған дүниелер. Солай болғандықтан да көлемі шағын болса да мәңгі есте қалатын, адам жүрегін толқытып, қайран қалдыратын материалдар.

Махамбет өлеңдерінің негізгі кейіпкерлері — Исатай мен өзі. Алқарсы жақтағылардан — Жәңгір, Баймағамбет сұлтан Айшуақов және Қарауыл қожа. Махамбет жан қиысқан қанды көйлек досы — Исатай Тайманұлының батырлық, азаматтық тұлғасын, өлеңдік портретін ғажап жасап шыққан. Ерлерді сипаттау ертедегі жырлардан келе жатқан дәстүр, алайда Махамбет солардан алған үлгіні одан әрі күшейтіп, өзіне дейінгі сипаттамалардан әлдеқайда асып түседі және батырға деген өз сезімі, аса берілгендік сенімі бұрын-соңды болмаған дәрежеде айтылады.

Құландай ащы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім,
Кермиығым, кербезім,
Керіскендей шандозым... Немесе:
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған...
Атқан оғы Еділ, Жайық тең өткен,
Садақ, тартса — ала өгіздей мәңгіреткен,

Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан, — деген ғажайып суреттерді бірінен соң бірін тоғытқанда Исатай бейнесі керемет өсіп, биіктеп, қиялыңды арбайды. Мен жоғарғы жолдарды жадымнан айтып отырмын. Әйтпесе түп-түгел тізіп шығуға болар еді. Исатайдың Махамбет жасаған бейнесінен сурет салса, суретшіге сол да жетіп жатыр. Алғашқы кезеңдегі қай өлеңін алсаң да, ішінен ылғи да Исатай шығады.

Исатайым көп болды-ау
Саған да менің арманым...
Тайманның ұлы Исатай...
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Исатайдан айрылып
Қырсық та шалған біздің ел,
Арыстан еді-ау, Исатай
Бұл жалғанның жүзінде
Арыстан одан кім өткен ?

Исатайды мақтағанда, керемет жоқтағанда Махамбет өзінің бақытсыздығын жан досының жоқтығынан көреді. Бастарын ел үшін өлімге бірге байлап аттанған сарбаздардың достығы бұрын-соңды болмаған достық еді. Исатайға осылайша сеніп, берілмесе,

оны пір, әулие тұтпаса, өлеңдердегі Исатай бейнесі осыншама күшті шықпас еді.

Махамбет өлеңдерінің «анаусы анадай, мынауы мынадай» деп, әр сапаға бөле алмайсың, өйткені бәрі саф алтын. Сонда да болса оның ең атақтылары — «Мұнар да мұнар, мұнар күн», «Баймағамбет сұлтанға». Бұлардың әрқайсысы бір-бір дастанға бергісіз. Көтерілістің негізгі мақсаты, батырлардың күрес жоспары, арманы — бәрі де осы шығармаларда ап-анық әрі әсем айтылады. «Мен, мен едім, мен едім де» басым көрінеді.

Сен секілді хандардың,
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,
Басын кессем деп едім...
Тілекті тәңірім бермеді
Солай бір етсем деп едім.

Немесе:

Сендей нарқоспақтың баласы
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем.

Жоғарыдағы Исатай сипатынан соңғы мықты тарау Махамбеттің өз сипаты деп едік қой. Бұл бөлім — өте күшті бөлім. «Қызғыш құс» көркемдік, шеберлік жасалу жағынан керемет өлең. Осы өлеңде Махамбеттің өз бейнесі және трагедия, қасірет, мұңы мүлде шағын көлемде тамаша айтылған.

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен,
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен, —

деп басталған өлең аяғына дейін алма-кезек салыстыру әдісімен елдің, жердің, оны қорғаған ердің тағдырын керемет суреттейді.

Құйқылжыған ала жирен ат мінген,
 Құйрық жалын шарт түйген,
 Мен кескекті ердің сойымын
 Кескілеспей басылман.
 Алдыңа келіп тұрмын деп,
 Ар-намысымды қашырман.
 Байеке, сұлтан ақсүйек,
 Қыларың болса қылып қал,
 Күндердің күні болғанда
 Бас кесермін жасырман.

Немесе:

Өтемістен туған он едік,
 Онымыз атқа мінгенде
 Жер қайысқан қол едік... — деген өлеңде ерлік толы ата
 тарихы, өз тарихы шертіледі.

...Арқаның қызыл изені
 Басы күрдек, түбі арал.
 Қыдырып шалар аруана.
 Кәрісі кімнің жоқ болса,
 Жасы болар диуана.
 Бір сынаған жаманды
 Екіншілей сынама.
 Тіріде сыйласпаған ағайын,
 Құм құйылсын көзіңе

Өлгенде бекер жылама, — деген бір демнен, бір байламнан
 шыққан жұп-жұмыр өлеңде Махамбеттің туған даласы, дала
 философиясы, жалғыздық әуені — бәрі сыйып тұр. Өзінің
 көркемдігі, сөз үнемділігі, суреті жағынан бұл өлең атақты
 «Қызғыш құс» өлеңімен тұстас, сондықтан жұрт екеуін де қатар
 жатқа айтады.

Махамбеттің қазақ тұрмысын, әсіресе, өз туған өлкесінің
 айырықша жаратылысын, өсімдік, жан-жануар дүниесін жақсы
 білетіндігі осы жоғарыдағы «Мұнар да мұнар, мұнар күн» және
 тағы басқа өлеңдерінен ап-анық көрінеді. Бір ғана мысал, батыс
 өлкесінде көбіне төрт түліктен — түйе жануары қастерленеді
 ғой, сол түйенің Махамбет өлеңдерінде неше түрі жүр. Аруана,
 нарқоспақ, үлек, кәтеп, буыршын, бура, атан, қара нар секілді.
 Жекелеп мысал келтірсек:

...Қыдырып шалар аруана...
 Буыршын мұзға тайған күн,
 Бура атанға шөккен күн...
 Сендей нарқоспақтың баласы...

Қара нардан туған кәтепті...

Қайыспас қара нар керек

Біздің бүйткен бұл іске, — деген секілді. Сондай-ақ, Еділ,
 Жайық суреттері, судағы балық, қырдағы аң, табиғат мінездері
 — бәрі бар.

Қайраңнан алған шабақтай...

Құралайдың күнінде

Қырқарланып өткен ер...

Жайықтың шербет суынан, — тағы тағылар.

Кітапқа қарап көшіріп отырсақ, көп болар еді, мен
 жадымдағымды айтып отырмын, ол да Махамбетті жастай
 білетінімнен. Соның бәріне керемет ықпал еткен кісі — ұстазым
 Қажекен Жұмалиев. О, шіркін, Махамбетті ондай сүйетін де, ондай
 білетін де кісі жоқ шығар.

Махамбет ақындығы — әскери қолбасшы ақындығы, қазақ
 батырлығының ақындығы. Сондықтан да Махамбет ешкімге, еш
 ақынға ұқсамайтын жеке дара тұлға. Абайға дейінгі барлық ірі
 ақындар ортасында Махамбет орны бөлектұр. Ол қазақтың бейнелі,
 шешен сөзді Бұхар жырау бастаған тамаша ұлттық поэзиясының,
 оның ішінде жорық поэзиясының асқан шебері, бүгінгіше айтсақ,
 классигі.

Махамбет поэзиясының сөз байлығы, әсіресе, көне қазақ
 сөздерінің молдығы көз тұндырады. Сондықтан да бүгінгі
 зерттеушілер әр сөз, теңеудің дәл төркінін таба алмай, әуреге түседі.
 Соншама жорық жолында сабылып, бір күн тыныш өмір сүрмеген
 қайран Махамбет талант және ақыл иесі есебінде қаншама көп білген,
 данышпандық дәрежеге көтерілген! Олай болмаса, әрі ақын, әрі
 батыр, дана шешен, көсем болмаса, Исатайға сыңар болып, ажалға
 қасқайып шығар ма еді?!

Махамбет — мемлекетіміз дербестікке жетіп, еліміз аңсаған
 азаттығын алған бүгінгі күні биік асқақ ұлттық сезімді ұрпақ ойына
 сіңдіруде, ерлікке тәрбиелеуде үлкен үлгі болатын тұлға. Бәрін
 қойып, ана тілімізді қайта тірілуде, өлең сөзімізді қалпына келтіру,
 қуаттандыруда да өнегесі мол шебер.

Жоғарыда әңгімені бастағанда айттық, Махамбет творчествосын зерттеу еңбектері де, көркем шығармаларда да аз болған жоқ. Бұл жағынан Махаң рухы өкпелемейді. Тіпті соңғы жылдарда оның күйшілік өнері де бар екенін анықтап, күйлерін орындап жүр. Махамбет атында аудан, совхоз, мектеп, театр аттары да бар. Кітаптары да әр он жыл сайын қайта басылып келеді.

Ендігі бір арман — оның басына баяғыда орнатылған ескерткіш тозған, қираған, иесіздікке ұшыраған көрінеді, соны осы күнгі орнатылып жатқан жаңа кесенелер үлгісімен, бірақ Махамбетке тән ерекшелікпен салып шығу.

Бұл атақты мерекені жан-жақты жоспарлап жатқан болар, біздікі ұсыныс-тілек қой. Ал Махамбетті осы тұста тағы бір кітапша етіп шығарып, бала-бақша, мектептерде қайта оқытса болар еді, тәрбиелік бір құрал — осы, бір кезде біздің қазақша мектептеріміз аз болды, оның өзі біздің тарихымызды оқытып жарытқан жоқ. Әңгіме — Махамбетті қайта оқытуда. Оның мұрасы қазіргі өз әскеріміз болған жағдайда да керек.

Мен Махамбет туған, жорық кешкен өлкеде, тіпті оның бейітінің басында да сан рет болғанмын. Индер (Деңдер) көлінің жағасында, Қараойда да. Өзі бір «елсіз, күнсіз» жер. Баяғыда сол Қараойда отырып, ол кезде жас албырт уақытымыз ғой, мен: «дәл осы Қараойға паселке салып, оның атын Махамбет қойса» дей келіп, алдымда отырған бір сары жігітті нұсқап, «мына азаматты соған поссовет қойса» дегенім бар, сол бойда әлгі жігіт қуанып кетіп, «ие, бәрекелді, мен соған қатып кетем» демесін бе, жұрт қыран-топан күліп жатыр. Оған міне отыз жылдай уақыт өтті. Ол жерде әлі ештеме жоқ, Махамбет ауылы әлдеқайда, алыста. Жалпы бір әулиенің атын берген жер соның туған не өлген жері болғаны жақсы ғой. Мектеп оқушылары қамқорлыққа алар еді.

Қысқасы, Махамбет Өтемісұлы мен Исатай Тайманұлы заманында орыс, қазақты бірдей дүрліктірген аты шулы ерлер, елім деп еңіреп, басын қиған батырлар бүгінгі қазаққа айрықша қымбат. Жұртпен бірдей әлі де «аты өтті» жасамай, оларға үлкен де лайықты құрмет көрсетілуі керек. Шіркін, Атырау қаласының нақ ортасынан екеуіне ескерткіш соқса, сол қаланың айдарындай, айбарындай болар еді. Ұрпақ соған мақтанар еді. Ия, ол арман да орындалар!

Ғафу ҚАЙЫРБЕКОВ

МАХАМБЕТТІҢ ШЕШЕНДІГІ

Сахара сайыпқыраны Махамбетке тағдыр мұздан төсек, бұлттан шатыр, мәрт жаратылыс оған ақындық, жыраулық, тапқыр шешендік, күйшілік өнерді бұйыртқан. Задында, соғыс өнері және күй өнері Махамбеттің бір басында сұлу үйлесім тауып тоқайласқан. Ол Қазтуған, Доспамбет, Марқасқа сынды ұлы жорықшы жыраулардың дәстүрлерін сәтті сабақтастырып, олардың мәдени-рухани болмысын бойына түгелдей дарытқан деуге болады. Әрі Ұлы Даланың ділмар-шешендері Кет-Бұға бидің, алғыр тілді Алшын Әйтеке бидің, Мөңке бидің, Көсеу бидің, Бөкен бидің таңғажайып өнегелі толғамдарын жадына берік тоқыған. Олар толқынды топтың ішінде шешендік-билік сөздерін тудырса, ал Махамбет ұрыс үстінде алмас семсерін жарқылдата жүріп, тосыннан туған, тапқырлыққа суарылған, көктен саулаған нұрдай асыл сөздерімен сарбаздарын ерлік-қаһармандық қимылдарға үндеген. Елдің есендігі, жер-судың тағдыры үшін шешендік интонацияға негізделген жыр-толғауларын туындатқан. Әлбетте, мұндай түйдек-түйдек толғаныстың кәнігі қара өлең ырғағымен емес, таппақтата, халықтың миында, ойында, санасында елес берген болу керек. Кіші жүз ханы Әбілқайыр XVIII ғасырдың басында: «Жайық өзені кеуіп құрғап біткенше, тіпті ақырзаман орнағанша қазақ халқы бұл жерден айрылмайды. Өйткені, мұндай ыңғайлы жерді олар еш жерден таппайды» деп, әлденеше рет мәлімдеді (Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Алма-Ата: «Наука», 1961. С. 356).

Негізінде, ата-баба арманы, халықтық рух, ұлттық мүдде — Махамбет шығармашылығының іргетасы. Мәселен: «Қас

үлектен туған қатепті, Қара нар керек біздің бұл іске, Қабырғасын қаусатып, бір-біріндеп сөксе де, Қабағын шытпас ер керек, Біздің бұйткен бұл іске!» Ұлттық сипаты айырықша отты, уытты, жігерлі сөздер.

Махамбет мұрасында шешендік сөздердің жанрлық түрлері, атап айтқанда, шешендік толғау, шешендік нақыл, шешендік арнау және т.с.с. бар.

Шешендік нақыл түріне бір мысал келтірейік:

Бұл дүниенің жүзінде,
Айдан ару нәрсе жоқ,
Ол түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен ару нәрсе жоқ,
Ол күндіз бар да, түнде жоқ,
Мұсылманшылық кімде жоқ,
Тілде бар да, дінде жоқ.
Көшпелі дәулет кімде жоқ,
Бірде бар да, бірде жоқ.

Иә, болмаса поэзия тілінің мәнерлілігін, әсерлілігін күшейту мақсатында риторикалық сипаттағы лепті, сұраулы, арнаулы сөйлемдерді ұтымды пайдаланады. Мысалы:

Еңсесі биік ақ орда,
Еріксіз кірсем деп едім
Керегесін қиратып,
Отын қылсам деп едім!
Туырлығын кескілеп,
Тоқым етсем деп едім!

Немесе:

Желп-желп еткен ала ту,
Жиырып алар күн қайда ?
Орама мылтық тарс ұрып,
Жауға аттанар күн қайда?
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?

Өріліп-төгіліп түрленген, құбылып құлпырған сәуледей сәулетті, сұлу тізбекті теңемелер ше?! Айталық: «Кермиығым,

кербезім! Керіскедей шандозым! Құландай ащы дауыстым! Құлжадай айбар мүйіздім! Қырмызыдай ажарлым! Хиуадай базарлым! Теңіздей терең ақылдым! Тебіренбес ауыр мінездім!». Шешендік дегеніміз — тапқырлық таныту, экспромт шығару, жөпелдемеде жұмбақтап сөйлеу. Бұған Махамбеттің Шернияз шешенге оқыста айтқан жұмбағы айғақ. Мәселен:

Көп қағып дауылпазды көл шайқаған,
 Арғымақ бір шапқанда,
 Айналасы алты айшылық жер жайқаған.
 Күн бұлт, ай қараңғы, жортар құлжа,
 Шернияз, шешен болсаң,
 Бұл сөзді жылдам болжа,
 Түйіліп таңмезгілі, мұнар шалып,
 Төрт лашын бір сұңқарды ортаға алып,
 Қылған олжа.
 Он бүркіт, отыз аққу көлде жатқан,
 Лашын қанат қақпай дәмін татқан.
 Телегей теңіз тасып шамданғанда,
 Жемсау құс тұғырдағы қайда жатқан?
 Хат жаздым, қалам тартып, қыл ұзар деп.
 Тар жерде сөйле дедің, бол әзір деп.
 Осыдан өзім қайтып келгенше,
 Би Шернияз, жауабын бұл сөзімнің қой әзірлеп.

Махамбет дүниетанымының тереңдігіне, ақыл-ойының кемелдігіне, өмір, дүние, жаратылыс көріністерін салыстырып сипаттауға шеберлігіне, көкірегін кернеген ой-пікірлерін жатық, жүйрік жеткізетіндігіне осынау күрделі жұмбақ нақты дәлел. Махамбет толғаулары — ұлт-азаттық көтерілістің шежіресі. Қан көшуде айбынды, айдынды, от ауызды, орақ тілді Махамбеттің теңіздей толқыған кеудесінен буырқанып, отқа оранып туған. Солай болса да тілінің мінсіздігімен, мінезділігімен, қуат-сымбатымен өзгешеленеді. Оқымысты Құдайберген Жұбанов ұлы жыраулар мен жыршы ақындардың тілін «қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі» ретінде қарастырады. Сонан соң қазақтың халық мәдениеті, өнері, тілі XIV—XVIII ғасырлардың аралығында ерекше жоғары деңгейде дамығанын атап көрсетеді (Жұбанов Қ.Қ. Төңкерістің және қазақтың ұлт тілі// «Қазақ әдебиеті», 1935 ж. 20 ноябрь, 31 (61)).

Ендеше ұлт ақыны Махамбеттің ат үстінде, ұрыс даласында туған тастүйін толғамдары — жоғары сападағы қазақ әдеби

тілінің миуалы жемісі. Ол — таңғажайып күрделі метафоралар мен көрікті теңеулердің ақыны. Көркемдік кестесі келіскен фразеологизмдердің қазыналы дүкені.

Махамбеттің шешендік қабілеті туралы мына бір тарихи деректі сөйлетейік: «Біздің әскери экспедицияда жүрген отрядымыз бір ауылда жатқанда, өз халқының арасында даңқты бір қырғызға (қазақ), мұндайда дағды бойынша, сөйленетін сөздердің бетін басқа жаққа өте шебер түрде бұрып жіберді және аз уақыттың ішінде-ақ өзінің ақындылығын да, шешендігін де танытты, мұндай қабілет Азия халқының және оның тілінің аса бір ерекшелік қасиеті ғой: ол өзінің айтпақ пікірлерін дәлелдеу үшін Құраннан да үзінділер келтірді, бірақ ол оны Бұхар мен Самарқанд медреселеріндегідей әбден мезілікке айналған софистік жылпылдаушылар емес, өзінің ұғынуына сәйкестеп талдады; сөйтіп, ол бұл жағынан да терең білетінін аңғартты. Оның сөйлеген сөздерінің кейбіреуі Орынбор, Петербургта қызмет етуші үкімет адамдарына да қатысы болды, сосын үкіметтің ел басқару тәртібінде қандай өзгерістер бар екендігін сұрады және асқан ептілікпен қызықтырып біздің абайымызды өзіне аударып алады... «Мен қайғы-қасіретті басымнан көп кешірген адаммын. Жүрекке ең жақын үй іші, қатын-балам, туған ел, өскен жер — бәрі де менен алыс, бәрінен айрылып, ел кезгелі бірнеше жыл болды, басқа пана, жанға азық жоқ, ырыздықты жұрт үстінен теріп жеп жүрген жай бар. Тек осыны ойлап көріңіз. Мен — Махамбет Өтемісовпін» деп атын айтты» (Ковалевский Е., орыс саяхатшысы, 1-патша шенеунігі, 1839 ж.).

Ұлттық шешендік өнердің тарихында Махамбет өнерпаздығы — айырықша бір тарихи құбылыс.

Серік НЕГИМОВ

МАХАМБЕТТИҢ БАСЫН КЕСКЕН КІМ? (Әссе)

*Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші,
Қыранға тұғыр боларға.*
Махамбет

1837 жылы қаңтардың 29-шы жұлдызында орыстың ұлы ақыны Пушкин Дантестің көздеп атқан оғынан мерт болды. Күз өтіп, қыс келген сайын, осынау қаңтарда ойы жүйрік орыс халқы азалы ақынын есіне алып, азапты ойға шомады.

Ақындары мен батырларының туған күндерін ат шаптырып, палуан күрестіріп, қыз қуып, есінен тана тойлайтын біздің жұрт, қалай екенін қайдам, олардың өлген күндерін ұмытып та кете береді. Орыстар өз ұлтының ұлы перзенттерінің туған күні түгілі, өлген күні де ойланады, ұлт болып толғанады. Бізде мұндай күндер тойланып жатады... Сол қалыптасқан қасаң үрдісті қасақана бұзып, сүйегі орыстікі болса да, рухы бізге де жақын Пушкиннің қаза болған айында қазақтың да небір боздақ ұлдарының ит мініп, ирек қамшылап өлмегенін айтудың реті келіп отыр...

Ұлылық пен сұлулық, ақыл мен парасатты алтын мұрат көрген ақсүйектердің атақты Ренессанс заманының соңғы көші адамзат баласының басынан үдере көшіп, ашсам — алақанымда аузыңды ашып, жұмсам — жұдырығымда жұмыртқалайсың дейтін тоңмойын қара тобырдың қара күш заманы, төңкерістер ғасыры келе жатты. Махамбеттің фәниден бақиға көшкен күні барша жарық дүниеде не болғанын біз біле қоймаймыз. Бізден гөрі көзі ашық, көкірегі ояу орыстар Пушкиннің жөргекте жатқан күнінен табытқа түскен күніне дейін көз майын тауыса зерттеп, қолына ұстаған қаламынан, шимайлаған қағазы, кескін-сурет, қолжазбаларына дейін қасиеттеп жүр. Зерделі пушкинтанушыларды айтпағанның өзінде А.Керн, Д.Фикельман сынды замандастарының жазбаларын қайда қоясың; тіпті, ақынның ғашық болған әйелдерінің түсін түстеп,

әсемдігін әспеттейтін “Дон-Жуанский список Пушкина” дейтін кітап та жарық көрді. Пушкинді былай қойып, оны атып өлтірген Дантестің итшілеген өмірі мен пенделік пиғылын ақтара-төңкере зерттеген әдебиеттер қаншама.

Бізде Махамбеттің қалай қаза тапқаны туралы жөні түзу тарихи дерек жоқ. Махамбетті өзінің сарай ақыны қылмақ болған Жәңгір хан кім? Тұр-нұсқасы Йудаға ұқсайтын, доспын деп келіп, бас кескен Ықылас ше? Махамбеттің басына мың сом бәйге тіккен Баймағамбет сұлтан кім еді? Кейбір қазақ тіпті оны мыңды айдаған бай еді, мырзалығы да соған сай еді деп мақтап та жібереді... Абай атамыз айтатын “қырқын мінсең, қыр астыра қоймайтын қырт мақтан” ғой баяғы. “Асыра сілтеу болмасын, аща тұяқ қалмасын” дейтін Елтайды да ер-азамат еді деп қыртып жүргендер бар. Ерің Елтай болса, ел болғандай екенсің?!

Адамдықтың көзі бітеліп, надандықтың ірінді суы іркіле бастағанда, міне, осылай құлан құдыққа құлайды да, құрбақа құлағында ойнай жөнеледі. Махамбет—Исатай хан-сұлтан, бай, феодалдарға ғана қарсы күрескен жоқ, солардың ту сыртында тұрған орыс патшасына жолбарыс болып атылып, қасқыр болып шапқан еді. Жәңгір мен Баймағамбеттердің есіл-дерті — қарын қамы, Исатай—Махамбеттердің ойы — халық қамы болатын-ды. Бірақ көтеріліс күшпен жаншылды. Исатайдан айырылған ақын Қараойда жалғыз үй қалды.

Ұлттық әдебиетіміздегі ақын қазасына байланысты айтулы бір туынды Тәкен Әлімқұловтың “Қараой” әңгімесі. Содан болар, осы шағын әңгімені арқауға ала отырып, Махамбеттің басы кесілген Қараойдағы қаралы күн мен бүгінгі қазақтық болмыс тіршілігіміздегі кейбір мәселелер хақында ой толғағалы отырмыз. “Соттан кейін ел ішінде екі-үш жыл бейбіт өмір кешкенде, Махамбеттің түбіне ауылдың ұсақ әкімдері жетті. Қайда жүрсе ізін аңдыған тыңшылығымен, қардай боратқан қара шағымымен жетті. Махамбетті сұлтанның ордасына шақырғанда Баймағамбеттің ойы сағы сынған, тауы шағылған ақынды сарайға бұлбұлша сайратып қоймақ-ты. Бірақ Махамбеттің:

“Ежелгі дұшпан ел болмас, етекпен кесіп жең болмас” деп салуы — ат құйрығын кесісумен тең болғанын, ақын не көрсе де тілінен көретінін кейінірек ұғынады” (Т. Әлімқұлов. Сырлы наз, Алматы, 1977, 10-бет). Ақын туған елін қызғыш құстай қорғаштаса, тобыр оны Иса пайғамбарды ұстап бергендей, өз қолымен құрбандыққа шалып, осынысына іштей рахаттанып жатты. Халыққа — азаттық, тобырға — құлдық керек екен! Махамбеттің басын кескен кім?

“Бағзы замандағы Қарабайдың үйі мен осы замандағы өз үйінің халі Махамбетті тың бір ойға бастады. Малын қызғанып, жапанға қашқан Қарабайдың қара шаңырағын жалпақ жұртпен жалғастырушы Жантық болса, халқын қызғанып, Қараойға бекінген Махамбеттің қара шаңырағын пейілде елмен араластырушы — Ықылас. Екеуінің тәтті ұрттылығы егіз елес туғызып, сезімінің секемін күшейтті. Енді Ықылас кешіккен сайын сыбайлас аңшыдай сүйіндірмей, сауықшыл жардай күдік туғыза бастады. Ықылас ертеден Махамбеттің көңілін жығып көрген пенде емес. Бірақ мұның бір өзі баяндылыққа айғақ бола алмайтындай. Ер мен ердің арасы шекісте бекімек, өкпеқалдықтың өмір жасынан байқалмақ. Кімнің тарысы піссе, соның тауығы болатындар Махамбетке қияметте дос бола алмақ емес. Ықыластың дастарқандық қомағайлығы енді қобалжу туғызғандай” (Сонда, 18-бет). Ықыластардың табиғи болмысы адамнан гөрі хайуанға ұқсас, бұларға — тамақ керек. Махамбетке рух керек, рух болғанда да аламанға жел берген, аса жұртты меңгерген, қара қазақ баласын хан орнына теңгерген (Махамбет) — рух!

“Қол шаяр алдында Жаңаберген Исатайға бағыштап құран оқыды. “Күнту-тұрабадан” аса бергенде сүрініп еді, Махамбет қақырынып қалды.

Махамбеттің бұл қылығы да бидің шымбайына батты. “Мұсылманша, орысшаға судай кәпір ғой бұл!” деп отыр” (Сонда, 18-бет).

Махамбеттің түбіне жеткен надандықтың ұсқыны осы күншілдігінен көрінеді. Қазақтан Оразбай туса, Абай болғысы келеді. Әйләуәйшіл әншісі Әміреден нем кем деп домбыраға қол салады. Әңгімешіл тантиғы Әуезов те мендей басы жұмыр пенде екен ғой деп, өзіне-өзі тамсанып, мәз болады! Мұқағалидың көңілді бір отырыста әріптестеріне қарап:

— Сендер осы неменеге жетісіп ішесіңдер? Мен болсам, берер дүниемді беріп, тындырған шаруамды тындырып ішіп жүрмін, — деуі содан-ды.

“В истории русской культуры вряд ли есть событие, равное по своему трагизму смерти Пушкина”, — дейді Николай Раевский.

Махамбет өлген күні қара халық қара жамылды деп жазды бір білгіш. Өтірік! Қараойдағы қаралы үй ғана қан жылады. Әйелі Әуес пен баласы Нұрсұлтан қасірет шекті. Ауыр қаза Махамбет — Исатайды қадір тұтқан аз ғана ағайынның арқасына батты. Абай өлген күні де, Ахмет, Міржақып, Қасым өлгенде де осылай болды. Ол кезде қазақ халқы қандай ұлынан айрылғанын пайымдай алған

жоқ. Пушкин есіне түскенде: “Почти полтора века прошло с тех пор, но и сейчас тяжело и горько думать о безвременном уходе нашего гениального поэта” (Н.Раевский) деп, орыстар әлі күнге шейін қан құсады! Жыл сайын Пушкин күндерін өткізіп, аруаққа тәу етеді. Пушкиннің ғұмырбаянын зерттеп, өлеңдерін оқиды. Орыстың ертеңгі күніне Пушкин көзімен ой жүгіртеді. Бүгінгі пушкинтану — шекспиртану ғылымымен жетеқабыл болып қалды. Абайтанудың өзін күні кеше бастаған қазақ махамбеттануға әлі тұяқ іліктіре алмай жатыр.

Махамбеттің өлімінен кейін ақын атаулыны аруақтай сыйлаған, аталы сөзге тоқтаған қазақ топырағында “ақын өлтіру ойыны” (Жұматай Жақыпбаев) басталып кетті. Поштабайдың қамшысы Біржанның арқасында ойнап, алаштың біртуары Абай таяққа жығылды. Шәкәрім қызыл жендеттердің қолынан қаза тапты. Мағжан “халық жауы” ретінде атылды. Қасым халық ішінде қараусыз қалып, құрт ауруынан қыршынынан қиылды. Төлеужан қой соңында қойшыға сөз, жылқышыға жыр болып жүріп өлді. Мұқағали заман запыранын ішіп мерт болды. Адамдық аяқтың астында қалып, надандық осының бәріне ащы мысқылмен қарап, күліп тұрды. Әлі де екі езуі екі құлағында...

Ақын дегеніміз — еріккенде өлең жазып, есінегенде шарап ішетін құбыжық пенде емес, ел-жұртының еңірегінде толар көз жасы, күңіренгенде көзіне көрінер қарасы еді ғой. Әр жерде тарыдай шашылып жүрген он миллион қазақ адамзат ақыл-ойының құзар шыңына шығып, ғылыми-техникалық прогрестің құлағында ойнап отырған бүгінгі адам баласының жырттығына жамау бола алмас, оған салсаң — осы он миллионнан іріктеп, таңдап алатын он шақты Махамбеттің өзі де кемдік етпес еді. Шығысы Батыс болып кеткен ұлы қазақ Абайдың “Единица болмаса не болады өңкей ноль” деген жан айқайы осыдан төркіндейді. Оны түсініп, соған тұшынып жатқан біз жоқ, орыстар сорпа бетіне шығарын бесатармен жусатса, біз жақсымызды жалмаудың қазақи амалының өзінше бір ұлттық әдіс-тәсілін жасап алған жұртпыз, оның аты — қаңқу сөз, өсек-аяң:

“Ойбай, Ақан сері перінің қызына ғашық екен!” — дейді. Пәледен машайық қашып құтылды дегендей, өзінің әнін айтып, сөзін сөйлейтін талантты да қанатты перзенттерін ағаш аттың басына байлап, дүниедегі пәле-жаланы соған үйеді-ай кеп. Есі дұрыс ел өзінің марқасқа Қонаевын қаңғып келген шүрегей Колбинмен салыстыра ма, Алладан кейінгі ақылгөй Абайдың

өзі “Биік мансап — биік жартас, ерінбей еңбектеп, жылан да шығады, екпіндеп ұшып, қыран да шығады” деп қақсап отырса да, отқа айдасаң, әлі боққа қарай қашады мына жұрт; 1986 жылдың желтоқсанында ел-жұртының намысын арқалап, көшеге шыққан ұл-қыздарымыз күні кешегі түркі Күлтегін, бертіндегі Махамбет алдаспанының айға шағылысқан жарқыл-жұрқылы еді; оларға да айтпаған сөзіміз, жаппаған жаламыз қалды ма?! Жәңгірхандық жәдігөйлік пиғыл, бодандық психология, ықыластықынсапсыз надандықсоңымыздан қара үзіп қалар ма екен, жоқ, әлде салпаңдап еріп жүре берер ме екен?!

Махамбет марқұм бұл дүниеден озған күні не болды — бұл жөнінде әлі құжатталған дерек жоқтың қасы. “Сол күні ай тұтылған” дейді біздің ғасырымыздың 60-70-80-90-шы жылдарындағы Махамбет рухының бір жарқылы болған Тәкен Әлімқұлов! Мүмкін...

Қазір Күн тұтылып тұр!

Феодалдық-патриархалдық замандағы надандығымыз төңкерілісшіл-социалистік надандыққа кірігіп кетіп еді. Енді ел егемен болып, етек-жеңімізді жиғалы төңкерісшіл-социалистік надандығымыз жабайы капитализм тұсында Махамбет-Абай рухын аяққа таптап, базарлардың лас түкпірінде қу құлқынның жыбырлаған құрттарына балапандап жатыр! Ана тіліміз — Абай тілі — өгей шешенің тілі секілді, мемлекеттік деген — аты ғана, ендеше, ел-жұртты қыранша қияға бастайтын Махамбеттің поэзиясын кім оқиды?! Иісі қазақ баласы жанына, қанына сіңіре алмаған қайран Махамбет рухы кіндік жұрт қазаққа керексіз болса, кімге керек болғаны?!

Пушкинге оқ атқан Дантес жат жұрттық еді. Орыстар оны француз дейді. Барон Жорж-Шарль Дантес 1812 жылы ақпанның 5-ші жұлдызында Францияда дүниеге келген екен. Пушкиннің құдай қосқан қосағы, осы қанды жекпе-жекке түрткі болған Наталья Николаевна екеуі түйдей құрдас. Наталья Николаевна дәл осы жылы Бородино шайқасынан бір күн өткенде туған. Бородино қан кешуіндегі орыс патриотизмін дүйім жұртқа аспаннан атой сала жырлаған ақын ақыры ата жауының атқан оғынан мерт болады деп кім ойлаған? Дантес өзін елге французбын деп таныстырғанымен онда француздан гөрі неміс қаны басым: туған шешесі графиня Мария Анна-Луиза Геттельд таза қанды неміс қызы. Оның туған ағасы Бірінші Империяның алғашқы кезеңінде Прусс мемлекетінің Франциядағы елшісі болған адам.

Дантестің әкесінің әжесі баронесса Райднер фон Вейль де неміс әйелі болып шықты. Пушкин өлімі ашуға булықтырып, намысына тиген Юрий Лермонтов:

Мысқылдап жек көрді ол ішінен,

Жат елді, жат болмыс, жат тілді! — деп жазды, “Ақын ажалында” Дантес туралы. Ғаламзаттың мәдениетін төс емшегінен уыздай емген француз жұрты жендет Дантесті жерлесім деп айтуға ұялады. Оның тәнінде француздан гөрі неміс қанының молдау екенін алғаш рет дәлелдеп берген осы француз зерттеушілері көрінеді. Біздің Баймағамбеттеріміз бен Ықыластарымыз адамзат алдындағы азаматтық миссияларын атқарып тастағандай, тарих оқулықтарынан бүгінгі болмыс-тіршілігімізде тайрандап көшіп, сайрандап жүр! Қазақтың таңдаулы ұлын қазақ өлтіргеніне кәділгідей кеуде керіп, мақтанатындай дәрежеге жетіп қалдық. Бізде надандықтың бетінен алып, бесігінде жөнге салу, түзеу деген үрдіс әлі күнге дейін жоқ!

Махамбеттің басын алған Ықылас Төлесев деген кім? Қаны бір қазақтығын былай қойғанда, тілегі бір замандас, жүрегі бір ағайын емес пе еді. Бұл жерде ақ патша мен Жәңгір ханды салыстырудың өзі ақылға сыймайтын дүние болғанымен екі елдің екі ақынының өлімін қатар алып қарағанда, көңілге әр түрлі ой салып, сан қилы кереғар сезімге түсіретін бір фактіні айтпай кету күпірлік болар еді. Осындайда Николай Біріншінің қызы Ольга Николаевнаның Парижде жарияланған жазбасы еске түседі: “Пушкиннің бойынан Ресейдің ұлылығы мен даңқын шығаратын қасиетті байқаған менің әкем (патша — С.А) оған үнемі ерекше ықыласпен назар аударды. Ақынның өзіне лайық ару әйелі де бұл ықыластан кенде болған жоқ”. Бұл сөздің өтірік-шынын кім білсін, менің айтпағым, Махамбеттің мәрттігін мойындап, ата жұртының алдында бетінен оты шығып ұялған не Жәңгір, немесе Баймағамбет, Ықыластардың үрім-бұтағының бір өкілін естігеніміз де, көргеніміз де жоқ әлі!

“Ресей бүгін Пушкиннен айрылды...” деп жазады Дарья Федоровна Фикельмон көзін жасқа бұлап отырып! Пушкиннен айырылған Дарья Федоровна емес — Ресей дейді! Ал біз ше? Біз ше? Мұқағали дүние салғанда Әбу Сәрсенбаевтың ақын үйіне көңіл айтуға барғанын, сонда оның өз құлағымен естіген сөзін... сіз білесіз бе, білмесеңіз, естіңіз, бауырым, осы үйге еті жақын туыс болып келетін Нарынқол өңірінің ата сақалы аузына біткен бір кереауыз шалы:

— Е, бір шыбын келді де, кетті, — деген екен!

Елдің бәрінің қансырап жатқан Пушкиннің қасында кірпік қақпай қыстың ұзақ таңын көзімен атырған әулие Жуковский болуы шарт емес, бірақ туа салып бесіктен ана әлдиін, ат жалын тартып міне Төле билердің аталы сөзіне құлағы қанып өскен қазақ ақсақалының осыншама көрсоқыр, надан болғаны көңілді күпті қылады екен.

Сонымен Махамбеттің басын шапқан кім?

Жәңгір хан айтақтап, Баймағамбет сұлтандар өре түрегеліп, Ықылас хорунжий құшақтап тұрып, пышақтап салған... дейді бір білгіштер. Түр-түсі, түпкі төркін жұрты тарихқа атам заманнан белгілі осы үш типтің жалпы аты, жаһан таныған ныспысы — **НАДАНДЫҚ** болатын! Абайдың аз ғана Тобықтыдан көзімен көріп, көңіліне түйген һәм бүкіл исі қазаққа тән сол типтік дерті қаншама әлеуметтік төңкеріс, жазалау мен аштық, неше түрлі сынақтарды басынан кешсе де әлі күнге есін жия алмай қойған бұл жұрттың етінен өтіп, сүйегіне шауып барады!

Махамбеттен кейін не болды, “Елу жылда — ел жаңа, жүз жылда — қазан” деп ақылгөйсіннің қазақтың арқасына Махамбет алдаспанының жарқылынан аруақ бітіп, шамданса — жығар асау, шамырқанса — сынар болатын болды ма? Ежелгі дұшпан — ел болды ма, етекпен кескені — жең болды ма? Еділдің бойы ен тоғай еді — ел қондыра алды ма, жағалай жатқан сол елге мал толтыра алды ма?!

Сонымен соңы не болды? Ел қорыған Махамбет елінен айырылды. Көл қорыған қызғыш құс көлінен айырылды. Аға сұлтан Баймағамбеттер мансап лауазымын хатшылық пен төрағалыққа, министрлікке оп-оңай ауыстырып алды да, алып кел, шауып кел, атып кел, сатып кел; Ықыластар болса, кемелденген социализмнің университеттері мен институттарында Махамбет поэзиясынан дәріс оқи бастады!

“Пәлсапашылар дүниені әр түрлі бағытпен түсіндірумен келеді, бірақ мәселе оны түбірімен өзгертуде жатыр ғой” (К.Маркс) демекші, енді не істейміз деген сауал туындайды. Аты — егемен, заты — тәуелді қазақ қалайша жұрт қатарына қосылып, көштен қалмай, көзін қияға салады? Жауап біреу: Ықыластардың айтқандарына көніп, айдауына ерсең — жылан болып, жырымға қарайсың, Махамбеттің сонына еріп, рухына кенелсең — қыран болып қырымға қарайсың! Дәл қазір, өткен мен ертеңнің өлі арасындағы бізге Махамбеттің рухы керек! Туырлықсыз тұл үйге

ту байласаң тұрар ма, базарың базарлы болу үшін де Махамбет
керек бізге!

...Қазір Күн тұтылып тұр!

Серік АҚСҰҢҚАРУЛЫ

APHAY

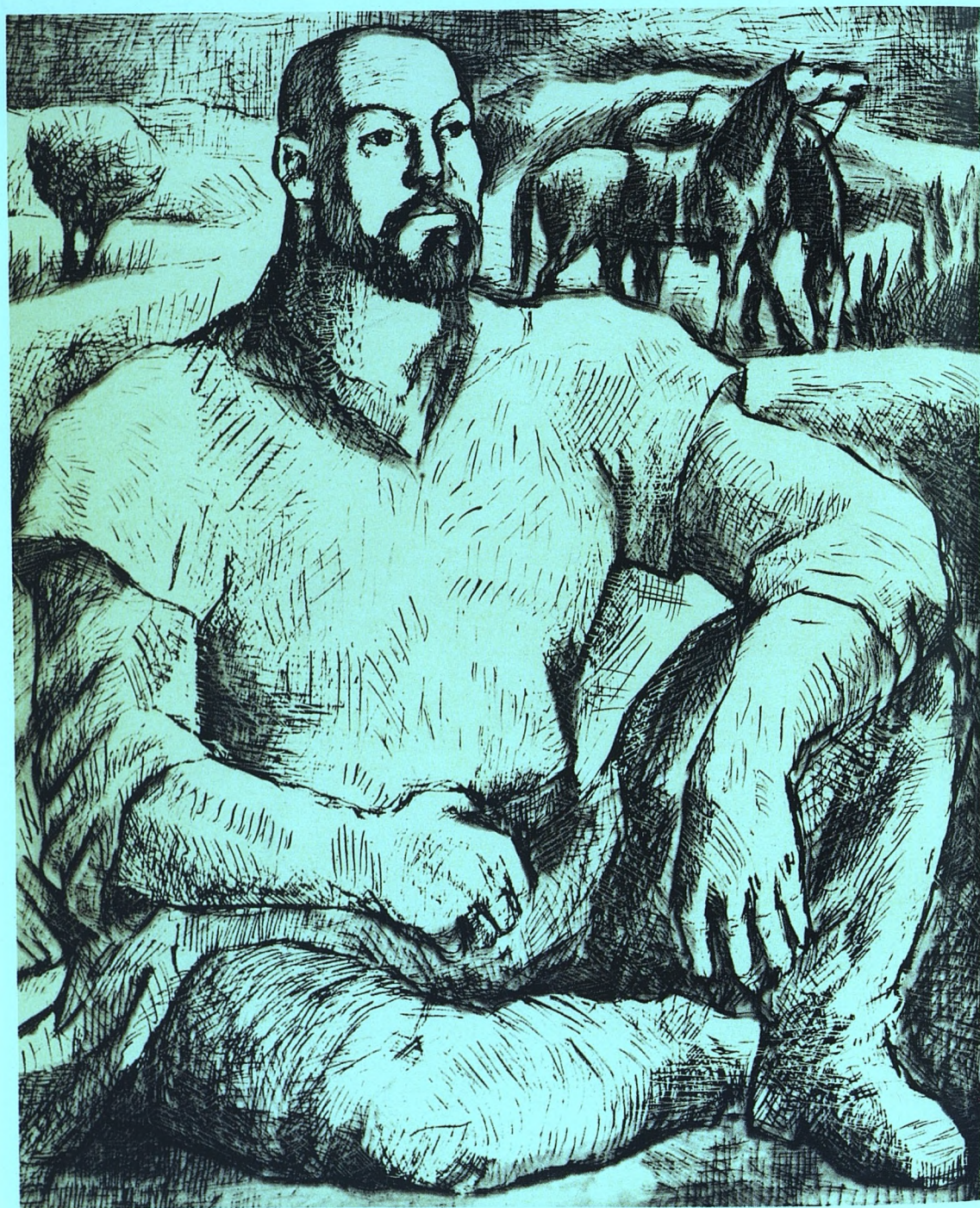

АЙҚАС

(повестен үзінді)

Тап осы кезде шеткі бір үйден шығып, үш-төрт адам жолаушының тобына қарай жүрді. Төртбақтау, жирен сақалды ақсары кісі ең алдында. Басқалары онан сәл кейінірек. Жирен сақалды, жігіт ағасы адам аяқ басысына қарағанда, мінезі ауыр, сұсты, айбарлы кісіге ұқсайды. Шалқақтау біткен қарыс жарым маңдайы, орақ мұрыны, жалпақ жауырыны әлденеден хабар бергендей. Бір қарағанда, кеуде жағы жуан, бөксе жағы жіңішкелеу көрініп, арыстанды көзге елестеткендей. Әйтсе де не терең ойда келе жатқандай қабағы қатыңқылау.

Оған жалғас келе жатқан Шойқара. Оның сыйқы да бөлек. Көш артындағы малтақ атанша аяғын анда-санда бір басады. Денесі кесек-кесек ет, саусақтары әрі жуан, әрі түктүк. Балтырының өзі кісінің беліндей. Балтыры сыймаса керек, етігінің қонышы, аяғының жіңішке жеріне жиырылып қалыпты. Балпаңдап, қасындағылардан қалмай келеді. Әйтсе де жүруге ыңғайлап жасалмаған адам екені байқалып-ақ тұр.

Жолаушы бастаған топ қарсы барып, сәлем берді.

— Махамбет, аман ба? — деді жирен сақалды мен Шойқара жолаушыға.

— Есен, Исеке, өзіңіз де есенсіз бе? — деп, Махамбет жирен сақалдыға бөлек амандасты да қалған екеуіне өзі саулық айтып, Шойқараға:

— Балуан, хал қандай? — деді.

— Шүкір, — деді Шойқара.

Аман-саудан кейін, батырдың өзі сөз бастады.

— Махамбет! Неге шақыртқанымның шет жағасын өзің де

біліп келген шығарсың. Хан мен Қарауыл сіздерді ұстау үшін қол аттандырыпты. Бастап шыққан Қожа мен Нұралы баласы Шоқа көрінеді. Өткен жұлдыздың басында сені мен Тәниді ұстап бер деп хан бұйрық берген болатын. Мен оған қолдан беретін кісім жоқ дегенмін. Біз мұндағылар болып қазір де сол сөзді ұстап отырмыз, — деді батыр.

Батырмен бірге келгендер тіл қатқан жоқ, бәрі де Махамбет не айтар екен дегендей кескін білдірді. Сәлден кейін Махамбет:

— Хан мен Қарауылдың Үбіге қоясы тоймаған екен. Бүгін Махамбет пен Тәни, ертең Қаби мен Төлеген, арғы күні Исатай... демекші ғой. Бізді жетектеп жүре беретін боз тоқты көрсе, келіп көрсін. Ендігі жауап — сол өздері айтқан оғына оқпен жауап беру, онан басқа сөз болудың керегі де жоқ. Өлдік қой, бұға-бұға! — деді.

Бұл сөзді айтқанда, Махамбет өзімізге таныс жолаушыдан басқа адам болып көрінді. Толып жатқан қара домалақ балалардың қамқоршы анасындай бәрін де жылылық махаббатқа ораған, мейірбанды, мінезі жібектей есілген жолаушы қазір қызу қанды, қатігез адамға айналды. Оның жүзінен ерлік те, өжеттік те сезілгендей еді. Бәрі де қатуланған кескінмен батырдың әмірін күткендей болды. Мұнан кейін ешкім сөз қатқан жоқ.

— Келіп қалды, келіп қалды! Батыр үйде ме? — деген арт жақтан бір дауыс шықты.

Исатай, Махамбетпен басқалары жалт қарады да: “Дүйсен ғой мынау”, — десті. Хабаршы ауылға жеткесін де жүрісті бәсеңдетпей, шоқытқан күйі келді де аттан домалап түсе қалып:

— Салаумағалайкүм! Бес жүз кісімен Қарауыл келіп қалды. Қиялының маңындағы елге дегенін істеп жатыр, міне шаптым, хабар беру үшін, — деп өте асыға сөйлейді.

Исатай қасқырша кеудесімен бұрылып, Дүйсенге қарады.

Бұл мейлінше суық қарас еді. Дүйсеннің көзі жыпылықтап, түсі өзгеріп кетті. Батыр қаһарына мінгенде әлпеті өзгеріп, жүзінен ызғар төгілгендей болатын. Мұндайда оған сөз қата алатын Махамбет пен Айса. Айса бар жерде, сөзді сол айтатын да, Махамбет оны қостаушы ғана болатын. Қазір Айса жоқ. Батырдың қас-қабағынан не ойлағанын біліп, алды-артын орап, ағат істен сақтандыратын Айса қарттың қадірін Махамбет, әсіресе қазір сезгендей болды. Бар ауыртпалық Махамбетке түсті. Батыр мұндайда осы тәрізді суық кескінмен біраз отырады да өзінше байлам жасайды. Сол байламды жасамай тұрып сөйлеп қалмаса, түйіп тастағасын, оны шешу қиын.

Батырдың хабаршыға түйіле қарауының себебін Махамбет түсініп отыр. Дүйсен — Қарауылдың жаушысы. Жаны ашып келіп отырған жоқ, сыр тарту үшін келіп отыр. Оның асып-сасуы да сыртқы көрініс. Ханның оң көзі Балқының ауылынан елге жаны ашып, хабарға кісі келеді дегенге батыр ант ішсе де сенбейді. Батыр қазір екі түрлі ойда. Не оны жау бүйрек етіп аттанарда найзасын қандау, не тұтқынға алып кейін сөйлесу. Махамбет батырдың алдыңғы ойын теріс деп білді. Бірақ, жаушыны жіберуге болмайды, кейін бір жөні болар, әзір бөгей тұрған мақұл деген пікірге келді де Исатай сөз бастамай тұрып, Махамбет:

— Қаби, мына Дүйсенді біз келгенше ешқайда шығармасын, біреуге тапсыр! — деді.

— Махамбетжан, оның қалай, менің жазығым хабар бергенім бе? Иса ақа, батыр?.. — деп Дүйсен жылап жіберді. Батыр да, басқалар да тіл қатпады. Дүйсенді алып кеткесін, бәрі орындарынан тұрып үлкен үйге беттеді. Аттандардың алдында қара шаңырақ, өз үйінен дәм татқызайын деген батырдың ойын достары да мақұл көрді. Махамбет кейінірек қалып, жігіттерге: «Әзірленіңдер!» — деді.

Олардың бірқатары аттарына, бірқатары өз үйлеріне кетті. Батырлар үйден шыққанша, әр ауылдан жиналған жауынгер жастар атқа қонуға әзір тұрды.

Тарлан аттың қасына кісі бойы қол ұсыным ақ табан торы және бірнеше аттар байланды. Бүгін жүрістің олқы болмайтынын сезген жануарлар пысқырынып, жер тарпып қояды. Найза ұстап, садақ асынғандар көбейе берді. Батырлардың кешікпей-ақ атқа мінітінін білген жастар ауыл сыртындағы үлкен шоқының бауырына жиналды. Бәрі де жеңіл киініп, бөріктерін орамалдарымен бастыра тартып алыпты. Ызалы кектері бетке шапшып, бәрін де ашу кернегендей түстері сұрғылт. Хабар кеш тисе керек, көбінің-ақ аттары тоқ.

Боз үйден әуелі ту шығарылды. Ұзын қарағай сапқа бекітілген шұбар ала жібек ту, зер шашақтары салбырап, желмен толқиды. Жел үрсе алға нұсқағандай бұлғақтап барып кейін қайтады. Туды бір жігіт көтеріп, екі жігіт жанамалап ере шықты. Батырлар келгенше де олар сол қалыптарын бұзған жоқ. Екеуі екі жағында, ту ұстаған жігіт ортада тұрды. Исатай, Махамбет, Тәнилер үйден шықты. Бір-екі жігіт аттарын колденең тарта берді. Батырлар атқа қонды да шоқтарылып, бұларды күтіп тұрған жігіттер тобына қарай жүрді. Жасақ жол ашты. Алда Исатай, одан сәл кейінірек

Махамбет пен Тәни. Исатай Ақтабанды секіртіп биіктің басына шықты. Махамбет пен Тәни сәл кейінірек қалды. Исатай туын жерге қойған жоқ, еріне сүйеп, оң қолымен берік ұстап тұр. Өзі ұзын қарағайға беркілген ту, тым-ақ жоғары биік көрінді, өзі де етеккі, мол жасалған екен. Оның үстіне жел үрлеп, көлемі өте үлкен тәрізденді.

Батырдың бір нәрсе айтатынын сезген ауылдың қарттары да, әйел, бала-шағалар да біртіндеп келе бастады.

— О, халық, — деді батыр, — қазақ өз алдына ел болып отау тіккелі, қара қазақ пен хан арасында жауласу аз болған жоқ. Хан баласы — қара бауыр. Атадан балаға мирас болып келе жатқан ескі әдет — хан тұқымы қара қазақты азығым, жемім деп қарайтындығы. Хан тұқымы қара қазаққа не қылмақ? Малың алды. Жерін алды. Ары мен адамгершілігіне қол сұқты.

“Ағатайлап” ат қойып, түтеген оққа жалғыз шапқан өз аталарың Құлбарақ, Көкдөненді Көктаубай батырлар кімнің қолынан қаза тапты. «Ел қамын жеген Едіге» — халықтың адал ұлы Дат баласы Сырымды хан тұқымы, ақырында у беріп өлтірді. Ханның оң көзі, оң қанаты Қарауыл қызыңды жесір, ұлыңды жетім қылып отыр. Бөкей баласы Жәңгір, патша ұлықтарымен тізе біріктіріп, ел ардағының бірі Үбінің маңдайына таңба басып, жер Сібір айдатып отыр. Бұл Үбіге ғана емес, бүтін елге басылған таңба. Кеше хан соны істесе, бүгін жауға салсаң семсерің, дауға салсаң шешенің — Махамбетті, бес Беріш боп қолға ұстаған балуаның — Тәниді ұстап бер, бермесең өзім ұстаймын деп қарулы қол шығарып отыр. Үш сыйықтың баласының он руынан да барсыңдар, сөйлеңдер. Не күшке күшпен жауап беріп, Ағатайдың туын қайта тігеміз. Не аяулы, ел ардағы Махамбет пен Тәниді өз қолымыздан ұстап беріп, туды жерге көміп, қаруды отқа жағамыз. Екінің бірі. Мен десеңдер, менің сөзім қысқа. Ел үшін, ел қамын жеген ер үшін алда қашан-ақ мен басымды бәйгіге тіккенмін.

Батырдың сөзі онша сырлы, шешен болмаса да салмақты, байымды және шындық. Әр сөзі өмірдің сынығы, бөлшегі тәрізді. Айтқандарының қайсысы болсын ел намысы, ер намысына арналғандықтан көпшіліктің ар-ұятына тиейін деді. Жұрт біріне-бірі қарады. Батырдың айтқанының бәрі рас. Бірақ, соны жаңа сезді. Кейбіреулер «осыны бұрын неғып білмедік» дегендей болды. Ашу мен қайрат бойды билеп, жауар алдындағы құрсанған күндей тұнып тұрған көпшілік, сәлден кейін:

— Бермейміз!

— Құртамыз ханның тұқымын.

— Баста бізді жауыңа.

— Өлеміз сендер өлген жерде! — десті. Шу көпке шейін басылмады. Қандарын іштеріне тартып, тегіс сұрланған жұрт “Ажалды жанға бір өлім, көріп алдық”! — деп өзді-өзі боп бекінісіп жатты.

Кейінірек тұрған Махамбет Тарлан атты тебініп жіберіп, шоқыға шықты да:

— Уа, халқым, сіздерге батыр да, біз де ризамыз. Ат маңдайы тұйыққа тіреліп, өлім мен өмір таласқан жерде шылбыр салысқан қарындастың ерлігін біз қанымызбен ақтауға әзірміз.

Жау қанша көп болғанмен, халықтан көп емес. Хан мен Қарауыл жөнінде көлденең қарындастың алдынан өтіп болдық.

Ендігі қалған «ақ білектің күші, ақ найзаның ұшы!»

Ақын аяқ жағына келгенде, асқақтап топты қыздыра:

Беркініп садақ асынбай,

Біріндеп жауды қашырмай,

Қорамсаққа қол салмай.

Қозы жауырын оқ алмай,

Қасарысқан жауыңа,

Қанды көбік жұтқызбай,

Ерлердің ісі бітер ме! — деп өлеңді төгіп-төгіп жіберді.

— Алда айналайын-ай!

— Алда, қарағым-ай!

— О, еңіреген ер, суырылған шешенім! — деп кемпір, шалдар жылап жіберді.

— Жастар, тартыңдар жауға! — деді ақ сақалды бір қарт.

— Баста, батыр, жауыңа! — десті жауынгер жастар. Биік шоқыдан батыр теңселіп түсті де туын жоғары көтеріп, Қиялы молаға қарай тартты.

— Жолдарың ашылсын.

— Аллаға аманат.

— Ей, жасаған, мерейін үстем ет қарақтарымның... — деген тәрізді қалғандардың дауыстары естіліп жатты.

Әу дегендей жерге шыққасын екі атты топтан бөлініп, Бекетайға қарай ағызды. Ауылдағылар бүктеле сілтеген сынық құлақтың шабысын танып:

— Алдағысы Махамбет қой, соңғысы кім екен? — десті.

Бұл кезде Қарауыл мен Шоқа бастаған қалың қол Қиялы молаға келіп қалып еді. Басында хан маңындағылар киетін айыр қалпақ, белін күміс деңгек белбеумен екі орап, ішінен ақ мұнара

шапан киіп, сыртынан мауыт көк шекпенді бос тастап, топтың ең алдында сұр жорғамен шайқалтып келе жатқан айырсақал, сары — Қарауылдың өзі болатын.

Қиялыға тез жеткісі келіп, суыт келе жатқан қожа жүрісін сәл бәсеңдетті де әлде не ойға кеткендей, кішкене көзін сығырайтып күнге қарады. Бұл кезде түс ауып, ұлы бесін жақындап қалған. Қарауыл бір нәрсеге даярлық жасайтын адамдай айналасына көз жіберді.

Алды Қиялы құмы. Құмның бергі жағындағы тегістікте биік қып салынған шошақ мола тұр. Моланың деңгейінен өте беріп, қожа жалт бұрылды. Бұнысы қолға тоқта деген атойы болса керек. Қол тоқтай қалды. Орысша киінген, астында құла аты бар жас жігіт Қарауылға келді.

— Шоқа, бүгінгі күннің билігі сенде. Сонау көрінген топ атты Исатай болуы керек, қамыңды жей бер. Мыналарға менің бір-екі ауыз ...ғазым бар, сонан кейінгі менің міндетім — Исатаймен тағы бір тілдесу, айтқанға көнбейді екен, ханның екінші әмірін орындаушы өзің, айтпады деме, түбі олар көне қоймас, есіңе салғаным, — деді Қарауыл қожа.

— Қожа-еке, сөз тізгіні өзіңізде. Соғыс жағынан қам жеменіз, — деді жас жігіт. Араларында бұдан басқа сөз болған жоқ екеуі қолға келді.

Қожаның келбеті алдыңғыдан өзгеше көрінді. Жалғыз келе жатқанда ол «бар сұмдық, өз басымнан табылмай ма, өмірде менен шебер кім бар, көзімді сығырайтып күнге бір қарағанда әлем көз алдымда-ақ тұрмай ма», деген кескінді байқатса, қазір оның түсі басқа адамның бейнесін көзге елестетті. Бетінде: «осы алдап кетеді-ау», деген еш кәдік жоқ, екі нығын төмен салып, құдай жолынан басқаны білмейім, не айтсам, тәңір үшін ғана айтатын адаммын дейтін, нақтылы қожалардың қалпына түсті.

— Халайық, әуелі патша ағызам, онан кейін хан — екеуі де ел қамын жейді. Оларға қарсы адам, аллаға да жат. Исатай, Махамбет, Тәни ханға, патшаға қарсылық жасап жүргені елге әйгілі, жұртқа паш. Хан бұйрығы қалай да оларды ұстау.

Хан дәмін татқан боздақтар, бүгін аянбай іс көрсетіңдер. Хан жауы Тәни мен Махамбетті мұқата алсақ, тілекті құдай бергені. Олардың сүйенген тірегі — Исатай. Теректі түбімен қопарсаңдар ханның алғыстан басқа айтары жоқ. Тапсырдым Мәтениң аруағына,* — деді Қарауыл.

* Мәтен — қожалардың «әулие» атасы.

— Неңе де біз әзір! — деді топтың алдыңғы жағындағы көк киімді, көк атты қара сұр жігіт. Бірақ, оның сөзін қостаушылар аз болды. Көк киімді, көк атты жұрттың қостамағанын аңғармағандай, мелшиген кескінмен алыста келе жатқан Исатайлар жаққа көз тікті. Оның қара сұр жүзінен, айналасына көрмеген адамша қарайтын көз қарасынан ешбір сыр ұшығын тартуға болмайтын. Көк аттының ұзын, өткір найзаны берік ұстаған күшті саусағы уысына түскенді уатып жібергендей.

Қарауыл сөзін бітіргесін Шоқа көк киімді, көк аттыға:

— Жабал, қасыңа таңдаулы мергендерден қырық-елу адамды алып, ана шоқылардан бекініс жаса, мен атой берген кезде атарсыңдар. Оған шейін қимылдамаңдар, — деді.

Жабал тіл қатқан жоқ, көк атты тебініп жіберіп, топты бір жортып өтті де керекті кісілерін алып, жаяулап құм арасына кірді. Кетіп бара жатқандардың бәрінен биігі де, көзге түскені де сол болды. Өйткені, Жабалдың ұры жүрісі тек өзіне ғана біткен қасиет. Ежелгі кәсібі — ұрлық оның жүрісіне де әсер еткенге ұқсайды.

Қолдың көпшілігі Ноғай руының жігіттері. Ноғай — ханның оң көзі, оң қанаты. Бірақ, көпшіліктің ішінде шет рудан келген, Исатай мен Махамбеттің аттарын естіп, өздерін көрмегендер де жоқ емес.

— Исатай, Махамбет дегенде, даңқтары жер жарады, көргендерің бар ма? — деді арт жақтағы бір жігіт жолдасына.

— Көрмесең, бүгін көресің.

— Құда болайын деппең! — деп оны кекетіп тастады.

— Қазақтың мақтайын десе аспанға шығаратын әдеті емес пе? Батыр-батыр дегенге бөркі қазандай болып жүрген тентектер емес пе? — деді ноғайлықтарша киінген қасқа атты. Бұлармен сөзі келіспеген алдындағы екеу өзара сөйлесіп, бұлардан әңгімесін бөлектей бастады.

— Жортқан жолбарыстай қос батыр қатар ұмтылғанда, біздің қолдан ол екеуіне төтеп беретін кім бола қояр екен? Осы қолдың ішіндегі бетке ұстары да, шынында, жау жүрек ері де — Жабал. Әлгі, Балқы ауылының мақтай беретін Садық дейтіні бөркі айналған тентек, мықты жігіт емес.

Махамбет пен Исатай былай тұрсын, осыдан екі жыл бұрын бұлардың жолдасы Үбі Садықты бір ұрып аттан түсіріп кетіпті. Үбі айтады екен: «Махамбетпен сайысқа түскенде, құнан атанды құдықтан жалғыз шығарған күшімнің қайда кететінін білмейім», — деп.

— Сен Махамбеттің мергендігін, найзагерлігін естідің бе, шауып келе жатып садақпен ұшып бара жатқан торғайды түсірсе, сайысқа түскенде, он кісіні жалғыз шабақтап кететін көрінеді. Айтушылардың сөзіне қарағанда, қандай сайыста болсын өзіне найза дарытқан жан емес көрінеді, — деді екіншісі.

— Оны естіп жүрміз. Сен білдің бе, мына төрең Астарқандағы соғыс оқуын бітіріпті дейді ғой! — деді тағы алдыңғы жігіт.

— Солай деп айтады, кім білсін, — деп, жолдасы сүйкей салды жауап қайырды.

Екеуі осылай сөйлесіп тұрғанда қасында жүз елулеген жігіті бар, Исатай да құмның ар жақ шетіне келіп кірді.

Астында ақ бөкеннің лағындай атылып ойнаған Ақтабан. Басында дулыға. Үстінде сауыт. Белінде қорамсақ. Иығында садақ. «Ағатайдан қалыпты-мыс, жыланның етіне суарылған екен, шауып жібергенде, түйені екі бөліп кетеді екен, бірақ, түйе күйісін жазбай, сол күйі қалып қояды екен», деп ел аңыз ететін наркескен атанған қайқы қылышты сол жағына асыныпты. Желбіреген туды жоғары ұстап, батыр оқ бойы алда келеді.

Мұнан кейін келе жатқан Тәни мен Төлеген. Олар да Исатайша киініпті. Қалғандарының киімдері біркелкі, жасақ үздік-создық боп жүріп келеді.

Ақтабан ортқып жер баспайды. Бірақ қарыспа емес. Батырдың тақымы мен тізгінді қалай бұруын андып келе жатқандай қылып етсе-ақ, ыңғайына қарап, ұршықша үйіріледі. Әсіресе, оның әдемілігіне көзің тойғандай. Аңқып жатқан кең омыраудан тік көтеріліп, бауыздау жері иіле біткен мойыны, бір қырым ет жоқ кекшіл басы қолдан құйып қойғандай. Тура алдынан қарағанда қаққан қазықтай шаншылады. Артынан қарасаң саны айналып түсіп жатқан, жоталы ірі. Сыйдиган-сыйдиган төрт аяғы нақ су арғымақтың өзіне ұқсатқандай. Бір аяғының тоң соғарынан төменгі жағының ақ болуы да ерекше қасиетінің бірі тәрізді. Қысқасы, үстіне кім мінсе де, “о, бәрекелді-ай, аты жараспаған екен”, деп айта алмағандай.

Батырдың киген киімі, көтерген туы, соңына ерген қолы, Ақтабанның әдемі жүрісі аруағын өсіре түседі.

Исатай қолын кейін тастады да, екі жолдасын ертіп тура хан әскеріне қарай жүрді.

Екінші топтан Қарауыл, Шоқа және біреу — үш атты қарсы барды.

Түсі көкшіл тартып, батырдың бойын ашу кернегендей кейпі

бар, атын көлденең тартып «Тек тұр!» дегендей, тізгінін мытып қойды да көк жал қасқырша кеудесімен бұрылып:

— О, Қожа! Халқымның қақ ортасында қаздай қалқып, үйректей жүзіп, үріп ұрттап, шайқап ішіп ең. Келімсексің деген саған ешкім жоқ еді. Төрeнi құда, ханды күйеу еттім деп сойылыңды сүйретіп қайда барасың? Хан екеуің елдің күн тимесін теспей сорып жатқандарың да аз болғандай, ел боздағына қол салғыларың келді ме? Сөйлей бер, Қожа! — деді.

Қарауыл сескенсе де, бұлаң құйрыққа салғысы келсе де, әйтеуір батырға тура қарай алмады. Бірақ, Исатайдың соғысқа әзірлігін түсінді де қандай қиыннан да жырылып шығып, басқаға дегенін істейтін шеберлік, жалтарысқа салып көргісі келді.

— Жарқыным, Исатай, мен жөніндегі жұрттың айтып жүргендерінің көбі өсек. Жатар жеріміз жалғыз. Халыққа оғаш іс істесем Мәте-екемнің аруағына тапсыр. Хан қай кезде болсын тап сенің өз басыңа «болмасын» деген жоқ. Өзіңе ғана емес, бүтін ауыл-аймағыңа ортадан ойып жер берді. Теңіздің бойын қалай қыстап, қалай жайлаймын десең де өз ықтиярыңа салды. Бірақ, қашқан-пысқандар сені паналайды. Ханға қарсы да, кісі өлтірген де, патша ағызамға тіл тигізіп, оның әділдігіне шек келтірген күпірлер де сені іздеп табады, бұған не дейсің? Хан әлде де болса, сенімен келісімге келмейтін жерде емес. Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды. Ел тентегінің бәрін бірдей қорғаймын деуің жөн бе, батыр? Тентекті тыймаса, ел бұзылмай ма? Ханның ойлайтыны ел қамы емес пе? Хан Қарауылды әскермен жібергенде елді шап деп жіберген жоқ, тентекті тый, — деп жіберді, ол шамыңа тимесін. Хан әлі де алдыңнан өтеді. Келісімге келемін десең, ханның құшағы әзір. «Айыл тамыр, шеттік тамыр, шеттігіңді бермесең кеттік тамыр. Кеше тамыр болып ек осы уақта, бүгін айрылғалы отырмыз күн шуақта!» — деп жүрме. Батыр, шешуін өзің айт.

— Е, батыр аңқау, ер күдік. Қақпаныңа оп-оңай түсірейін деген екенсіңдер. Берсе қолынан, бермесе жолынан деген маңдаймен шыққаныңды көрмей, білмей тұрмын ба? Не жалтарып, құйрығыңды сыртқа саласың. Бітімге келсең сойылыңды сүйрете шығар ма ең? Хан жерді алды, ел онысына шыдады. Малды алды, мұнысына шыдады. Елді 12 төбетіне талатты — тағы шыдады. Патшаның, ұлықтың сыбағасы деді, оған да шыдады. Балқы екеуің әр ауылға ат ойнатып, қамшы үйірдіңдер, «бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» деп оған да жауырды жаба тоқыды. Шыдамның да шегі бар емес пе? Бұларың аз болғандай,

ел боздағына қол салғыларың келді ме? «Махамбет пен Тәниді бер» деуің өзің айтқан, «айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды» осы емес пе? Елдің шыдамы тозды. Хан ел десе, елді ұстасын. Немесе, елден қол үзсін де, 12 төбетін асырай берсін. Хан сүйенген терегім мықты, ел маған не қылады, деп ойлайтын шығар. Күш — халықта. Елді аяғына басамын деп, атасы Нұралы, Есімдер өз бастарын жалмаған, хан оны да ұмытпасын. Тентекті тыямын десе, хан әуелі Балқы мен Қарауылды тыйсын, — деді Исатай.

— Кінәласқан дос болмайды. Ел қамын ойлаймын десең әуелі ханның дегенін жаса да артынан өзің барып босатып ал. Қатем болса, мен де өзіңе құлмын. Ойлан, батыр!

— Қарауыл, қаптаған қолмен келіп, қыр көрсеткенің де аз емес. Үйтіп сыртыңды көрсете берме. Топырақтай халықты оба алмассыңдар. Абзалы, қайт ордаға. Көнбейді екенсің оған, сартыңа сәлем айт, қолымнан беретін бір де кісім жоқ. Тұрысатын жерін айтсын. Соғысуға қазір де әзірмін, — деді де батыр өз қолына қарай жүрді. Қарауыл мен Шоқа да сөз қатқан жоқ. Олар да өз әскерлеріне қарай кетті. Шоқа жорта беріп, қайта тоқтады. Сол ақ екен Исатай, Тәнилердің үстінен оқ зулай бастады. Исатайлар атып жатқан оққа қараған да жоқ, қолға келіп:

— Атыңдар! — деді.

Садақшылар аттарынан түсе-түсе қалып, алға ұмтылды. Садақтың оғы екі жақтан бірдей зырқырады. Әлсіреп жеткен пілте мылтықтың бытырасы бір-екі жігітті жеңіл жаралап та кетті.

Қарауыл қожалар мергендерді құм арасына жасырып қойғанын түсінді де: «Ұмтылыңқырап, бетін қайтарыңдар!» — деді батыр қолына. Исатайдың жігіттері шоқы-шоқыны паналап недәуір алға басты. Енді жылжуға болмады. Беркіністің жақсы жеріне орналасып алғандар одан әрі баруға, оқ жиілеп жүргізбеді. Енді екі жағы да аңдысып атысты. Екі жағынан да қылт еткендер оққа ұшып жатты. Хан әскері көптігін жасап, алға жылжиын деді.

Алдыңғы қатардағы бірнеше жігіттердің кейін шегінгенін көрді де батыр туды Тәниге беріп, түтеген оқты қақ жарып, қолдың жау бетіне шықты. Исатайдың бұл ерлігі жігіттерге де ерлік бітірді. Серпілгендер алға қайта ұмтылды. Батырға бораған оқтың бірі де тимеді. Тиеді деп ол ойлаған да жоқ. Тура жүріп барды да бір шоқының қалтарысына жатып, садақты тарта берді.

Хан әскері тіпті жақындап қалды. Мылтықтың даусы аяқ астынан шықты. Жыланның үш кессе де кесірткедей қуаты бар

деген, қолдаса кетуге бата алмады. Бірақ, Исатай жағының шақшыдап тұрғаны мәлім болды.

Тап осы кезде ту түбіне екі аттылы келді. Бұл Махамбет пен Қабі еді.

— Батыр қайда, Тәни? — деді асығыстанып Махамбет.

— Батыр жау жақта.

— Өзің неге бармадың, оқ тисе қайтесің? — деп атты қияққа байлай салды да, жалма-жан садағын қолына ұстап, алдағы позицияға кетті. Жау еңсеріп тастапты. Жәрдемге жігіттер келіп үлгермесе төтеп беру қиын. Қазір олар жеткенше атыса беруден басқа шара жоқ. Батырға жақын бір шоқыны қалқа етіп жата қалды да Махамбет те гулетіп тарта бастады.

Оның келгенін батыр көрген жоқ, өрмелеп алға жылжи түседі. Кейінгілерден оқ бойы алда.

Өзінің қанды көйлек досын Махамбет аяп кетті. «Онан менің жаным артық па» дегендей, жылжып барып, тап қасынан орын ала бергенде, жау жағындағы ысқаяқ, ұзын қараға көзі түсті. Бір бытқылдан басын қылтитып, Исатайды көздеп тұр екен. Ол атып үлгергенше Махамбет тартып жіберді. Жігіттің не болғанын білген жоқ, шырқырап ұшып кеткен садағын ғана көріп қалды. Сол жақтарындағы бір бытқылдан он-он бес кісі тұра ұмтылды. Оларды батырдың екеуі қабат көрді. Бірақ, сасқан жоқ. Бұрыла беріп зулатқанда бесеу-алтауы домалап түсіп, кейін шегінді. Батыр қасындағының Махамбет екенін жаңа ғана білді де:

— Жігіттер келді ме? — деді.

— Мен озып кетіп ем, келіп қалған шығар. Сол жігіттерді алып, мен арт жақтан тисем қайтеді, батыр, шаппасақ, шабылармыз, — деді Махамбет.

Батыр басын көтеріп, айналаны бір шолды да:

— Ойың дұрыс екен. Енді аздан кейін бұлар жаяу араласар. Бізге ыңғайлысы ат. Тездетіндер. Сендер айқасқанша төтеп береміз. Төлегенге айт, атты әзір етсін! — деді.

Махамбет кейін жүгірді. Шоқы-шоқыны тасалап, атына келгенде Бекетай жақтан шабуылдаған жігіттер де құм жиегіне келіп қалып еді. Махамбет Тарланға міне ағызып жігіттерге келді, қолын бір бұлғап құм жиегін қырқулап, хан әскерінің сырт жағына қарай тартты.

Жеңемін деп көзденген ханның қолы арт жағын ұмытып, бар ынта, екі көзі алда еді. Қолдың бастығы Шоқаның өзі де артына онша көңіл бөле қойған жоқ еді.

Жау беті мен бұлардың арасында сұлап жатқан бір

қызылдың болуы да Махамбеттердің көрінбеуіне көмектескендей болды.

Шоқа мен Жабал жігіттерін хабарлап, найзаларын әзірлесіп, қазір араласамыз, артынан көмекші келмей, ойпаң-тойпаңын шығаралық деген, қорытындыға келген.

«Енді ұмтыламыз, енді ұмтыламыз», деп тұрғанда, «Ағатайлаған»* қатты-қатты дауыс шықты. Бәрі де жалт қарады. Хан әскері де «Арқарға!»** басты.

Исатайлар да аттарына міне-міне ұмтылды. «Түуу» дегенде Тәни, Төлеген қатар ұмтылса да, кішкене десін Ақтабанға ілесе алмай кейінірек қалды.

Жұлдызша аққан Ақтабанмен жауға бұрын жетіп араласып кетті. Қарсы келгенді оңдырмай екі жағымен кезек шаншады, оң келгенін — оң, сол келгенін — сол түсіріп жүр. Бір қалыңдықты жарып өткенде, бөксесі сәл қисайып кетті. Батыр орала беріп еді аузы-мұрнын таңып алған, көк киімді, көк атты біреу қапы қалғандай, найзасын ыңғайлап қарсы ұмтылды. Батыр найзасын қағып жіберіп, өңменінен салмақшы болды, көк атты да асқан шапшаңдықпен батырдың найзасын қағып, етіне дарытпады. Екеуі екі жаққа ағып өтіп, бір-біріне қайта ұмтылды. Батыр өзіне ыза болғандай арынмен келіп, найзаны шұрқылтайға сілтеді. Әйтсе де, найзасы ауып барып, жауының бөксесіне тірелді. Оның да найзасы батырдың санына айқасты. Екеуі де аянбай итерісті. Бұл кезде аттылы, жаяулы сегіз жүз адам мидай араласып, әркім өзді-өзімен болып жатты.

Көк аттының аузы-мұрнын таңған орамалы шешіліп кетті. Исатай көк аттың үстінде Жабалды көрді. Батырдың түсі өзгеріп, түктері үрпиіп-үрпиіп тікесінен тұрды. Сақал, мұрты жылқының қыл құйрығындай тікірейіп, жауына олар да айбат шеккенге ұқсады. Ашу қысып булыққан батыр:

— Қанішер, қарақшы, Үбіні жалмағаның аз болған екен! — деді де Ақтабанды тебініп, найзасын оқыс итеріп қалғанда Жабалдың найзасы морт үзіліп кетті. Сауыттың шығыршығынан әрі өте алмаған найза, батырдың етіне дари алмады. Батыр сол итерген бойы Жабалды аттан алып түсті.

Бұл өзі-өз болып Жабалдың бірінші рет аттан түсуі. Алыстан барып жылқы алғанда артынан жеткен қырық-отыз қуғыншыны жалғыз өзі адақтайтын «Қыран қарақшы» Жабалға, бірме-бірде

* «Ағатай» — Беріш елінің ұраны.

** «Арқар» — Төренің ұраны.

түсіп қалу осал тиген жоқ. Бұдан да өлген артық деп ойлады. Батыр да тез қимылдап, Үбінің жолына құрбандыққа шалмақшы болып қара саннан кірген найзасын жалма-жан суырып, қайта шанышпақшы еді хан әскерінің он шақты жігіті қамап қалған екен, суырған найзасын соларға жұмсады. Қарсы қарап, дүрсе қоя бергенде бетіне шыдай алмай, жігіттер кейін қашты. «Ә» дегенше екеуін түсіріп, Жабалға қайта ұмтылды. Бірақ, оның қайда кеткенін білмей қалды. Батыр екінші иір қалыңдыққа шапты. Ол топ та сәлден кейін серпіліп сирей бастады.

Махамбет найзасын жалақтатып, жүз жігітпен бір бүйірден кеп кірді. Бұлардың араласқан жері хан әскерінің қалыңырақ жері еді. Боз тарланның бар шабысымен келіп қолды екі рет жарып өтті. Мен найзагермін дейтіндердің бәрі де ұмтылып көрсе де найзасын дарыта алмады. Найзагерлік оның іштен туған қасиеті сықылды болатын. Сынық құлақтың бар шабысымен келе жатып екі жағындағы түйенің құмалағын кезек шаншушы еді.

Талай сайыста Махамбетке жігіт шақ келмейтін. Қарсы шығушы он болсын, бес болсын жалғыз сайысып, сайысушының етіне де дақ салмай, аттарынан түсіріп кетуші еді. Махамбет барынша қимылдады. Еміне ұмтылған Тарланның аяқ алысы қандай жылдам болса, Махамбеттің қимылы онан да шапшаң. Ерсіл, қарсыл бірнеше аралап шыққанда, талай ат ойнап шыға берді. Бекетай жігіттерінің ішінде найзаны Махамбетше шанышатындар да аз болған жоқ.

Күн екіндіге айналғанда «Ағатайлаған» дауыс күшейіп, хан әскері кейін шегінді.

Әскери ғылымды оқыған, соғыс әдісін жақсы білетін Шоқа абайсызда екі бүйірінен ұрылса да қолын бытыратпай, өз маңындағыларды жиыңқырап қаша ұрыс салып, шегінуге тырысты. Дегенмен, қолдың бір бөлегі бас сауғалап кетіп-ақ қалған. Қарауыл қожа сол топтың алдында. Қарауылды қолға түсірмек болып Исатай жағы қанша ұмтылса да Шоқа Нұралыханов жол тоспай жасап, бөгей берді. Қалған топтың бірін бастаушы Жабал болды. Бұрыннан жылқыны жігіттеріне қудырып жіберіп, аз кісімен жол тоспай жасап үйреніп қалған Жабал да Нұралыхановтан кем соқпады.

Исатай Жабал бастаған топтың, Махамбет Шоқа бастаған топтың артынан кетті.

Махамбет аттары тәуір бірнеше жігіттермен хан әскерін ысырып барады. Әйтсе де, аттарын таңдап мінген хан әскеріне бірен-сарандап болмаса түйдек жетуге болмады.

Соғыс әдісін жақсы білетін Махамбет арттағылардан қол үзбей, шеттегенін түсіріп, шегіндіріп келеді. Топқа қалай кіріп, қалай жырылып шығуды да жақсы біледі. Жол тоспай жасаушылар ортаға алса да қалай шығып кеткенін өздері де білмей қалады. Күн батардың нақ алдында қай бытқылдың тасасымен кеткенін Махамбет аңғара алған жоқ бөркін ақ орамалмен баса байлаған, қыланды біреу құйғытып жау тобына барып қалды. Шауып келе жатып екі рет атты. Бірінде жаудың атын, екіншісінде өзін түсірді. Не деген мерген! Қай жігіт екен? Кім де болса, біздің жігіттердің бірі ғой. Батыр да, мерген де екен, шіркін. Бірақ, жау дегеннің не екенін білмейтін, емшек сүті ернінен кеппеген жас-ау, әйтпесе, бұлай істемес еді деп ойлады да Махамбет қамшыны баса түсті.

Қыланды ағызып барып қалды. Садағын мойнына іле салып найзасын алды да, топты бір жарып өтті. Бұлар жол тоспай жасау үшін, арт жақта әдейі қалған ығай мен сығай, хан әскерінің мен атайын, сен тұры болатын. Қыланды екінші оралғанда сөз жоқ ортада қалатынына көзі анық жеткен Махамбет сынық құлаққа қамшыны басыңқырап жіберіп, барынша ұмтылды. Оның жігіттері недәуір кейін қалды. Көмекке келе алатын жерде емес. Не де болса, жиырма-отыз тосқауылшылармен қыланды екеуі айқаспақ. Ол сықылды батыр жанды жау қолына тастап кету, ер атағына сынық келтіреді. Сондықтан да Махамбет жетем көзденіп тебіне түсті.

Қыланды қайта оралғанда, кірекес найзагерлердің шет қақпайын жасаған жоқ, тура ортасына қарай шапты.

— Өттегене-ай, қан тартпаса игі еді, — деп Махамбет тарланды тағы бір тартып жіберді. Иесінің ұшуға қанаты болмай келе жатқанын сезгендей, сынық құлақ та бүктетіле серіпті, қанша бұлтарса да еркіне қоймай, көп найза қыландының алды-артынан бірдей орады. Ол асқан шапшаңдықпен жалтарып, төнген найзаны қағып, етіне дарытпай жүр. Бірақ, жау оны құтқарар емес. Бір жалтарыста қасқа атты біреудің найзасы қыландының ашбүйріне төнді.

Махамбет кәрі садақпен көздемей-ақ тартып жіберді. Қасқа атты найзасын созған бойы атынан ұшып кетті. Бір шоқыны айнала бергенде Махамбет те айқасты. Найзасын екі жағына кезек сермеп дағдылы әккілікпен жол тоспай жасады.

Қыландының жүзін көрген жоқ. Сыртынан қарағанда сұңғақ денелі, талдырмаш жас жігіт екендігі мәлім болды. Үстінде сауыты да жоқ. Жалаң ғана түйе жүн шекпені бар екен. Ішінен ол:

«Апырм-ай, мынау не деген көзсіз жан еді», — деп ойлады да, арт жағындағылармен ісі болмай, бар ынта, бар күшін алдағы қуып жүргендерге жұмсады. Найза саябырлаған кезде қылаңды жалт беріп, артына қарады. Қылаңды — Жақия екен. Батыр шошып кеткендей: «Жақия... Жөнел, арттағыларға!» — деді.

Махамбет артындағылардың жәрдемге үлгірер-үлгірмесін есептеген жоқ. Жақияны кетіру үшін бұл сөзді әдейі айтты. Самсаған найзаның бірі болмаса, бірінен қатер болуы мүмкін. «Қаш!» дегенді ер жігіт ар көрер дегендей болды. Шынында, бұларды Махамбет ойлап айтқан жоқ. Оған бұл сөзді айтқызған өзінің сүйегіне біткен тапқыр, ұшқыр ақылы болды. Махамбеттің мұнысы «өзім көре жатармын, баланы аман алып қалайын», дегені болатын. Жақия жөнеле берді.

Сөйтіп жүргенде Махамбеттің өзі ортада қалды. Жан-жақтан төнген найза, іңір қараңғысында жарқ-жұрқ етеді. Кейде түсі сұп-суық көк найзаның үшеу-төртеуі қабатынан шаншылып, сауыттың көзінен өте алмай шықыр-шықыр етіп жан түршіктіргендей, кейде өңменіне де тіреліп қалады.

Махамбет сайыста жұмсайтын бар әдісін салып-ақ қимылдап жүр, әйтсе де, жалтарып шығуға болмайды. Жау айнала қоршап, қамап алды. Біреулердің шылбырды тұзақтап, қол бұғалық тастауға ыңғайланғанын да көзі шалды.

Жамбасы жерге тигенше әдіс жасайтын Махамбет булық көпшігін тілді де ық жағындағыларға мамықты шашып жіберді. Мамық желмен көзге ұрылды. Ық жақтағы найза сәл саябырлайын деді. Соны пайдаланып Махамбет жел жақтағыларға дүрсе қоя берді. Олар да аянбай қарсы ұмтылды. Махамбеттің қос өкпесінен бірнеше найза қадалды. Батыр адамға бітпейтін шапшандықпен қағып жіберіп, өздеріне қайыра шанышты. Үшеуі аттан ауып түсті. Басқалары шаншып үлгергенше Махамбет бұза жара шығып та үлгерді. Жау Махамбетке қайта ұмтылды. Тап осы кезде, «Ағатайлаған» дауыс тағы естілді. Бұл Исатайдың даусы екенін таныған жау қараңғылықты жамылып, бет-бетімен қаша жөнелді.

Қажым ЖҰМАЛИЕВ

ҚАРАОЙ (әңгіме)

Ақыраптың ұзақ түнінде Мақамбеттің ұйқысы шала болды. Әлденеден көңілі алағаржақтанып, жүрегі өрекіп, дөңбекшіп шықты. Құлқын сәріде төсектен тұрып, тысқа шығып еді. Үйінің жанында біраз тұрып қалды.

Таң көктемнің таңындай толықсып атты. Күз таңының мұншалық сұлулығын бұрын көрген емес-ті. Күн де көктемнің күніндей айдарланып, сансыз алтын найзасын шашағымен шашырата шықты. Қазіргі сәтте шашақты найзадан айрылған күн күйеудің жыртысқа түскен сал орамалындай пәршектенген кіреуке бұлттардың арасынан сығалап қарайды. Асқа тіккен алтын жамбыға да ұқсап кетеді...

Сауыры жалпиған шексіз даланың ішке бүккен бүйрегіндей дөңгеленген Қараойда Мақамбеттің жалғыз үй отырғанына үш айдың жүзі. Үстінен құс ұшпайтын шөл ойпаң көлденең көзден таса. Дүрбі де тарта алмайды. Бағы заманда Батыйдың жер қайыстырған қалың қолы жұртты түгел тонағанда, осы Қараойдағы ауылдарды көрмей өтіп кетіпті-міс. Одан беріде Қараойға Ер Тарғын ат шалдырыпты-мыс. Мақамбеттің бала кезінде бұл жер — бір тайпа елдің күздік жайлауы еді. Бұл күнде бұлақ, бастаулары тартылған жайлау — жатырқау тұз. Бала ойнайтын баяғы үңгірлер борсықтың ініне, ешкі жайылатын беткейлер қарақұйрықтың өрісіне айналған. Баяғы ала құйрық ақ құйындар шала құйрық сары жел боп еседі.

Қарашаға қарай тері сүйреткендей боп қалатын Қараойдың қойнауы — бұл күнде, ақыраптың орта шенінде, шүйгінді де құйқалы. Екі түйе, бір бота мен жалғыз жылқыға қараша үйдің арқан байларлық айналасы ғана сыр берген. Одан арғы жағы — тіс жармас томырық қабақтай, жабырқау. Барған сайын қоюланып, толқынды

теңізге де ұқсап кетеді. Сирек біткен биік қызыл изендердің басы аралға ұқсаса, ақ селеулердің үкісі желбіреген желкенді еске түсіреді. Мақамбет басқа ғаламнан келгендей, Қараойды жаңа көргендей сезінеді. Баяғы балдай балалық, сағынышты шақ қалған ойпаң - көзіне оттай ыстық та, жаудай жатта. Ынтыға есейген, торыға тоқыраған, дерттен қайта ашынған ақын Қараойды бірде қайта құтайған құтқа баласа, бірде елі ауып кеткен сары жұрттың төрінде төңкеріліп жатқан қара шаңыраққа ұқсатады. Көзі көміліп қалған бұлақ, бастаулар тілі байланған шежіредей ыммен сыр шертсе, сансыз жылдың дауылына, жауынына шыдаған тамырлы өсімдіктер көзі тірі куәдай сыбдырлайды. Алғашқысы “Мың бір түнді” жатқа білетін хариді еске түсірсе, соңғысы тұлымы қырқылған тұл сұлудың қайта шыққан шашын елестетеді. Екеуі де мәңгілікпен сырласқан, ұғысқан, баян табысқан жардай, басы жұмыр пендені бірде аяп, бірде табалап, бәдіктей айналдырады. Әуеде ұшқан қызғыш “екеуміздің тағдырымыз бір” дегендей, қанатымен бәйек болады.

— Байқұс-ау, саған не болған? Шайың және де суып қалды ғой, — деді Әуес.

Мақамбет үй жанында ұзатар қыздай ұзақ тұрып қалғанын енді ғана байқады. “Ау, шынында да, маған не көрінді?!” — дейді дегбірсізденіп. Көргеніне қызығады, көргенінен шошиды. Денесінде қызу бар ма, қалай? Елірмесі бар баладай боп тұр. Миының түкпірі шыңылдап, құлағы жартастай жаңғырыға ма, немене? “Қой, үйге кірейін”, — дейді Мақамбет. Шәркез сиқыр елестерден құтылғанша асығады.

Ыстық, қою шай Мақамбетті ширатты. Қара торы дидарына болмашы қызғылтым шырай теуіп, басының сақинасы жазылды. Мақамбет баласына:

— Нұрсұлтан, атқа мініп қыраңға шығып келші. Ықлас неғып кешікті? — деді.

Мақамбет Ықластың кешіккенінен қобалжулы екенін енді-енді анық сезіне бастағандай. Кейінгі келгенінде: “Мақа, сізді қалың ел қорғаштауда. Келер жолы сенімді кісілерді ерте келмекпін”, — деген. Бұған иланған Мақамбет жалғыз жолаушының артынан сүйсіне қарап тұрғанда, оның күдірейген жауырынынан күдік алып қалып еді. “Мына сұңғыла мырс-мырс күліп бара жатқан жоқ па?” — деп сазарған. Енді ойласа, содан бері көңілінен көмескілік арылмаған екен. Бүгін түнде ұйқысының шала болуында дұдамалдықтың дерті жатқандай.

Осы жасқа шейін Мақамбеттің сенген жаны көп те, сенімін ақтағаны аз. Көзіне шөп салғандарын ойына алғысы да келмейді. Әсіресе, Мақамбеттің басына Баймағамбет сұлтанның мың сом тіккені туралы құбыжық лақап таралғалы бері өзгерімпаздықты ойлауға жүрексінеді. Көлеңкесінен қорыққан қоянға ұқсағысы және келмейді. Тәуекелдің жел қайығын кімнің сындырары мәлімсіз. Исатайы келмекке кеткесін-ақ тағдыры ауытқуға ұшырағанын Мақамбет пайымдайды.

Хан-сұлтанның қарулы әскеріне қарсы соғыста Исатай оққа ұшып, Мақамбеттің жалғыздық зарын шеккеніне — сегіз жыл да үш ай. Ұзақ уақыттың ішінде жасаған сансыз жорығы, шабуылы, қырғыны ойына оралды. Қапы қалған, қапия кеткен жері көп екен. Қарулы қолға төтеп бере алмау шарасыздық болса, хан баласынан ұқсатып кек ала білмеу — өкініш. Өзек ертейтін, бармақ шайнататын өкініш. О баста Исатай батырдың сенгіштігінен Жәңгір ханға он күн мәулет беріп, сазға бір отырса, бертінде ауыл ағасы, ру басыларының солқылдақтығынан Баймағамбет сұлтанның басын шаба алмай қайтуы — қияметтік қапиялық. Қара шұбар жыланның құйрығын басып, басын жаншымай кеткені — енді өзінің басын мың мәнетке тіктіріп отыр.

Исатайсыз бастаған ереуілі, көтерілісі жеңіліс тауып сергелдеңге түскелі бері Мақамбеттің бармаған жері, баспаған тауы жоқ. Енді ойласа, үркердей бір шоқ жолдаспен Хиуаға аууы құр далбаса екен. Хан атаулының көздейтіні — өзінің тағын сақтау. Тағына қатер төнбейінше батыл қимылға бармақ емес. Қалтаңнан тіллә, халқыңнан зекет дәмтетін Хиуа ханынан да, соған паналаған қазақтың бұлаң құйрық бай-батшаларынан да Мақамбеттің түңіліп қайтуында тіл жеткісіз тұңғыық сыр жатыр.

Мақамбет о баста Жәңгірдің сарайына қызмет қылғанда, хан атаулының кім екенін білмеген-ді. Бертінірек, Орынборда оқыған ханзаданың күтушісіне айналғанда, өзі де орысша сауаттанып, арғыбергіден хабардарлық дәрежеге көтерілуі — күндердің күнінде осындай халге түсірмек екен. Жәңгір Кіші жүзді билеп-төстегенін місе тұтпаса, Мақамбет найзагер Кіші жүз арқылы қарға тамырлы қазақты бұғаудан босатуды аңсағанын жалқылық сәтінде жақсы түсінеді. Белінен шойырылып, құла дүзде жалғыз күңіренген Ер Тарғын, қазақты іргелі ел етудің қамымен Ресейге арқа сүйеген Әбілқайыр, Абылайлар еске түседі. Олар түгіл, орыс әскерінде ерлік көрсеткен қазақтарға да өзінің еліктегенін енді пайымдауда. Хиуаның шекарасында Егор Ковалевский бастаған орыстың аз

ғана әскеріне еріп кеткенде, Мақамбеттің ойында Жанжігіт ұлы, Байбатыр ұлы сынды ерлер болған. “Наполеонды қуысып, Париж шаһарына садақ кезене кірген, Сена деген өзеннен ат суарған қазақ батырларынан менің нем кем?!” дегені әлі есінде. Сол сапарында бораннан адасып қалмай Ресей өтіп кеткенінде тағдыр соқпағы қайда алып барар еді. Мақамбеттің бір “әттеген-айы” осы. Ақ патшаның өзімен тілдескенде, Баймағамбеттер пысып кетер ме еді, кім білсін.

Мақамбет бала жігіт шағында Жәңгір ханға ілесіп Петербор барып, патша сарайында болғанда, айтарын айта алмай, қызықтықтың құлы боп қайтқанын кейін аңғарғандай. Ресей секілді тегеурінді мемлекеттің не екенін де кейін білгендей. Исатай оққа ұшқаннан бері де, хорунжий Шустиковтың әскерін Көтібар ұлдарының тұтқынынан құтқарып, дардан арашалағанда істің түбін ойлайтын кәмелетке жеткен екен. Кейін Орынбордың сотында сол Шустиковтың айғақтығы Мақамбеттің өзін дардан құтқаруында піскен парасаттың сыбағасы жатыр.

Соттан кейін ел ішінде екі-үш жыл бейбіт күн кешкенде, Мақамбеттің түбіне ауылдың ұсақ әкімдері жетті. Қайда жүрсе ізін аңдыған тыңшылығымен, қардай боратқан қара шағымымен жетті. Мақамбетті сұлтанның ордасына шақырғанда, Баймағамбеттің ойы сағы сынған, тауы шағылған ақынды сарайға бұлбұлша сайратып қоймақ-ты. “Ежелгі дұшпан ел болмас, етектен кесіп жең болмас” деп салуы — ат құйрығын кесісумен тең болғанын, ақын не көрсе де тілінен көретінін кейінірек ұғынды.

Өткен күндер елесінің осы арасына келгенде, Мақамбет қайта ширықты. Жалғыз өзі бүтін әлемді жасқантардай атқа қонбаққа асықты. Көкірегін долы күш кернеп бара жатты.

— Нұрсұлтан кешікті-ау! — деді Мақамбет.

— Жалғыз өзін неге жібердің? — деді Әуес.

— Екеумізден туған бала болса, қолға түсе қоймас, — деді Мақамбет.

— Түнде түсімнен шошыдым, — деді Әуес.

— Түс — түлкінің боғы, — деді Мақамбет.

Әуес: “Балаңның артынан барсайшы”, — дей жаздап, іркіліп қалды.

Мақамбет бастан кешкен сары сергелдең, қара қуғында Әуес оған зайыптық бейілімен ғана медеу. Найза ұстаған қызды, сырық сүйреткен қатынды ол көрген. Бірақ оның өзі — барда күйеуінің бабын тауып, жоқта балаларын жетімсіретпеуден асқан

емес. Тіпті, Мақамбеттің шарасы таусылып, құты қашқан осы бұғыңқы күндердің өзінде, оған кеңес қосқан кезі сирек. Жұбайы әлде бірдеңенің жайын ақылдасса, Әуес: “Қайдан білейін. Өзің қабырғаңмен кеңессейші”, — деп өзін қайрап қояды. Мақамбеттің: “Мен алмас кылыш едім, тасқа салдың — кетілдім; қайрасаң — тағы жетілдім” деген елге таранды сөзін Әуес өзінше ұғады. Күйеуінің ұлықтығын жұрттың аңызы арқылы ұққалы бері қуғын-сүргіннен көз ашып көрген емес. Әуестің өз басы үшін Мақамбет көбіне мінезімен ыстық. Сусыннан қыл шықса қатынын сабайтын батырдай емес, Мақамбет от басында өте жайлы. Ашуын тырнадан алмайды. Қайта, осы Қараойдың жапалы қойнауында болымсыз күйбеңге күйінген зайыбына сабыр тілеп, жылаған жас баланы жұбатысады. Өзінің іші пысқанда, оқтауды домбыра ғып, жас баланы мадақтауды желеулеп, жырлап жіберетін шағы да бар.

Күйеуінің бүгінгі қобалжуын, бүгінгі түрпетін Әуес ұнатып отырған жоқ. Ұлы сәскеге дейін шайға келмей үй сыртында күбірлеуі де, баласын барлауға жұмсауы да, күдіктен күпті болуы да — Әуес үшін жат қылық. Әуес шұғыл өзгеріске ұшыраған күйеуіне немен алданыш боларын білмей қипақтап, қасынан әрі-бері өтті.

Мақамбеттің есіне Әуестің баяғы кезі түсті. Талшыбықтай солқылдаған аққұба қыз осы. Қалыңдық ойнауға мас болған балаң жігіт Мақамбет. Сыр алып сыр түйіскен ыстық күндер лаулап етіп кетіпті. Ағайын-аймақтың өсек-аяңы, күдіктің көңіл қажауы, қызғаныштың күйдіруі, кірбеңдік, қырғиқабақтық түп-түгел ұмыт болыпты. Бұл күнде байын айналшықтаған баянды бәйбішеде басқа қызық, бөтен ермек қалмағандай. Мақамбет ішінен: “Өмір піркін қалайша тез өтіп кеткен!” — деп бір қойды.

От басының игілігінде, ошақ бұғының қызығында Мақамбеттің Әуеске өкпесі жоқ, тағдырға өкпесі бар. Сақалы шығып жат болған тұңғыш ұлы Жәңгір ханмен соғыста оққа ұшты. Ортаншы ұлы Баймағамбет сұлтанмен шайқаста жарадар боп өлді. Иіс алмасы Нұрсұлтан. Түйе бағудан аса алмай жүрген ұланы. Әуестің отыз жеті жасында тапқан баласының кім болары әзір белгісіз; Мақамбет бестегі бөбегінің ұйықтайтынынан ғана дәмтеді. Жалғыздықта өскен сәбидің мінезін өзге балалармен салыстырарлық заман Мақамбеттің басында жоқ.

Мақамбет ауыр күрсінді. Арыстан ұлдарын жоқтап, ішінен жыламсырады. Жүрегі елжіреп, көкірегі сары сағынышқа толды. Балаларының Өтемістен туған ондай түгел атқа қонып жасақты қолға айнала алмағаны — орны толмас өкініштей мазалады.

Әуес күйеуінің қара торы дидары мұңға толып, таусылып отырғанын анық-ақ аңғарды. Өзі де күрсініп еді, көзінің жасы бірге шықты. Жаулығының ұшымен сүртіп жатып:

— Қарақтарым бір аунап түсті-ау, — деді.

Мақамбеттің де көзіне жасы тығылып қалды. Өзін де, жұбайын да аяп, сыртқа шығуға ыңғайланғанда, Әуес сыры қашқан зеренмен сусын ұсынды.

Сапырылған шұбаттың исі анқиды.

— Тәбетім тартпайды. Өзің іш, — деді Мақамбет.

Мақамбеттің есіне Баянның шешесі түсті. Өз көзімен көрмеген Аякөздің құмы елестеп өтті. Қарабайдың жалғыз үйі елестеді. Зарыққан жандар елестеді. Екі үйдің соқпағы ұқсас та, жазмышы бөлек; мехнаты ұқсас та, мұрады басқаша.

Бағы замандағы Қарабайдың үйі мен осы замандағы өз үйінің халі Махамбетті тың бір ойға бастады. Малың қызғанып жапанға қашқан Қарабайдың қара шаңырағын жалпақ жұртпен жалғастырушы Жантық болса, халқын қызғанып Қараойға бекінген Мақамбеттің қара шаңырағын бейілдес елмен астарластырушы — Ықлас. Екеуінің тәтті ұрттылығы егіз елес туғызып, сезімнің секемін күшейтті. Енді Ықлас кешіккен сайын сыбайлас аңшыдай сүйіндірмей, сауықшыл жардай күдік туғыза бастады.

Ықлас ертеден Мақамбеттің көңілін жығып көрген пенде емес. Бірақ бұның бір өзі баяндылыққа айғақ бола алмайтындай. Ер мен ердің арасы шекісте бекімек, екпеқалдықтың өмір жасынан байқалмақ. Кімнің тарысы піссе, соның тауығы болатындар Мақамбетке қияметтік дос бола алмақ емес. Ықластың дастарқандық қомағайлығы енді қобалжу туғызғандай.

Ықлас жоғалған бір жұманың ішінде Мақамбеттің үркіп, орнын сипалатып кетуіне болатын еді. Бірақ оған бармады. Бұғатын жердің өзі де қалмағандай. Сонау Нарынның жықпыл-жықпылын Баймағамбет сұлтанның жансыздары түлкідей тіміскілерінде күмән жоқ. Анау елсіз тауды паналауға жабдық кәт. Шалғайлы Шалқарға қарай ауса, қарап жүре алмайтын қазақтың бірі ана жылғы өзін ұстататын Мұртазағали Өзбекғали ұлына ұқсап: “Тақсыр, күдікті біреуді тексерсеңіз екен!” — деп ұлықтарға шаппасына кім кепіл? Үдере көшіп, түрікпен асса, өмір-бақи арылмайтын Адайдың барымта-қарымтасының бодауына түсіп кетері күмәнсіз.

Қайда барса Қорқыттың көріне ұшыраған Мақамбет “әйтеуір біреуге сену керек қой” деп те ойлады. Ықлас адал боп шықса,

ертең оның бетіне қалай қарамақ. “Қатындай қашты!” деген қара қаңқудан немен құтылмақ.

Шәлкем-шалыс ойдан, белгісіз өкініштің уытынан Мақамбеттің басы қайтадан мең-зең бола бастады. Түкті қабағын қарс жауып, отырып қалды.

Нұрсұлтан шаңқай түсте оралды. Кешіккен себебін өзі түсіндіріп өтті:

— Бозадырдан жылқы кісінегендей боп еді. Барсам, жым-жылас. Бірақ жас тезектен секем алып, белгілі саяңдарды сүзіп шықтым.

— “Балам да бірдеңе біледі екен ғой!” — деді Мақамбет.

— Ізін бағдарласаң нетті.

— Тастақтан ажырата алмадым.

Мақамбет әр түрлі болжау жасады. Деңдер асатын жолаушы суыт жүрмейді — уақыт әлі ерте. Баймағамбеттің тыңшылары болса, жалғыз аттыдан қашпайды. Қайта, “қанды басың бері тарт!” деп бекініс құрады. “Шамасы, зыта жөнелген жаман ұры шығар”, — деп түйді.

Дегенмен, Мақамбеттің көңіліне алаңдық ұялады. Үйде байыз таппай, атына мінді. Неге екенін қайдам, Қараойды айналып шықпақ болды.

Ат үстінде талай ой кешті. Сонау қыраңдарды жайлаған қалың ел сүмбіледе осы Қараойға құлап, айнала қоныс тебетін шақ еске түсті. Жаз соңының желігі, күз басының қамы той-думанымен, қарекет-қарбаласымен көз алдынан шұбырып өтіп жатты.

Осы шақта Мақамбеттің үстінен көңқарға қарқылдады. Ертеде шаруалар қыстауға қарай ойысарда, “көңқарғасы түскір кеп қапты ғой” десуші еді. Дәулеті тапшы Өтеміс ел көшкенде еспірімін атының сауырына салып, майталмандарға ілесе алмай лоқылдатқанда, қаршадай Мақамбеттің сыр бермейтін шағы әр түрлі қазабымен осы шаққа ұласқанын енді жарастырғандай. Ашамайлы тайға мінген бай баласының көбінің кейін құйымшағы өскендей көтерілісте атқа қонбауын енді бағалағандай. Баяғы жарлы әкенің артында жарбиған өспірімге: “Қош бол, Қараой!” дегізетін мезгілдің жұмбағын енді өзінше шешкендей. Есейген Мақамбетке Қараой: “Ей, бейбақ, сенің өмірің өткінші, мың күн жанған шырағың бір күн сөнеді”, — деп тұрғандай. Үрейлі, уанышы аралас лебізімен арбағандай. Көзі көмілген бұлақтың тілі байланса, беті жыбырлаған қалың шүйгін: “Мәжгүннің керегі жоқ. Қалың елің қайда?!” — деп табалағандай.

Мақамбеттің ойына ен далаға ел қондырмақ болған астамшыла да іңкәр кездері оралды. Алты малта ас болып, еңку-еңку жер шалған күндер мен түндер көз алдына елестеді. Қырдан ойға ойысқан, ойдан қырға өрлеген сол сарбаздары “Мақа-ау, қайда жүрсің?” дегендей болды. Мақамбет кенет: “Мен мұндамын!” — деді. Тұла бойы шымырлап, көзі тұманданды. Енді бастаушыдай емес, барлаушыдай атой сала бастады. Астындағы бәйге күрең шырқ айналып, алдыңғы екі аяғымен аспанға шапшыды. Сол сол-ақ екен, Исатай шейіт болатын қырғын соғыс көз алдында тұра қалды. Зеңбіректі, мылтықты қалың жаумен аянбай атысқан, шабысқан теңсіз қолдың жойқын ерлігі еске түсті. Белесі береген, сайы ұры Бозадырда шашырай қашып, бүйірден дүрліге қайта тиіскен сары садақты сарбаздары, қара мылтықты мергендері, қылышты қылилары, сойылды сотқарлары бірде аяныш, бірде сүйініш тудырып, Мақамбеттің қанын қыздырды. Мақамбет ауру баладай елермелей бастады. Бәйге Ақтабаны оққа ұшқандағы дулығалы Исатайдың мылтығының аузы үңірейген аттылы жауларға беріспей, жаяу найзаласқан көзсіз ерлігі елес берді. Қақпанға түскен көкжалдай көзіне қан толған Исатай сол күйінде көрініс берді. Мақамбеттің көлденең тартқан атынан бас тартып, жау ішінде жорта жаяу қалып тұр. Үзеңгі жолдас ақынын табалап: “Сенің қайратың тілінде. Менсіз сайра, менсіз зарла!” — деп тұр. “Мен екі өле алман!” — деп қасқайып тұр.

Елестің осы арасына келгенде, Мақамбеттің құлағына оқыс дауыс шалынды.

— Байқұс-ау, атой салып, саған не көрінді? — дейді Әуес.

Мақамбет ұшықталған баладай сауыға бастады. Қараойдың қойнауында атой салғанда, артынан келері қатыны ғана екенін енді білгендей.

— Үйге қайт, — деді Әуес.

— Ат таңасырғым кеп тұр, — дейді Мақамбет.

Әуес тағы шошиды:

— Шаңқай түсте ат таңасыра ма екен.

Мақамбет бүркіттей түйіліп, аспанға қарайды. Кіреуке бұлт қоюлана түскен. Бағанағы алтын жамбы жездей ғана жылтырайды.

Қараойды айнала қоңыр көлеңке қонып, тұнжыраған мұңды әдіптеп тұр.

Ауру ақын сауықты. Денесінің қызуы тарқап, көзінің домбығы басылайын деді.

Мақамбет қыраңға өрлеген екі түйені ылдилатты. Үй маңындағы ботаға көз тастады. Өз үйіне жақындағанда, атын тұсап, отқа қойды. Қара мауыт, ақ селеуді шала бастаған жалғыз жылқыға: “Жануарым, ішіңе шыр байлай бер. Ертеңнің қалай болары мәлімсіз!” — деді.

Үйіне келгесін екі құс жастықты шынтақтап қисайды. Дағдыдан тыс ерте тұрған ол көзінің шырымын алмақ еді. Бірақ мызғи алмады. Ақырында, екі жамбасына кезек аунап, түндегідей дөңбекшуді шығарды.

Дөңбекшіген ақынның көңіліне тыңнан мұңды елес оралып, тұла бойы қорғасындай балқып бара жатты. Тал түсте тұтылған күндей қаралы, қараңғыда аққан жұлдыздай азалы, көкейден кетпес бейнелер елестеп, екпінді ұйқасымын таба бастады. Енді біршама уақыт өткенде:

— Көке, қыраттан бес-алты кісі құлады, — деді баласы.

— Қарулы кісілер ме?

— Қарусыз.

— Е, онда, Ықластар шығар. Дегенмен, атты жылдам әкеле ғой. — Нұрсұлтан жүгіре жөнелді. Мақамбет қанжарын байлап, тысқа шықты. Боз шекпенін желегей жамылған. Денесінде болмашы діріл барын байқады.

Аты түскір недәуір ұзап кеткен екен. Екі өкпесін қолына ала жүгірген Нұрсұлтан екі мәрте тыныс алғанда, әкесінің жаны ашып тұрды.

Нұрсұлтан жеткенде, қыраңнан құлағандар да жақындаған. Біреуі қол бұлғап шақырды. Шамалы уақыттан кейін бәрі шұрқырасып та қалды. Жұмбақ жолаушылар аттарын шідерлеп отқа қоя бергенде: “Е, тәйір, бауырларым екен ғой!” — деді Мақамбет.

Сол сол-ақ екен, өзінен өзі ұялыс тауып, жерге кіріп кете жаздады. “Е, бүйтіп көрген күннің енесін ұрайын!” — деді.

Екі ортада шыбын өлер демекші, Мақамбет әйеліне сұстана қарап:

— Немене, бала құшақтап, қалшия қалғаның. Көрпе төсе! — деді.

Әуес сыртқа шыққанда:

— Бесінде моладан қайтқан сүйекшідей мимырт жүрістерін ұнатпай тұрмын, — деді баласын қайта құшақтап.

Мақамбетті қайта ашу-ыза баурады. Басына қаны теуіп, құлағы шулап кетті. Ащы ызыңдар сапырылысып: “Келе жатқандар — досың; жоқ, досың емес — жауың!” — десті.

— Дос болса, құба-құп. Жау болса саған серт! — деп қара қанжарын жамбасқа қысып қойды.

Ықластар екен. Жамырай сәлемдесті. Ықыластың өзі Әуестің құшағындағы баласын иіскеді. “Шіркін, бауырлық-ай!” — деді Мақамбет.

Қонақтар үйге кіргенде, Әуес құшағынан босаған баласына ұрсып жатты:

— Үй айналма. Жаман болады.

Бұл ырымнан Мақамбет қайта күдіктенді. “Ықлас ит бүгін неғып бауырмал болып қалды?” — деді.

Алғашқы “амандық-есендіктен” кейін қонақтар жартымды сөз таппай, тымсырайысып қалды. “Ертіп келуші, не айтасың?” — дегендей, Мақамбет Ықластың бетіне қарады.

Ықластың шегір көзі — тұман. Баяғыда біреудің қатыны толғақтан өлерде осы шегір көз шошытып, іш тастатқан деседі. Мақамбет тұманды көздің түбіне жете алмады.

Төрге отырған Жаңаберген болса, о бастан байсалды. Ішіне кіріп-шығу оңай емес. О баста көтеріліске араласып, кейін айламен аман қалған бидің бірі. Мақамбет оның күйші інісі Төлепбергенмен көп тұздас-дәмдес болса, бұның өзімен ертеден-ақ алыстан сыйласқан. Боздақтың екі баласын екі айрық көріп, шен қуушысынан өнер қуушысын жақын тартқан. Оның неғып келмегені күдік туғызып отыр.

Мақамбеттің ішкі алалығын өзінше сезініп, өзінше түйсінген Ықлас:

— Берісі бүкіл Беріш дуалы аузына қарайтын биекеңнің өзін қолқаладым, — деп, әңгіме шерте бастады. Бірақ, әдеттен тыс босаға жақта отырған Мақамбет шешіле қоймады.

Әңгіменің тамызығы маздамағасын Жаңаберген тоқетеріне көшуді лайық көрді:

— Мақамбет, сырттап жүріп сен түк білмейсің. Сен үшін біз не көрмедік. Енді ақыл қосысуға келсек, ауызыңды бұртитасың.

Шымшыған сөз Мақамбетті ашындыра алмады. Әлі де сазарып отыр. Әуес самауырдың төңірегіндегі күйбеңмен жүр. Нұрсұлтан әкесіне қарама-қарсы бір тізерлеп отыр.

Әлден уақытта Жаңаберген торыққан дауысқа ауысып:

— Сөйлескің келмесе, кетейік. Жапанда жалғыз үй отырып, қалың ағайынды менсінбейтін шығарсың, — деді.

— Төлепберген неге келмеді? — деп сұрады Мақамбет.

— Биге сенбей, қаңғыбас домбырашыға сенсең, күні ертең

жалғыз өзін жіберейін. Он екі ата Байұлының тағдырын екеуін шеш! — деді Жаңаберген ұзын бурыл сақалын тарамдап.

Мақамбет жіпсіді:

— Қатар өскен ит қой. Сағынып едім.

Сөздің шынылығына, биязы үннің жұғымдылығына Жаңабергеннің көңілі босады. Орамалымен көзін сүртіп, қамырыға сөйлеп кетті.

Ол елу жылда ел жаңарып, жүз жылда қазан болатынын айтты. Заманның тарылып, уақыттың қуарғанында ескінің көзінің жоқтығын мұндап бір өтті: “Біздің қатарымыз — қарашаның ағашындай селдір” деді. “Исатай сабаздың орнын басам деген кісіміз жынды сауықшыны іздейді” деді. “Сенің қатең — ауыл ағаларын, ру басыларын менсінбеу” — деді. “Жасы ұлғайған адамның елшіл боларынан бейхабарсың” деді. Арасына жарасымды, жарасымсыз мақал-мәтелдер қосып, айтылмыш ойын тұздықтап отырды.

Мақамбет иланғандай. Баласына бірдеңе деп күңк ете қалды. Нұрсұлтан шешесіне қолқабыс тигізе бастады.

Жаңаберген сөз қысырағын қуғыштай келіп, ақырында жаяулағандай болды. Шындыққа да енді жақындағандай.

— Мақамбет қарағым. Төрімнен көрім жуық қалғанда, сенің сүйегіңе түскелі келгем жоқ. Бәтуа байласуға келдім, — деді.

— Нендей бәтуа?

Жаңаберген сабырлы қалпын бұзбады:

— Ел ағалары ұшып-қонбай, жата-жастана кеңесер болар. Шекпенінді сыпыр, белдігіңді шеш. Қанжарыңмен үрейімізді алма.

— Жақа, жанға сенгізбей қойған заман шұнақ қой. Менің бар жазығым—осы отырған қаракөздерді ел қылмақта еді. Әлі де менің жүрегім қаракөздер үшін сыздайды, — деп, Мақамбет орнынан қарғып тұрды. Шекпенін сыпырып тастап, сарыжолақ қынды қара қанжарын қызыл керегенің басына ілді.

Қонақтар түгел жадырасып, “бәрекелдеге!” басысты.

Шай үстінде сөзге ол-пұл талшық болды. Ықлас ендігі паналар жерді меңзесе, Жаңаберген “қысқы ырзық менің мойнымда” дегенді емеуіріндеді.

Әуес пен Нұрсұлтан екі жақтап, ас қамын тездетіскен екен. Көп ұзамай ет те келіп қалды.

Мол тағамның үстінде қазақтың сөзге сараңдығы белгілі. Ет жегіш ауыздар өз қызығымен болып жатты.

Етке мелдектеген қонақтың ішіндегі ең нашары:

— Қайран Мақамның қара шаңырағы-ай! Құт қой, құт қой!
— деп еді.

Жаңаберген шамданды. “Қашқын күйіндегісі осы. Ертең қалың Байұлының ішіне кірсе, жұрт бұны пір тұтады ғой!” — деп отыр.

Мана жалғыз інісі Төлепбергеннің татулығынан көңілі босағанда, Жаңаберген ішіне сақтап келген сұмдық райдан қайтпаққа ниеттеніп еді. “Жылу жинасақ та, таразының бір басын алтынға толтырып, екінші басына Мақамбетті салармыз!” — деді бір қалған. Енді нашар серігінің қолпашынан кейін қитығып қалды. “Әулекі неме Төлепбергенжанның домбырасына қызығады ғой. Ертең ел билеп кетсе, інімнің өзін құл қылары хақ. Қой, қанышер Ықластың қолын қақпайын. Көресісін ағайынынан көрсін!” — деді.

Қол шаяр алдында Жаңаберген Исатайға бағыштап құран оқыды. “Құнту-тұрабадан” аса бергенде сүрініп еді, Мақамбет қақырынып қалды.

Мақамбеттің бұл қылығы да бидің шымбайына батты. “Мұсылманша, орысшаға судай кәпір ғой бұл!” — деп отыр.

Жаңаберген Мақамбеттің кім екенін біледі. Хан, сұлтандарды менсінбеген батыр, қазаққа сөз бермеген қаратіл дәурендесе, биге дүре соқтырады ғой.

Жаңабергеннің қызыл күрең жүзі шамалы қуқыл тартты. Тісін аршамен шұқып жатып:

— Мақамбет қарағым, сонымен, не істемек ләзім? — деді.

Мақамбет кәрі жыны қызып, саңқылдады:

— Дұғадан, батадан Баймағамбет сұлтанның аузы-басы қисаймайды. Тасаттық азаттық әкелмейді. Қару жию керек. Еркек кіндікті атқа қондыру керек. Сіз-ақ бастаңыз. Мен — қоштайын.

Жаңаберген Ықластың бетіне қарады. Ықлас саусағын сыртыладатып:

— Еркек кіндікті Жайықтан өткізе алсақ... — дей бергенде, Мақамбет қайта саңқылдады:

— Серкесі болсаң, өтеді. Ал, егер, сасық текедей бақылдап, көткеншектесең, құрдымға кім түседі?

Ықыластың бітеу жарасы жарылар тұс осы екен. Көз ілеспес қимылымен:

— Е, анадь... — деп Мақамбеттің үстіне қона түсті.

Малдас құрып отырған Мақамбет жығылмады. Бір тізелеп түрегеле беріп, басымен Ықласты бұқаша сүзіп жіберді. Ықлас:

“Ах!” — деп, аузын басып қалды. Осы уақытта Мақамбетке төрт адам жабылып үлгерген. Екеуі екі қолын қайыра бастады. Мақамбет құрыққа ілінген құландай:

— Бала-шағадан аулақ! — деп жанұшыра бұлқынып, төрт адамды сүйрете-мүйрете тысқа шыға бергенде, табалдырыққа сүрініп, етпетінен құлады.

Қаншама жанның аяғы аттағаны мәлімсіз көне табалдырықтың алдында жаңа опыр-топыр басталды. Мақамбет жауған жұдырықты елемей, бар күшін жиып, етпеттей күжірейіп, жендеттерді сауырдан төге берді. Олар қайта жармасып, шықшыттап, батырдың тынысын тарылтуға күш салды. Мақамбеттің теңдессіз үлкен жүрегі тынымсыз дүрсіл қағумен болды. Жаралы арыстанның ыңыранғанындай, тұншыққан домалақ дүрсілден Ықластың үрейі ұшты. Ол қазықтың қасында жатқан тоқпақпен Мақамбеттің басына ұрды. Мақамбет ақтық рет “Әуес!” деп, сылқ түсіп, сұлап қалды.

Жендеттің бірі Мақамбеттің қатын-баласын сыртқа шығармай, қара қанжармен жасқап тұрған. Әкесінің ақтық арызын естігенде, Нұрсұлтан оқжыландай атылып, жараланып қалды.

Мақамбеттің үй іші ұлардай шулап жатты.

Мақамбет тілге келмей кетті. Бірақ талайға шейін жүрегі дүрсілдеп, миы шыңылдап, бүкіл өмірін көз алдынан өткізіп жатты. Ақырғы үні “Әуес” болса, ақырғы ойы “Қайран халқым!” деген екі сөзге сайды. Жан тәсілім қыларда қанталаған қой көзін кең ашты. Жарық дүниемен қоштасып, Қараоймен арыздасты. Ұзақ жолдың түйіні қысқа екенін бірінші рет біліп бара жатты.

Жаңабергендер шідерлі аттарына келе жатты. Түстері өрт сөндіргендей әлем-тапырық. Тісі опырылып қалған Ықлас маңқадай мыңқылдап:

— Жақа, боталы түйені сіз жетектеңіз! — деп еді.

Не істегенін енді сезінгендей, тұлданып түнеріп келе жатқан би шұбар тарландай тулады:

— Бүлінгеннен бүлдіргі алман! Менің ісім бітті!..

Мақамбеттің атын Ықлас мінгенде, Жаңаберген ашу шақырды:

— Е, немене, қолыңдағы бастың бодауы аздық қыла ма. Жетімектеріне қалдырсаң нетті.

Ықлас тоқетерінен бір-ақ қайырды.

— Сұлтанның әмірі осылай, биеке!

Жаңаберген жым болды.

Мақамбеттің жүйрік күреңі қарабеттің астында ойнақшып шыға келді.

Бағана күйеудей жаяулап келгендер астан желіккен жиендей еркінсіп, білген بازیналығын жасап, тасырлата жөнелді.

Қараойдың қойнауында қаралы үй жапа-жалғыз қала берді.

Әуес күйеуін құшақтап, қыздай сыңсыды. Нұрсұлтан етпеттеп еңіреді. Жас бала шырылдап, үй айнала берді.

Үй маңынан бота боздады. Өрістен енесі аңырады. Түйе қызыл изенді қыдыра шалуын доғарды.

Қараойдың үстінде көңқарға мен қызғыш ұшып жүрді.

Күн батар шақ еді. Қараой қаралы қызыққа толып, дөңгеленіп бара жатты.

Сол түні ай тұтылған...

Тәкен ӘЛІМҚҰЛОВ

ҚАРАОЙДАҒЫ ҚАНДЫ ОҚИҒА

Хан ұлына қарсы болып,
Даламның даусы болып,
Жалпақ елге жаршы болып,
Жалғаннан көшті Махамбет.

Адуынды ақындық,
Дауыл үнді батырлық,
Шыдатпады қатер кеп.
Найзағайды найза ғып,
Кек намысқа қайралып,
Қара ормандай қол ертті.
Аласапыран күнінде,
Алакеугім іңірде,
Жайықты жалдап ол өтті.

Қайтпай беті майданнан,
Аты оның айналған
Батырлықтың туына.
Арғымақтың шабысын,
Ақ Жайықтың ағысын,
Ырғақ еткен жырына.
Исатайдан айырылып,
Жолын тосып қайғы, үміт,
Жорық күнін жоқтады.
Жалғыз өзі жат болып,

Ажалына тап болып,
Қараойға кеп тоқтады.
Қанды балта сарт етті,

Ұшты басы нықтан,
Тудай құлап жалт етті,
Жатты жерде ұйып қан.
Тұрды басын аялап,
Арайымен сүйіп таң.
Тебіренді айдала,
Күніренді сай-сала,
Жылады тек жел ғана.
Қалың қолдан ажырап,
Қалды адыра, дала бос,
Аңырады азынап,
Қараойдағы қара қос.
Жасырын кеп жау сайдан,
Ойда жоқта салды ойран.
Ер тағдырын шешпеді,
Қылыштасқан қан майдан.

Сырбай МӘУЛЕНОВ

БАС ТУРАЛЫ БАЛЛАДА

Қан жапты қара аспанды, шалғын көкті...
 Қарау ой қайран жырды дал-дұл етті:
 Қасқиып,
 қас кеудеден түсіп жатып,
 Қайсар бас:
 “Қап, қапыда қалдым!” — депті.
 Білмеймін, ақиқат па,
 Аңыз ба бұл —
 Бейуақыт жұтты оны жауыз дәуір.
 Батыр бас
 қанжығада кеткеннен соң,
 Басталды
 байтақ елде нағыз дауыл.
 Бір шоқтар
 қайта жанды сөніп қалған,
 Қайтадан
 тұрды жерді теуіп тарлан.
 Хан-сұлтан
 қарақшысын берді сотқа,
 Қаһарлы,
 кәрлі бастан қорыққаннан.
 “Қап, қап!” — деп
 Қарой жатты санын соғып,
 Аһылап,
 Аңызак пенен жалын сорып.
 Қайысқан қалың елдің қайғысындай

Қарайып бара жатты қабір шөгіп.
Соқпады бұрынғыдай жел де өшіге,
Сыбырлап, сыр айтқандай елдесіне. ...
Бір түні бірқауым ел бейітті ашып.
Батырдың қойды басын кеудесіне!
Сөйледі бір мәрт батыр жасын тыйып,
— Уа, жұртым, деменіздер басылды иық:
Ешкімге ер Махамбет бас имеген
Өзінен қойдық сосын басын биік!
Ал табыс, ақберенім, бар сұлдеңмен,
Армандап жатқан шығар асыл кеудең.
Қазақта батыр ақын жалғыз өзің
Жыры мен халқы үшін
Басын берген!
...Осылай!
Жарқ-жұрқ еткен не сырлы алмас,
Бас исем тарихына, кешір,
Жолдас!
Өзіңнен әрқашанда биік жатыр
Халқың мен жырың үшін кесілген Бас!

Қойшығұл ЖЫЛҚЫШИЕВ

МАХАМБЕТТИҢ СОҢҒЫ СӨЗІ

Ай-хай, дүние-ай!
Іздеп тауып жерден-дағы, көктен-дағы,
Көк сүңгіні ырғап-ырғап тығатын,
Сүйтіп қана тынатын,
Дұшпаным ең ежелден,
Дұшпаның ем мен сенің.
Өлер тұсын еңіреген еңсенің,
Қанды жебе қалтырамай кезенген,
Кек-адырна ширатылып кеткенде.

* * *

Сайтан түртіп, ант атып,
Тірліктің бір шарабынан дәм татып,
Татуластық, қайтеміз деп жаттасып.
Сағасына сүртілмеген қан қатып,
Қару біткен сусып түсіп табанға,
Қала берді тат басып.
Пай-пай, дүние-ай, тәуба дестік оған да!

* * *

Керуен тірлік бөктерді де бойға азап,
Бұлың-бұлың белдер асып шаршаған
Бұл жалғаннан кетіп жатты қанша адам.
Қазанына қожа болған жай қазақ,

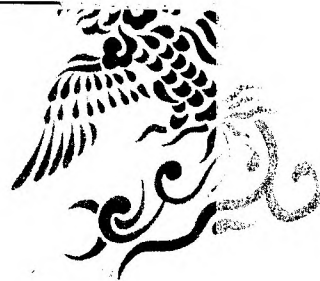

Екеумізге “Егіз бе?” деп тамсанған.
Бір адамдай сеніп ем ғой мен саған.
Толқи тулап арнамды ұрсам мен кейде,
Құлағымның дәл түбінен кеңес беріп түзеттің,
Ер санасы ер сөзіне сенбей ме,
Сен ұйқымды да күзеттің.
Жақсылығың жақсылықпен төленді.
Не боп қалды, ал енді?..
Жасырынып жүруші ме ең?
Беу, неге?
Көзімді ашсам, кеудемде,
Қонып алып, қаршығаша тұқырып,
Отырсың ғой шірей қадап найзаңды,
Қастығың бұл қайдағы?
Мен найзаңды тісімменен опырып,
Шайнап-шайнап без бетіңе жіберер ем түкіріп,
Неғылайын қарсы тұрып қатын шешім пиғылға.
Қорықпай-ақ қимылда! Ой-хой, дүние-ай!
Қай қылығым көрінді екен қауіпті іс,
Әлде ойыңа ескі намыс қонды ма?
Осы-дағы серт отының сөнгені!
Кетерінді көргенбіз ғой зор мұнан.
Тек, тұрғызшы орнымнан,
Қинамайын күттіріп,
Көтермейін қолды да,
Керегің бір басым болса, шауып түс,
Жан берейін тік тұрып.
Мен тілімді тия алман,
Шабар болсаң — шап, кірпігің қақпастан.
Мен бәрібір сені дұшпан санаман,
Опасызға дұшпандықты қия алман.
Жұмсама тек, қаруыңды тат басқан,
Топыраққа кіріп алып сағадан,
Күні кеше бос қалып,
Табанымда жатқан шағын еске алып,
Өкінемін, қарап тұрып мен оған,
Тұршіктіріп өн-бойымды тат демі.
Серттен тайса, тат екен ғой ер деген,
Соны көріп кеуде қалай туламас?

Әзірінше екі сөйлеп көрмеген,
Қылышының жаңасымен шап мені,
Міне, бас!
Ой-хой, дүние-ай!

Құдаш МҰҚАШЕВ

МАХАМБЕТ ӨЛІМІ

Бізге аян, толарсақтан қан кешкені,
Ақынның зұлымдықпен белдескені.
Арсыз заман
Артынан бұғып келіп
Салыпты-ау ту сыртынан наркескенін.
Тұл түздің сәтте солып қалды гүлі,
Өз уақыт ойға тоқып алды мұны.
Таңды оятты,
Қансырап құлап түскен
Ақынның ащы үнінің жаңғырығы.
Аһ ұрып, қара бұлтын бүркенді көк,
Лапылдап кеуделерде өртенді кек.
Жарқ етіп жанды-дағы
кетті сөніп
Мезгілсіз ерте оянған үлкен жүрек.

Қайрат ЖҰМАҒАЛИЕВ

МАХАМБЕТТИҢ БАСЫ

Қараой...

Қайран дала құты қашқан!..

Түнерді перде бұлтын тұтып аспан.

Не деген өжет еді,

мына бастың

Сескенер түрі жоқ қой Ықыластан?!.

Қараой...

Дала неткен төзімді еді?!

Батырдың боздап қалды бозінгені...

Жендеттер хан әмірін орындады!

Бозарып,

Алтын орда көрінді, әне!

Жұрт үнсіз,

кенет сөйлеп кететіндей

Мына бас — Ықыластың қолындағы!..

Ажалсыз ақын еді ол, ұлық білді,

Несіне өміріне құрық құрды?!

Бәрібір:

«Мен, мен едім, мен едім!» — деп,

Жауына кекті батыр күліп тұрды...

Жайлаубай ҚАЗИЕВ

УА, МАХАМБЕТ АЙБАРЛЫМ

НЕ ДЕСЕ ЕГЕР ЕРЛІКТІ?

Тастан да тамыр іздеген,
Махамбет — нұры Ананың.
Жамандықты жіпке тізбеген,
Махамбет — жыры даланың.

Махамбет — таудың құлжасы,
Сыңары деме егіздің.
Махамбет — ашу-ызасы,
Дауыл сапырған теңіздің.

Ақырып тендік сұраған,
Кеше ме күйін кашқынның.
Махамбет — таудан құлаған,
Қуаты жойқын тасқынның.

Жарқылдап көкте ойнаған,
Махамбет — жасын, найзағай,
Болашақ камын ойлаған,
Толықсып туған найзалы Ай.

Кешсе де бәрін азаптың,
Арымас Алаш арысы.
Махамбет — батыр қазақтың,
Бұлқынған асау намысы.

Көзінен нұрлы жыр атқан
Махаммен ел де еңселі, —
Суырылғанда қынаптан,
Серттен таймас Семсері.

Ғасырларға жалғасты
Махамбет — күштің солқылы.
Бұрқанып соқты жартасты
Махамбеттің ақжал толқыны.

Қазақ қылқынғанда
Махамбет болып бұлқынған, —
Жағасы жыртылғанда,
Көзіне өжет жыр тұнған.

Қасарысқан жауыздықтың
Жұлынын үзіп жұлқынған.

Ақынның дара тұлғасын,
Уақыт бар ма жасырған.
Қандай бір зауал тумасын,
Махамбет айдын асырған.

Жырлаған талай елдікті,
Қала ма ерлер тойланбай:
Не десе егер Ерлікті,
Махамбет дер ем ойланбай!

ӘДЛЕТТІ СОҒЫС ДЕЙМІН...

Дүниенің қашан біткен ойраны,
Жер бетінен жүр ме адамды жойғалы.
Тақта ауысқан жауыз хандар секілді
Бітсе ойраны,
Басталады сойқаны —
Тіршілікті төбесінен ойғалы.
Билік құрған көк орманның орысы —
Байтақ дала ер қазақтың қонысы.

Дүниенің өзі де,
Әділетсіз жаралса,
Неге ерлердің басталмасын соғысы?!

Кімге жақсы бәйтеректей бұталған,
Елім үшін бірақ мен де жұтам қан.
Әділетсіз соғысты
Тұншықтыру үшін де,
Әділетті соғыс өрті тұтанған.

Оққа айналып қорғасын,
Тіршілікті шалғын шөптей ормасын.
Әділетсіз соғыс болса тірлікте,
Әділетті соғыс неге болмасын.

Кемтарларға беріп ылғи қол ұшын,
Қорғап өткен ата мекен, қонысын, —
Әділетті соғыс деймін қашанда,
Тендік қуған Махамбеттің соғысын.

КЕКТІ АШУЫ ҚАЗАҚТЫҢ

Кекті ашуы қазақтың —
Махамбеттің көзінде.
Данышпан ойы қазақтың —
Ұлы Абайдың көзінде.
Арыстан сұсы қазақтың —
Бауыржанның көзінде.

Махамбеті бар қазақтың —
Бақан беті де жоқ емес.
Ұлы Абайы бар қазақтың —
Сұмырайы да жоқ емес.
Бауыржаны бар қазақтың —
Ауру жаны да жоқ емес.

Бақан беттер ел билеп,
Суық қол сұқса мұраға, —

Сұмырайлар жерге илеп,
Сұрайды жұрттан сыбаға.
Ауру жанның сырқаты
Қоғамға жұқпай тұра ма?!

АСҚАҚ РУХЫ ҚАЗАҚТЫҢ

Атадан арлы жол қалған,
Сардардан қалың қол қалған.
Асқақ рухы қазақтың
Махамбет болып сомдалған,
Ұлы Абай болып толғанған,
Бауыржан болып қомданған.
Тауларым заңғар зор қорған,
Құс жолы — даңғыл жол болған.
Ес жиып, етек жапқалы
Арлы Алаш бар ма қорланған.
Асқақ рухы қазақтың
Қай кезде де қорғалған.

ҚЫРЫҚ ПЕН ЕЛУ АРАСЫ

Сұм тағдыр сұсты мерген бе,
Кететін жайпап желгенде.
Асыл көп кеткен өртеніп,
Қырықтан аса бергенде.

Қатты боп тағдыр тастан да,
Жұлдыз көп сөнген аспанда.
Махамбет ақын көз жұмған
Қырықтан жаңа асқанда.
Жабатыны қалай қайтадан
Есігін өмір ашқанда?!

Заманда сонау күш ұрған,
Жазмыштан кім бар құтылған.

Махамбет батыр өлгенде,
Қазақтың айы тұтылған.

Ардақтамай арлы ардағын
Сөндіргені несі арманын?
Өлексе жанға
бұл тағдыр
Ғұмырын қиған қарғаның.

Айналған жандар жасынға,
Тұра ма кетпей ғасырға.
Ғұмырын берген қыранның
Махамбет сынды асылға.

Өлексе, боқты асаған
Қарғалар жүз жыл жасаған.
Қырандар бүріп ұстаған
Түлкі- өмірді қашаған.

Азаттық үшін айқаста,
Қалмады ізі қай таста.
Қырықтан асқан Исатай
Көз жұмған қырғын шайқаста.

Даланың сыңсып желі де,
Жоқтауда қырқа, белі де.
Қырықтан асып, толғанда
Көз жұмған Сегіз Сері де.

Тұтылмай көкте тұра ма Ай,
Шынар да тұрмас құламай.
Жүйткіген аттан жығылған
Елуге жетпей ұлы Абай.

Ажалға жоқ па шеп-қорған,
Көкірегіме содан дерт толған.
Елуге жетпей қапыда
Кенесары хан да мерт болған.
Кезінде зұлым Кеңестің,
Шырмауында қалып елестің, —

Мұқағали жетпей елуге
Жастанған бірін белестің.
Қанды ауыз, қасап кең танау,
Тағдыр да сұмдық мерген-ау.
Өртеніп туған өрендер
Өртеніп кете берген-ау.

Таусылған амал, шарасы,
Жазыла ма жұрттың жарасы, —
Асылдар жасар жас болса,
Қырық пен елу арасы.

ҒАСЫР ЖЕБЕСІ

Махамбет мінген боз аттың,
Тізгінін неге босаттың?
Тоздың ба құрым тоқымдай
Ішінде жүріп тозақтың.

Махамбет өлген екен деп,
Жетпей ме бері тепеңдеп, —
Қазақтың байтақ даласын
Иеленіп лезде кетем деп.

Азамат ердің баласы —
Елінің алтын жағасы.
Жыртылса жаға сөгіліп,
Бөлінбей тұрмас даласы.
Махамбет батыр өлгелі,

Таусылған жұрттың шарасы;
Аласы қалып ішінде,
Көзінің ағып қарасы,
Асқынған жүрек жарасы.
Не шара түкке тұрмаса,
Азамат ердің баласы.
Ақылдан, жолдан жаңылған
Уақытта бәрі жабылған.
Махамбеттің Басы

Ақынның —
Басы еді тұңғыш шабылған.
Өмір кейде таскерек,
Өмір кейде тасшеген.
Ақынның басын шапқандар
Хан сарайынан бас жеген...

Махамбет ақын кім еді?
Заманның өжет ұлы еді.
Найзағай көкте ойнатып,
Күркіреп өткен күн еді.

Өлімі қайран ақынның
Елдікке түскен сын еді.
Махамбеттен кейін қай ақын
Азуын Айға біледі.
Әлі күнге Рухы оның
Арыстан айбар, айбатпен,
Жолбарыс жүрек қайратпен
Түсіме ылғи кіреді.

Халқыңды, Маха, жебеші,
Батпасын суға кемесі.
Тыныштықты ұшқан күзетіп,
Ғасырдың сенсің жебесі.
Даланды әлі кезіп жүр
Қараулықтың қорқау елесі.
Атылған оқтан шұрқ тесік
Дүниенің сұлу денесі.
Демеші, Маха, жебеші!

БАТЫР БОЛМАУЫ МҮМКІН ЕМЕС АҚЫННЫҢ

Босап белден белдігі,
Қай сардардың кепкен еді терлігі.
Сенің бірақ ерлігіңнен көрсеткен
Артық еді Исатайдың ерлігі.

Жырлап ұлы халқыңды,
Бірақ одан сен асырдың даңқыңды.
Қарудан да қуатты еді жырларың,
Бойға жиған найзағайдай жарқылды.

Қараулықтың көк етін
Жырың сенің қақыратып сөгетін.
Қылыш өтпей мұқалатын тұстарда,
Кесіп түсіп, жырың сенің өтетін.

Айбаты Ай жасырған
Батыр да өзін жаратылған жасыннан.
Құдай берген ақындығың болатын
Исатайдан айдыныңды асырған.

Жайған көкке даңқын мың,
Кім кіші емес алдында асқар халқының.
Нағыз батыр, мүмкін, ақын бола алмас,
Батыр болмауы мүмкін емес ақынның.

МАХАМБЕТТІҢ ЖЫРЫ

Жолбарыстың жаралған қайратынан,
Арыстанның жаралған айбатынан,
Махамбеттің жыры да Айға атылған.
Өжет ақын күркіреп жыр оқыса,
Кең дүние теңселіп, шайқатылған.

Қынабынан қылышын суырғанда,
Райдан қайтып, Махамбет құбылған ба.
Қызу қанды жырлары өртке айналып,
Дүниені жылытқан суыңғанда.

Ара түсіп халқының тағдырына,
Көк аспанның айналған жаңбырына, —
Отты, өжет жырлары қызу беріп,
Тіршіліктің құйылған тамырына.

Қабағына қараған қара бұлттың,
Білместігі кей-кейде бар-ау жұрттың.
Махамбеттің өр жыры бір-бір жебе,
Кеудесіне қадалған Қараулықтың.

Атқан оғын алысқа аңыратқан,
Ақын жыры ханды да қалтыратқан.
Өжет жыры айналып найзағайға,
Қара бұлтты тілгілеп қақыратқан.

Айналса егер ақиық ақын тауға,
Зобалаң күн бере ме дамылдауға.
Махамбет — жыр елімнің ерлік жыры,
Қарсы ақырып ұмтылған қалың жауға.

Зұлым көрсе бұрылып, тоқтай қалып,
Ақын жыры шыңғыртқан шоқтай қарып.
Қатер төнсе ысқырып неге ұшпасын,
Махамбеттің жырлары оққа айналып.

Күні бар ма көңілге қауіп түйген,
Еншісіне ақынның шабыт тиген.
Махамбеттің жыры да,
білсең егер,
Кілең сардар үстіне сауыт киген.

ОҚЫҒАНДА ЖЫРЫҢДЫ...

Жырың алмас семсердей өткір еді,
Содан менің көңілім көп түледі.
Жер мен көктің арасын жалынға орап,
Оқығанда кеудеме өрт кіреді.

Өжет мінез әсерден кім арылған,
Қай қазақ та жырыңды тұмар қылған.
Ақ алдаспан емес пе жырың сенің,
Ыза- кекке, ашуға суарылған.

Қасқыр итке таланып дүбірлі елде,
Мына өмірден кей-кейде түңілгенде,
Жанарыма жарқ етіп шоқ түседі,
Ойлы көзбен жырыңа үңілгенде.

Аға көрмей үлкенді, жаға көрмей,
Бала дана бола ма данаға ермей.
Шамырқанған от жырың
жасығанда,
Сілкіндірген сілкінген қара жердей.

Маха, сені заман ба жанықтырған?
Ата ерлікті бетіңе салық қылған.
Буырқанған жырларың көзің сынды,
Жел үрлеген шоқтай боп жанып тұрған.

Заманға да кейде ақыл кеш кіреді,
Махамбет-жыр қалайша ескіреді?!
Айбат шеккен арыстан жырларыңнан,
Арыстанның дауысы естіледі.

Жырың кейде найзағай шатырлаған,
Тағдырды да сүйретіп тақымдаған.
Қопарылған таулардың — жырың сенің
Соғылысқан тастары шақырлаған.

Мына фәни жалғанда мың құбылған,
Талай мәрте жүрегім қуырылған.
Жырыңды оқып,
айналғам семсерге де,
Қынабынан жарқ етіп суырылған.

Сырласатын дос таппай төңіректен,
Сен секілді бізден де өмір өткен.
Жырыңды оқып,
айналғам садаққа да,
Адырнасын өгіздей мөңіреткен.

Бұрылмауы мүмкін бе бақ қарамай,
Рухың мені сүйресе сапқа қарай.

Оқығанда жырыңды, аруақтанып,
Қонғанымды білмеймін атқа қалай.

АРУАҒЫҢ, О, МАХА, ҚОЛДАСА ЕГЕР

О, Махамбет, рухыңа жүгінгенде,
От шашырап жатады түгімнен де.
Қайта еңсемді тіктеймін, белім менің
Қаратаудай қайғыдан бүгілгенде.
О, Махамбет, рухыңа жүгінгенде.

Тумағасын өзіңдей батыр әлі,
Шайқалуда қазақтың шаңырағы.
Демеп жібер,
рухымның қалған жоқ па,
Ызғырықта қалтырап жапырағы.

Бастау көзі бітелген атыраптай,
Көңілімнің өзені жатыр ақпай.
Қолдамасаң бола ма,
Ар-намысым
Жатқан кезде тапталып жапырақтай.

Қуат берген,
күш берген жиі еліме,
Тәуеп етем өзіңдей киеліме.
Жығылғанда рухыңа сүйенемін,
Тұрсам да атып сүйеніп сүйегіме.

Етегім де ит тартып жырымдалған,
Құрыш денем құбырда сығымдалған.
Даусым қалай жаһанға естіледі,
Көмейімнен үн шықпай тығындалған.

Сыртқы жауды тұрғанда далам жасқап,
Неге алау боп жанбасын қалам маздап.
Бостандыққа бұлқынып әзер шыққам,
Тілімнен де ажырап қала жаздап.

Қыл тамақтың оқ тимей сағасына,
 Дүние, шіркін, түсе ме сабасына.
 О, Махамбет, құтқаршы жауыз қолдан,
 Азаттықтың жармасқан жағасына.
 Түзелгенде қайран жұрт мың алжасып,
 Жолдан енді тайдырсын кім арбасып.
 Бодандықты көксеген жарықшалар,
 Сенің де әлі жағаңа жүр жармасып.

Жақсылыққа сұм көп те сүйінбеген,
 Жаным менің қай кезде күйінбеген.
 Шайқасайын үстіме киіп алып,
 Рухың сауыт болса егер киілмеген.

Бара жатқан мезгілде бәрі уақтанып,
 Сорламайын рухыңнан ажырап қалып.
 Аруағың о, Маха, қолдаса егер,
 Атқа қонам қалайда аруақтанып.

МАХАМБЕТ АҚЫН БОЛАР МА?

Безінген құлан қағынан,
 Қағына қайта жолар ма?
 Безінген бұлбұл бағынан,
 Бағына қайта қонар ма?

Сонарда шыққан аң аулап,
 Құлаштап қасқыр соғар ма?
 Жана алмай қалсаң алаулап,
 Кеудеңе жалын толар ма?

Қақаған қыстың ішінде,
 Қаптама киген тоңар ма?
 Туғандар өжет пішінде,
 Матадай түсі оңар ма?

Жайқалған гүлдер көк белде,
 Тамыры өлмей солар ма?

Көп болса батыр текті елде,
Қарулы дұшпан жолар ма?

Жүргендер билік басында,
Алысты барлап шолар ма?
Қинала қалсаң, қасыңда
Махамбет ақын болар ма?!

МАХАМБЕТТІҢ ЖОҚТЫҒЫ БІЛІНГЕНДЕ

Қараулықты інінен суырғасын,
Ықыласты қалайша жын ұрмасын.
Жұмыр Басын шапқаны Махамбеттің,
Шапқаны еді Ерліктің Жұмыр Басын.

Жұмыр Басы Ерліктің шабылғасын,
Шаңдырағы неге елдің шағымасын?
Қапы соғып, Ерлікті Ездік жеңсе,
Неге ендеше қылышын тағынбасын.
Махамбет жоқ,
Сенемін енді кімге,
Тап болғанда ызғарлы желді күнге.
Содан бері тумады бір Махамбет,
Сын емес пе кең құрсақ елдігіме.

Қызғыш құс та жоғалып көл қорыған,
Үміт жанбай көк шөптей ерте орылған.
Ел қорыған Махамбет жоқ болғасын,
Ұлықтар да ұры боп ел торыған.

Қиын-қыстау кезде де жер болмаған,
Көңілдерді бұл күнде шер торлаған.
Махамбеттің барында Билік сорлап,
Жоқ кезінде қара орман ел сорлаған.

... Заманында қаптаған бақан беттің,
Ерлік болып сен қашан маған жеттің?

Ел ішінде білініп қалады ылғи
Жоқтығы әлі өр мінез Махамбеттің.

Өзер көріп жүрсем де күнімді елде,
Запыраннан жүрегім тілінгенде, —
Махамбетке айналып кетсем деймін,
Махамбеттің жоқтығы білінгенде.

МАХАМБЕТ – РУХЫ ҰЛТЫМНЫҢ

Махамбеттің жыры кезінде,
Еш жерде жарық көрмеген.
Ендеше ақын емес пе?
Махамбет сардар кезінде,
Жекпе-жекке шығып көрмеген;

Шашақты найза қолға алып,
Жауына жалғыз төнбеген;
Жағаласып, айқасып,
Қолында оның өлмеген.
Ендеше батыр емес пе?
Махамбеттей ақынның,
Батыр болмауы мүмкін бе?
Махамбеттей батырдың,
Ақын болмауы мүмкін бе?

Жақсылығы көзге елестеп,
Жылы жел алдан ескенде.
“Махамбет батыр емес” деп,
Жүр айтып кімдер есті елде?!
Естимін деп пе бұл сөзді,
Махамбет қырғын кешкенде.

Жантықтар өсіп жалданған,
Қасиет кеткен заманда, —
Не дейсің сұмға сандалған,
Найзағай ойнап сананда.

Іздесін найзаны қайдан,
Туғанда зауал қайғы артқан.
Махамбет найзағайдан
Шумақтап суырып жай тартқан.

Махамбет — ата қазақтың,
Арыстан сұсты айбаты.
Махамбет — ата қазақтың,
Жолбарыс жүрек кайраты.

Махамбет — ата қазақтың,
Қызыры елге түстенген.
Махамбет — ата қазақтың,
Шарасыздығы тістенген.

Теңізін кешіп азаптың,
Төгілген шер боп құсасы, —
Махамбет — ата қазақтың,
Бұрқанған ашу-ызасы.

Жортса да құмның Нарында,
Азамат ердің арысы.
Махамбет — асау қаныңда
Тулаған қазақ намысы.
Аруақтанып жауын жапырған,
Құрағындай орып жағаның, —
Махамбет — теңіз сапырған,
Дауылы кекті даланың.

Махамбет — ақбас Алатау,
Айдан да асқан айбыны.
Махамбет — қайтпас Қаратау
Қайыспай көтерген қайғыны.

Махамбет — желбіреген
Өр рухымның Байрағы, —
Елім деп еңіреген
Ерлердің намыс қайрағы.

Алдында кімдер тақ тұрмас,
Мерейі үстем жұртымның.

Кеудесін жауға бастырмас,
Махамбет — рухы ұлтымның.

МАХАМБЕТТІҢ СУРЕТІ

Тірлік қуып жүргесін дүбірлі елде,
Ой кешесің күнімен, түнімен де...
Махамбеттің көзінен қайғы көрдім,
Суретіне байыппен үңілгенде.

Тұнжыраған көзіндей айдын көлдің,
Жанарынан мұң көрдім айбынды ердің.
Күңіренбей қайтеді ақын жаны,
Арқаласа қайғысын қайғылы елдің.

Жанарында мұң тұрды мен көрмеген,
Қайғы тұрды көзінде сен көрмеген.
Сол суретке қайыра үңілгенде,
Және көрдім серіні серті өлмеген.
Махамбеттің майданы бітпек емес,
Күні бар ма семсер боп сермелмеген.
Жігерімді жасытпай шұғыл ұштап,
Сол суретпен жүрегім жүр тыныстап.
Дүниенің күзетіп тыныштығын,
Махамбет тұр суретте қылыш ұстап.

Тұла бойы елімнің толған күштей,
Болашағын көп ойлап, толғанды іштей.
Қай жау бізді басынсын
Тұрған кезде —
Махамбеттің қылышы қолдан түспей.

Көңілімнің көзіне шуағы өріп,
Сақтап жүрмін суретті мұра көріп.
Атқа қонар секілді
жау төнсе егер,
Сол суреттен Махамбет шыға келіп.

МАХАМБЕТТИҢ БҰРЫНҒЫ ЕСКЕРТКІШІ

Ол туған жер — даланың күшті өңірі,
Қайда ақынның ышқынған құс көңілі?
Ескерткіштен тіпті де сезілмейді,
Қабағынан қар жауған сұсты өмірі.

Жылу сезбей шұғыла мөлдір көктен,
Махамбеттің құсамен өмірі өткен.
Ескерткіште ақынның қайда ызасы?
Тағдырды да өгіздей мәңгіреткен.
Елдің ері болса егер баққа қорған,
Ездері де жоқ емес қатпа болған.
Ескерткіштен көрмейсің
Махамбеттің
Ар-намысын ақырып атқа қонған.

Қайда нұрлы жанары сырға тұнған?
Буырқанса бұрқанып жыр атылған.
Жер мен көктің арасын майдан етіп,
Шаңы қайда артында шұбатылған?
Махамбетті, азаткер ұлы ақынды,
Қара тас қып тұлғасын кім қатырған?
Бұл ескерткіш ендеше кімге дәрі,
Өрмекшінің торына шырматылған.

... Қара бұлттай басымнан ауғанда азап,
Ұлы ақынды қорлама саудаға сап.
Ескерткіште Махамбет тірілмейді,
Нар тұлғасын тұрғызбай таудан қашап.

ОУ, МАХАМБЕТ!

Жоқ болғасын өзіңдей таза сері,
Көтеруде даңқынды қазақ елі.
Арлы Алаштың азаткер айдынысың,
Дастан етіп аспанға жазам сені.

**Сен өмірге келгенде дауылдатып,
Дауылдатып,
 көк нөсер жауындатып,
Жан болса да аузымен құс тістеген,
Кіре алмаған үстіңе жауың батып.**

**Дауылдатып өмірге сен келгенде,
Қара құйын жоғалған желген белде.
Серке мінез сергіңнен айнымадың,
Ұлы Өмірің өтсе де сергелденде.**

**Қайтсем шипа болам деп жаралы елге,
Өжет жыр боп тарадың дала, белге.
Тағдырыңа қасқайып қарсы тұрдың,
Қарсы біткен бұтақтай қара еменге.**

Қас-дұшпаның алыстан көрінгенде,
Қашан сенің сауықтың сәгілді елде? —
Мен өлемін! — деуші едің қайран Маха,
Ата Ерлігі қазақтың көмілгенде.
Сені кейін қай жауың шегереді?
Болашақ күн демегін не береді?
Оу, Махамбет, жасасаң мәңгі өмірде,
Ата Ерлігі қазақтың неге өледі?!

**Қуат берген, күш берген елге күнде,
Ата Ерлігі қазақтың келбетінде.
Оу, Махамбет, Мәңгісің,
Мәңгіліксін,
Жасай берер мәңгі өлмей жер бетінде.**

МУСІНШИГЕ

**Күйікті етем десең жауларды
Өнерде ерлік жасаған.
Биіктетем десең тауларды —
Рухы биіктерді қашағын.**

Жетілген өсіп ұлы елде,
Бірі едің ойлы естінің.
Махамбеттің шіренбе,
Сомдадым деп тастан кескінін.

Жігер жоқ мынау мүсінде,
Жай ғана сарбаз бұл тұрған.
Құрсанған әлем ішінде,
Махамбет қайда бұлқынған?!

Жүрегіне ауыр қайғы артып,
Жансың ба ерте суынған.
Найзағайдан жасын, жай тартып,
Күн көзінен сәуле суырған
Махамбет қайда ендеше
Елі үшін жанын қуырған?!

Мұнды да жұтқан, шерді де,
Сойылын соғып жақынның, —
Сілкіндірген қара жерді де,
Өр рухы қайда ақынның?!
Махамбет өжет пішінде,
Оңаша ойға бататын.
Арыстандары қайда?
Ішінде
Аласұрып күркіреп жататын.

Махамбет өжет пішінде,
Оңаша ойға бататын.
Жолбарыстары қайда?
Ішінде
Жұлқынып тулап жататын.

Махамбет енді тумас та,
Құм көмген қайнар тұнбасын.
Тау да асқақтап тұрмас па,
Қашасаң таудан түлғасын.

МАХАМБЕТТІҢ ДУЛЫҒАСЫ ҚАЙДА?

Асқар таулар болса егер судың басы,
Ер Махамбет емес пе жырдың басы.
Ескерткіште неге ақын жалаңбас тұр,
Қайда, қашан жоғалған дулығасы?!

Сардар еді шайқасып биікте өлген,
Жан бар ма әлі Маханды күйік көрген.
Дулығасын бұл қалай салмағаны,
Екі ғасыр басына киіп келген?!

Дауыл туған дауылпаз қанатынан,
Сардар еді таулардан жаратылған.
Дулығасыз Махамбет Махамбет пе,
Сомдап соғып құйсаң да таза алтыннан.

Қарғыс атқан заманда, қарғыс атқан,
Жолына ылғи құрылған барыс-қақпан.
Ақындық пен батырлық қатар сіңіп,
Махамбеттің қанында жарыса аққан.
Талай келген бәйгеден қосқан аты,
Ақын қалай тобырдан дос табады.
Ақындық пен батырлық —
қағып өткен
Махамбеттің емес пе қос қанаты.

Ескерткіште жабырқап тұрған ақын,
Жау шапқанда кісі емес бұрқанатын.
Бір қанатын бұл қалай сомдағаны,
Сардар ердің сомдамай бір қанатын.

Білсең егер Махамбет ер кісі еді,
Дулығасыз салғанда не түседі?
Серті болса қыл қалам ақындықтың,
Батырлықтың дулыға белгісі еді.

Сый үзбеген көңілден, күй үзбеген,
Туған елдің бақытын жиі іздеген, —
Дулығасы ақынның жоғалмаса,

Неге,

неге басына кигізбеген?!

Анасынан найзағай- жасын тістеп,
Тулап туған Маханды асыл күш деп, —
Дулығасын қоса іздеп сарсылдық-ау,
Хан Кененің жүргенде басын іздеп.

ҚАЗІРГІ ЖАУЫ ҚАУІПТІ

Кеңшілігі болар заманның,
Ақ күні туса жаманның.
“Исатай мен Махамбет
Тентегі елдің” — дегендер,
Ұрпағы ма ұлы даланың?!
Естігенде бұл сөзді,
Ойран болғанын-ай сананың!
Екі ғасыр өтсе де,
Қамағанын-ай табаның!
Исатай мен Махамбет —
Көрінген ора беретін
Құрағы ма еді жағаның.

Баданасын басына баса киген,
Атқан оғы жауына
Таулардан аса тиген, —
Болат сауыт құрсаңған
Екі тарлан бөрі емес пе,
Қасарысқан қарағайдан
Қайқайтып садақ иген.

Ұран қоспай ұраныма,
Жауыздықтың айналған құралына.
Ерлеріне елімнің
Соқтықпай тұрады ма?!
Құрбақалар!
Құдыққа құлап өлген
Құландардың шықпай ма құлағына.

Қыран көрген тауықты,
 Қоғам қашан сырқатынан сауықты?
 Исатай мен Махамбеттің
 Алысып өткен тірісінде
 Жауларынан сауытты.
 Қаламына сүйенген
 Қазіргі жауы қауіпті.

САРБАЗЫ БОЛСАМ ЖОҚ АРМАН

Шомылып талай ай, нұрға,
 Шықпадым шауып қай қырға.
 Міне алмай кетіп барамын,
 Махамбет мінген айғырға.

Қамшыма сыймай жүргенде,
 Келмейтін қарсы бір пенде.
 Жығылып қалсам, қайтемін,
 Үстіне қарғып мінгенде.
 Жауларым барда қауіпті,
 Көңілім қашан сауықты.
 Кіе алмай кетіп барамын,
 Махамбет киген сауытты.

Айналып ұшсам жебеге,
 Тілекті Құдай бере ме...
 Махамбет киген ақ сауыт,
 Шақ келсін қайдан денеме.

Күйреген жөндеп кемеңі,
 Қақсам да талай шегені.
 Тарта алмай кетіп барамын,
 Махамбет тартқан жебені.

Күн бар ма бағам артатын,
 Болсам да қанша мәрте ақын.
 Махамбет тартқан жебені,
 Құдірет қайда тартатын.

Қаламын өткір ұштаған,
Мен бе екем құс боп ұшпаған.
Толғаймын қалай?
Найзаны
Махамбет толғап ұстаған.

Тіршіліктің еміп емшегін,
Бекітсе де мықтап ел шебін.
Сермеймін қалай?
Махаңның
Көтере алмай жүрсем семсерін.

Сонда да талай қайралдым,
Қақсам деп басын сайтанның.
Сарбазы болсам жоқ арман,
Махамбет ашқан майданның.

ҰЛТЫМ – ҚАЗАҚ...

Зауал туып келе ме елге азатын,
Күлкі болып, етегін желге ашатын.
Ата текті кісі көп қазбалаған,
Кісі таппай жүргенде кен қазатын.

Жау көрінсе атылмай тұра алмаған,
Қазақ жұрт па ел болып құралмаған.
Пысық қанша қазаққа қимай жүрген
Махамбетті Беріш деп ұрандаған.

Қалам сілтеп сен неге Айға шаптың?
Қаны таза бұл күнде қай қазақтың.
Жаугершілік заманда жұрт емес пе,
Бәрін бастан кешірген қайғы, азаптың.

Ата тегін ендеше қазбалама,
Тегін қазсаң, басыңа қаз қона ма?
Қызылбасқа телісің Махамбетті,
Жел сөзге еріп, Құдайға жазған, аға!

Сені, ағатай, ішіңнен іріткен кім?
Көрініп тұр шыққаны сілікпеннің.
Біреулер жүр:
Маханды қолға түскен —
Түйір қаны екен деп Түрікпеннің.

Жанарыма сөз қанша мұң қаптырған,
Жарықшағы жаңғырып құлаққа ұрған.
Махаң қалай Жәумітке сатылады,
Жайық қаны бойында тулап тұрған...

Қатер төнсе мен емес семсер іздер,
Қарыздармыз қашанда елге — біздер.
Осы бастан кетейін өзім жазып,
Қаны таза қазақпын, сенсеңіздер!

Қарау ойдың қол артқан жүлгесіне,
Аға, саған болды ма күлмесіме.
Ұлым — қазақ деп айтып мен кетейін,
Тіке қарап жасқанбай күн көзіне.
Сүйегіме таңба сап, тегімді ертең
Қазып біреу, кім кепіл, жүрмесіне.

ЖАҚСЫЛЫҚ ПА?

Алда қандай заман бар, кім біледі?
Қара жер де кей-кейде сілкінеді.
Қыстың көзі қырауда жаңбыр жауып,
Қыстың күні неге аспан күркіреді?!

Бастағалы жүр ме әлде бірдегені,
Ауыстырып мезгілді, жүндегелі.
Қыс ішінде сидыған жиде талдың,
Жақсылық па бүр жарып гүлдегені.

Жақсылықтан жақсылық туындаған,
Заман қайда қатерге ұрынбаған.
Қасқа сныр бұзаулап қыс ішінде,
Қыс ішінде боз бие құлындаған.

Буы бұрқырап, шарпылып өрге демі,
 Қыстан аман шыққаны, өлмегені, —
 Көктемде ауызы көкке ілінген,
 Мезгілімен малдардың төлдегені.

Қыста көктей қоймас-ау қыр дүркіреп,
 Көктен жаңбыр жауса да мың сіркіреп.
 Жазда қалың қар жауса, жақсылық па,
 Қыстың көзі қырауда күн күркіреп.

Жамандық пен жамандық тез қауышып,
 Жүрген жоқ па кімді де селі ағызып.
 Адамдардың естері ауысқалы,
 Табиғаттың бара ма есі ауысып.

ЕРЛІК ҚАЛАЙ ЖАСАЙМЫН

Күйкі тірлік ығысып, былай қалып,
 Жүрмін асқақ рухыңмен шырайланып.
 Екі ғасыр өткенде алдан күткен —
 Бір ұрпағың шығармын жырға айналып.

Ел ішінде жүргем жоқ текке мен де,
 Тістенемін кек болып текті өлеңде.
 Жауға шапсаң егерде, не істеймін,
 Семсеріңе айналып кетпегенде.

Қуатымның тұрғанда күші жетіп,
 Қыңсылатам тағдырды күшік етіп.
 Маха, Сізге жыр арнап жазған күнім —
 Мінген күнім күреңді кісінетіп.

Күн кешсем де халықтың қайғысын деп,
 Қанатымен су сепсін қай құсым кеп.
 Бұла жырға айналып кетпек болып,
 Көкірегімде тулайды тай кісінеп.

Жамандығын кей-кейде шектей білген,
 Егескенін көрпеге көктей бүрген, —

Қабырғалы қазаққа қай кезде де —
Сендегі асау намыс қой жетпей жүрген.

Одан өзге нәрсенің бәрі де бар,
Жүрегімнің жан бар ма зарын ұғар.
Сенің қаның бойымда тулағасын,
Көзсіз ерлік жасауға жаным құмар.

Арай шашып тұрғанда заңғар Айым,
Обалыма менің де қалма, ағайын.
Ерлік қалай жасаймын көзім жұмып,
Ұсақ тірлік болса егер бар маңайым.

ТАҒДЫРЫМ ҮШІН ТАЛАСПАЙ

Күн кештің елде қамығып,
Шашса да жырың елге арай.
Тағдырың үшін жанығып,
Тартысқа түстің сен талай.

Қазақты қазақ тау көрген,
Әділдік қанат жайғанда.
Қазақты қазақ жау көрген,
Қараулық шықса қайдан да.

Заманда мынау арбасқан,
Адамға адам жаға ма?
Жұлқынып келіп жармасқан,
Жаманның қолы жағама.

Өзіңдей өжет пішінде,
Жүрсем де алға құлшынып, —
Тартпа мен папка ішінде,
Тағдырым жатты тұншығып.

Өмірдің кейде ашынып, М
Бетіне айтсам сұмдығын, —
Қараулық қару асынып, М
Оқтаған қара мылтығын. М

Жүремін қалай тайраңдап,
Күйдірмесін неге от қарып, —
Өтірік өрде сайрандап,
Шындығым жатса сотталып.
Жалғызды құртпай тынбаған,
Жантықтар жүрген топтанып.

Кетпеді менің кімге есем,
Жүргенде ылғи жақ ашпай.
О, Маха, қалай күн кешем,
Тағдырым үшін таласпай?!

КӨТЕРЕ АЛМАЙ СЕМСЕРІН ЖҮРСЕМ ЕГЕР...

Жүрегімді малсам да арай нұрға,
Махамбетті жырлауға жараймын ба?
Өткен еді өмірден мұң арқалап,
Ол секілді батамын қалай мұңға?
Қайық салсам кетпей ме дауыл қуып,
Кеме жүзер Махамбет - ақ айдынға?!

Шуақ шашып тұрғасын батылға арай,
Хас батырға бола ма жақындамай.
Махамбеттің жебесін тарта алмаған,
Нар тұлғасын сомдасын ақын қалай?!

Жарқылына жүрегім шарпылғасын,
Жырлау қажет қалайда нар тұлғасын.
Махамбеттің сөздері семсер еді,
Сөзім қалай семсердей жарқылдасын.
Ұлы ақынның қараймын қабағына,
Көз де салам садағы, жарағына.
Қалай сомдап жыр жазам, Найзағайдың
Түспесе егер ұшқыны жанарыма.

Жыр туа ма жаныңды қыстағанда,
Айналсаң да түнеріп сұсты адамға.
Көп қазақтың бірімін күшінетін,

Махамбеттің семсерін ұстағанға.
 Жаным жырдың азабын күнде шегер,
 Жырға сенбей тірлікте кімге сенер.
 Бірақ қалай сомдаймын, Махамбеттің
 Көтере алмай семсерін жүрсем егер.

НАМЫСЫҢ, МҮМКІН, ШЫҒАРМЫН

Туа сап құмның Нарында,
 Ойнадың аттың жалында.
 Қазақтың бүкіл намысы,
 Тулаған асау қанында.
 Қалғысын неге қаршыға Ар,
 Қалғысам — рухың қамшылар.
 О, Маха!
 Сенің денеңде,
 Менің де қаным бар шығар.

Тамырың — түпсіз тереңде,
 Тамырым — белде, белеңде.
 Аруағың қолдап жүргенде,
 Шайқасын кімдер мені елде.
 Денеңнің түйір бір қаны,
 Жүр менің сүмбіл денемде.

Тағдырың қызық сенің де,
 Тағдырым қызық менің де.
 Сергелдеңге түсіп сен құсап,
 Мезгілдің суық желінде, —
 Құрыш боп қайта бекігем,
 Халқымның алау демінде.
 Жер-көкке сыймай жүрем бе,
 Тартпасам саған тегінде.
 Жұлдызым жанбай өлеңде.
 Мен жүрмін әлі төменде.
 Өзіңнің қызғыш құсың да,
 Жүр ұшып биік... төбемде.

Жүрмедім сенің қасыңда,
Ордалы отыз жасымда.
Арманым бірақ жүр ұшып,
Сен тұрған шыңның басында...

Дүние - жалған, жалғанда,
Көз жұмған қанша арманда.
Сен құсап тулап бұрқанғам,
Басыма бейнет салғанда.

Сен жортсаң құмның Нарында,
Күн кештім тұман, сағымда.
Көктемде талай гүлдедім,
Өзгенің алма бағында.
Соғыса қалса...
мен жүрдім
Жеңілген елдің жағында.

Мұқалта алмас мұнар күн,
Тауда өскен қайсар шынармын.
Бұлқынып жеткен бұл күнге,
Намысың, мүмкін, шығармын.

МАХАМБЕТТІҢ САРҚЫТЫ

Күмбірлеген көңілдің күйіне ерген,
Найзасының ұшымын сүйір келген.
Махамбеттің сарқыты - мен шығармын,
Қамшысының ұшы боп түйінделген.

Сардар ойдың мінгенде күймесіне,
Сауытының айналғам түймесіне.
Дулығасы есіме салады ылғи
Алты қанат ақ шаңқан үйді есіме.
Кезіксе де тағдырдың мың асуы,
Қасиеттің бір пәсте ұласуы.
Ойлап көрсең, ағайын, мен шығармын,
Махамбеттің бұрқ еткен бір ашуы.

Небір ғажап туындап қиялымнан,
Махаң десем, көңілден күй ағылған.
Бір сынығы шығармын шапқан кезде
Ұшып түскен атының тұяғынан.

Тұтылғанда ақынның күні көктен,
Қара нөсер секілді жырын төккен.
Мүмкін, ізі шығармын мұң арқалап,
Жолдарында қап қойған жүріп өткен.

Рухқа сенбей,
жүрегім кімге сенер,
Ағат айтсам,
жазғырып құн кесе бер.
Неге батыр атанам
Махамбеттен
Бір қасиет қаныма сіңбесе егер.

МАХАМБЕТТІҢ МЕН КӨЗІ АТАНАМ БА

Әрбір сөзі алмастай өткір еді,
Шарпылғанда өзегім өрт тіледі.
Махамбеттің жырларын көп жаттағам,
Содан, сірә, түсіме көп кіреді.

Тақымында ойқтастап арғымағы,
Шайқасуда жалғанмен батыр өлі.
Сарбаздары қаншама шейіт болған
Қанға бөгіп Нарынның жар-құмағы.
Содан ақын ұқсайды кейде еменге,
Дауылдарға жұлынған жапырағы.

Білсең егер Махамбет тағдырлы ақын,
Нөсер ерткен соңына жаңбырлы ақын,
Замандардан заманға жыры кетіп,
Ғасырлардан ғасырға жаңғыратын.

Қайғы кешіп,

мұң кешіп сарылғанда,

Көп кіреді түсіме сағынғанда.

Махамбетті пір тұтып жүрем асқақ

Құзырларға біреулер жағынғанда.

Түсімде ылғи кетеді қуат беріп,

Тауым қайтып, тауаным шағылғанда.

Семсеріне айналғым кеп кетеді,

Әділ жолдан адамдар жаңылғанда.

Дұшпанымның басынан қарғығанда,

Махамбет боп шалқимын шалқығанда.

Көп кіреді түсіме сардар ақын

Ар-намысым кей-кейде қалғығанда.

Көңілімнің көлінен құсым кетіп,

Жүрсем егер мән болмай ісімде түк.

Сардар ақын жетеді түсімде ылғи

Жүрегімді жүйріктей кісінетіп.

Ойлай берме қу тамақ, құлқынды аса,

Арман бар ма сөзіңді жұрт тыңдаса.

Махамбеттің мен көзі атанам ба,

Асау қаны бойымда бұлқынбаса.

МЕНІҢ ДЕ ЫСТЫҚ КӨЗ ЖАСЫМ ТАМҒАН ЕДІ

Сыймадың ба ішіне дүбірлі елдің,

Маха, неге Қараойда күңірендің?

Қараой әлде жері ме ат шалдырар

Мына жарық Жалғаннан түңілгеннің.

Самұрыққа шындық-құс бүрілгенде,

Қалмады ма қасиет дүбірлі елде.

Ер Тарғын да Қараойға ат шалдырған

Шойырылып белінен бүгілгенде.

Жолбарыстар жапырған нар қамыста,

Топ-тобымен жүрегін тарлан құс та.

Арыстанды ақыртып ерттеп мінген
Қараойға кеп мұң шаққан Алпамыс та.

Өрге тартып жүрегі күштегенде,
Жолбарыстай жортқан көп түз-белеңде.
Қараойға кеп өксіген ат шалдырып,
Қозы Көрпеш Баянын іздегенде.

Ұрынғанда заманның бұршағына,
Жыр жазылған Қараойдың құрсағына.
Мысыр елін билеген Бейбарыстың
Сәби жасы тамған-ды жусанына.

Жанарымды толқыған шерге малып,
Жыр толғағам бір кезде мен де барып.
Махамбеттің ағысты арман - ойын
Жүрегіме оралғам теңдеп алып.

Жүрген жерін бір көру арман еді,
Үмітімді өр рухы жалғап еді.
Сол сапарда Қараойдың жусанына
Менің де ыстық көз жасым тамған еді.

УА, МАХАМБЕТ, АЙБАРЛЫМ!

I

Айналмай ерлер жебеге,
Қабырға сынбай, кереге,
Уа, Махамбет, айбарлым!
Бостандық тегін келе ме?!
Қара бұлт өшіп көгімнен,
Биіктен күнім көрінген.
Бостандық келген
жолдармен -
Бабалар қаны төгілген.

Жатқан соң туған жерінде,
Тарқаған шығар шерің де.

Бостандық жеткен
ізіңмен -
Жолбарыстай жортқан сенің де.

Өзі едің нағыз еркектің,
Семсер жүзінде серт еттің.
Қан төгер жерде қан төгіп,
Тер төгер кезде тер төктің.

Айналғам ашу-кегіңе,
Жау төне қоймас жеріме.
Сенің де төккен қаныңмен
Бостандық жеткен еліме.

II

Уа, Махамбет, айбарлым!
Абыройы кезде айрандай төгілген,
Еңселі ел де етегінен сөгілген.
Алтын Орда құлағанда шайқалып,
Жігі ажырап, ноғай-қазақ бөлінген.

Абыройы кезде айрандай төгілген,
Еңселі ел де етегінен сөгілген.
Күйрегенде күңіреніп Ақ Орда
Жігі ажырап, қазақ үшке бөлінген.

Өмір - жартас болса егерде құлама,
Бөлінгенді бөрі жемей тұра ма?!
Даласына ат шалдырып көрінген,
Қазақ бейне жеп кететін сыбаға.

Ерлер барда еңку-еңку жер шолған,
Еділ-Жайық арасына ел қонған.
Ала тайдай бүлінгесін бөлініп,
Көк аттының бәріне де жем болған.

Содан бері жем боп әлі келеміз,
Ит қорлықтан күйіп-жанып денеміз.
Толқын соғып, күйремесе болғаны,
Болашаққа сапар шеккен кемеміз.

Көзі ашылмай тұр әлі де сананың,
Тірлігіміз - тірлігіндей баланың.
Сом қамыттан мойны жаңа босаған
Қара өгізі секілдіміз даланың.

Қарашаның қақпан құрып жолына,
Жоқшылық кеп кісен салған қолына.
Түрмеге де түсіп жатыр топырлап,
Таршылықтың түскен жандар торына.

Өкпе қысқан дүниені кең деме,
Кең болса егер ышқынады ел неге?
Тәуелсіз елдің азаматы болсақ та,
Тәуелдіміз алтын менен теңгеге.
Азат елде рухын Айдан асырған,
Кезіміз де жоқ емес-ау ашынған.
Теңгең жоқта қай есік те жабылып,
Теңгең барда қай тесік те ашылған.

III

Қабырғалы ата қазақтың
Қайқы білек қылышы қайда сынбаса?
Туғанда ұлы азат күн
Қылыш соғатын құрышы қайда
Құмға айналып тынбаса?!

Егеменді еркін елімнің
Еңіреген ері қайда тұлға аса?
Еңіреген есіл ерімнің
Егеулі найзасы қайда сынбаса?
Ел ашығар ма еді
Ері елін тыңдаса.
Ата жолын қуған ұл болмаса,
Зәру емеспін құлға аса.

Жас та,
үлкен кәрі де,
Арудың аршын тәні де,
Азамат ердің бәрі де
Құлы болса құлқынның

Азғаны емей, немене,
Ата қазақ жұртымның.

Ел қорғайтын ер жігіт
Ел тонауға айналған.
Ел тонаған ез жігіт
Ел басқарып іші-сырты майланған.
Балақтан кірген жорға бит
Басыңа неге шықпасын
Айбалтаң жоқта қайралған.

Жалпылдап ұшқан қарғалар
Биікке қонған заманда:
Ел қорғайтын ер де азған,
Ер қолдайтын ел де азған.
Ояна ма бұл қазақ
Құлағанда сынып жерге аспан.
Ерім елге қарап,
Елім ерге қарап
сөйлейтін күн туар ма екен.
Елім ерге қарап,
Ерім жерге қарап
сөйлейтін мұнар күннен құтылар ма екен.

Құл болмасын ер неге
Құл билесе еліңді.
Жынға айналмасын ел неге
Жын жайласа жеріңді.
Иіргенде алшы түсетін
Құлжаның сақа асығы —
Асыл ер қайда сенімді?!

Ер қайда найза толғаса,
Қайда жүр аруақ қолдаса?!
Жарқылдаған жарақтан не пайда
Арқар кеуде Ар-намысың болмаса.

Үй жақсысы асыл ағаштан,
Ер жақсысы арлы Алаштан.
Түгіндері жұп жазбай түзу ұшқан

Ағайын қайда жарасқан?!
 Билік те — сүйек секілді
 Қырқысып иттей таласқан.
 Асыл ер қашан туады
 Айналайын алты Алаштан?!

IV

Құрсаулап қысқан халықты,
 Лақтырғанмын шойын қамытты.
 Кеңістікте емін-еркін күн кешкен
 Қандай ел де бақытты.
 Аласұрам бірақ та
 Ұғына алмай уын шашқан уақытты.

Кеме жүзер айдынга
 Салып келген қайықты,
 Қоғам қашан сырқатынан айықты.
 Бостандықтың бар екен ғой өз дерті,
 Айдалаға босқа ағызған Жайықты.

Зауал туып жұрт аңырып тосылған,
 Бір қайғыма бір қайғы сызат тауып қосылған.
 Саймен ақпай сулар да
 Бет-бетімен жосылған.

Саясаттың ала көзі алақтап,
 Шыға келген жалақтап.
 Енші тимей еркіндік алған қазақтар
 Шауып жүр әлі далақтап.

Махамбет болып тістенген,
 Текті арман қанша іште өлген, —
 Тұншығып самғап ұша алмай
 Саяси дүлей күштерден.

Бойжеткенге баратындай
 сақал-мұртын қырынған,
 Біздің елде аттан шауып жығылған.
 Саясаттың қауызына
 Саясаткер боп тығылған.

Саясаттың киіп сосын шекпенін,
Жұлмалайды текті елін.
Қаламайды мұратқа
Тәуелсіздіктің жеткенін.
Сатқын неге болмасын
Бігірсе егер сатқындықтың мектебін.

Шешесі байтал
Саясат сайқал
Сенемін неге сөзіне,
Ит жүгірткен
Тәуелсіз елдің көшіне.
Боталап көзім қарайды,
Бостандықтың мұңды көзіне.
Елімнің қайда ардағы,
Жұртымның қайда сандағы?
Бостандығым — жайын балық па,
Қараулықтың қабар қармағы.
Төгілгенде босқа ырысым,
Сілтенбейді неге қылышым?
Кеңістікте еркін жүрсем де,
Тарылады неге тынысым?

Найзағай осқылаған
Таудың бәрі жауыр тау,
Жұрт көңілі содан, бәлкім, жабырқау.
Қайғысы әлі қазақтың
Қаратаудан да ауырлау.

V

Уа, Махамбет, айбарлым!
Дүние, шіркін, тас қорған,
Ішіне шерлі жас толған.
Арақтан азған Алашқа
Ақымақ Бастар бас болған.

Тамыры жердің солғасын,
Жүрегім қалай толғасын?
Кедейленбесін ел неге
Ақылға кедей болғасын.

Атадан озып ұл тумай,
 Анадан озып қыз тумай.
 Таулардай асқақ мұратқа
 Жүргеніміз жүрген ұмтылмай.

Шойыннан соққан есігін,
 Түземей қазақ бесігін, —
 Азамат қанша бүгінде
 Алаштың туын көтермей
 Көтерген ту ғып есімін.

Көңілім шерге толғанда,
 Бұрқанам әлем - қорғанда.
 Аңшыға кейде ұқсаймыз.
 Адасып жүрген орманда.

Көңілді Жоқтық кұрсаулап,
 Көзімнен жасым тұр саулап.
 Орманның жүрміз ішінде
 Бақыт емес құс аулап.

Ғасырдың алтын жебесі —
 Уа, Махамбет, қолдап жебеші.
 Айдыңға қашан шығады
 Тәуелсіз елдің кемесі?!

VI

Уа, Махамбет,
 Сізге не дейін,
 Халқымды қайтіп демейін.
 Қазағым екен деп ойла,
 Ел-жұрттың көрсең кедейін.
 Қу дүние билеп санасын,
 Сатқандар қанша Анасын,
 Сатқандар қанша баласын.
 Бұл күнде қырсық жайлаған
 Қазақтың байтақ даласын.
 Күн туған бала жұмсайтын
 Алаштың ұлы данасын.

Көгінде күні аунаған,
Қайғы елге қашан жаумаған.
Қазақты қазақ көрсе егер
Қарызын сұрап даулаған.
Саууға шебер еркегін
Қатыны сиыр саумаған, —
Қазақтан өзге жұрт бар ма,
Құдықтан балық аулаған...

Не дейін, Маха, Сіздерге,
Өкпеле мына біздерге.
Ауыртпалығы заманның
Арқасы жауыр түсті елге.
Оздырмақ болып тұғырды,
Тоздырдық қанша ғұмырды.
Шындықтан пайда бір көрмей
Ақырында жұртым құмға ұрды.

Естімей тиын - сыңғырды,
Таршылық қысып қылқынды.
Құлагерлердің құлыны
Құрсақта тулап шыңғырды.

Болашақ күнге бал ашпай,
Құлшынып қырдан дара аспай,
Үкіметім оқшау жүргенде
Қабағы жұртпен жараспай.
Қазақстан түгел тоналған —
Жапырақтарын жел жұлып,
Жалаңаштанып қалған ағаштай.

Сүйегі бордай үгіліп,
Айтты деп сөкпе түңіліп:
Ауыртпалықтардан тұр әлі
Қазақстан белі бүгіліп.

VII

Уа, Махамбет, айбарлым!
Сіз құсап мен де қайралдым,
Бұйырмай жарты бақыт та,
Көңілге өшпес қайғы алдым.

Шайқалып қазақ ордасы,
Төгілген майлы сорпасы.
Жайғасып дөңге доңызы,
Тоқымдай тозған торқасы.

Бақ қайда басқа қонатын,
Алысты кім бар шолатын?
Бұрынғы өткен заманда
Бай малы ортақ болатын.
Бүгінде аш көз байлар көп,
Сүліктей жұртын соратын.
Жоғалтпай намыс, арыңды
Шарладың қанша Нарынды.
Ұятын жұртпыз жоғалтқан
Жүргенде кешіп сағымды.

Қала іші толы қоқыстар,
Күшейген саяси “соғыстар”.
Қарағанда сары орысқа,
Қатыбас қара орыстар.

Кимегелі қашан сауытты,
Көрмегелі қашан сауықты.
Сары орыстан, Маха, бүгінде
Қара орыстар аса қауіпті.

Алжасып, есі ауысқан
Қаптаған және сауысқан.
Болашақтың да ырзығын
Ішіп-жеп солар тауысқан.

Сұсынан қорқып алыстың,
Жөнелген бәрі табыстың.
Басынған бізді жұрт қанша
Жоқтығынан асау намыстың.
Жүргендеймін ішінде
Жолбарысы жоқ қалың қамыстың.

VIII

Жауы бар елде қатын көп,
Жауы жоқ елде “батыр” көп.

Кеудесі шойын заманда,
Күн кешіп жүрмін ақын боп.

Кейде ұқсаймын —
Ақынына зарлы заманның.
Кейде ұқсаймын —
Ақынына жарлы заманның.
Ақыны қашан атанам,
Ақиық арлы заманның.
Бірімін, Маха, бұл күнде
Көн етік киген жаманның.
Көнбеген жанмын жетекке,
Жазғырады мені ел текке.
Талабым таудай болса да,
Саз кешіп жүрмін етекте.

Төсінде туып даланың,
Тұрғыны болғам қаланың.
Жапсардан жүрген сығалап,
Өкіметке өгей баламын.

Кеткенде құны адамның,
Қасіреті көп-ау заманның.
Көз жасым тамған ішіне
Ішілмей қалған тағамның.

Жоқшылық қысып бүргенде,
Түңділіп жарық күннен де, —
Тән сатқан қыздай сезінгем
Жырымды сатып жүргенде.

Жағамнан тартып, жұлмалап
Сүйресе де алға нұр талап, —
Жыр сатпай қайтем,
Теңгеге
Тірліктің бәрі тұр қарап.

Бұлағым ақпай өріме,
Береке кірмес төріме.
Алуың қажет жер сатып,

Келсе егер кіргің көріңе.
 Ендеше жай-күй сұрама,
 Өмірім — жартас құлама.
 Қайыршы елдің ақыны,
 Қайыршы болмай тұра ма?!

IX

Уа, Махамбет, айбарлым!
 Өзің ғұмыр кешкен қилы заманда,
 Ар-ұят бар-тын адамда.
 Ат үстінде күн көрдің,
 Жауыз қолдар жүрген кезде жағанда.
 Азат болған алтын мынау заманда,
 Ар-ұят бар ма адамда.
 Ел үстінен күн көрген
 Атқа мінген жаман да.

Қарашаны хан ұлына теңгерген,
 Уа, Махамбет, қызығыңды ел көрген.
 Сен емес пе ат үстінен бір түспей,
 “Жетімдерге — жем берген,
 Жесірлерге — жер берген”.
 Ал қазір ше...
 Қорқаудайын түнде өрген
 Басшы қанша ел үстінен күн көрген.
 Өз қолымды өзім кесе алмай
 Шарасыздықтан тістеніп,
 Намысым менің күнде өлген.
 Жаным сірі бірақ та
 Жылқы етіндей сүрленген.
 Өз жұртын өзі тонаған
 Сұмдықты, Маха, кім көрген?!
 Әділет қайда, заң қайда
 Саласы көп өзендейін тармақты?
 Көтерген ауыр салмақты,
 Ерлер қайда ардақты?
 Жанынан безген нар қайда
 Қарпып бір-ақ асаған
 Жарға біткен жантақты?!

Қайғы жұтып сенің де,
Запыран ішер кезім бе бұл менің де.
Жоқтық көрмей қайтейін,
Өзің сынды азамат
Жоқ болса егер елімде.

X

Тіршілікті солдырған —
Қай жұмысты оңдырған.
Секілдіміз қара мес —
Ішін желге толтырған.
Билік құрған ардақты,
Елге салған қармақты.
Іші қуыс болса егер
Қайдан болсын салмақты.
Елестетпей ме көзіңе
Жел көтерген қаңбақты.

Айтты деме ұшқары,
Ер көргем жоқ күшті әлі.
Дауылдарға қайдан төтеп береді,
Желге тұрса ұшқалы.

XI

Тіршілікті солдырған —
Қай жұмысты оңдырған.
Секілдіміз қара қап
Ішін боққа толтырған.
Көкірегіне жел біткен —
Көріне ме биіктерден ел күткен.
Көздерін шел, жүректерін май басып,
Кеуделерін көтере алмай ентіккен.

Өмірді деме құмшекер,
Жұртым әлі талай-талай мұң шегер.
Ел билеген азамат
Елді қалай көтерсін
Өз кеудесін көтере алмай жүрсе егер.

XII

Төмен ағып, егістікке бұрылған
 Тау суы да кедергіге ұрынған.
 Бүлікті топтар қаншама
 Саяси күштен құрылған.
 Қарақшы қара қанжары
 Қыл сағақтан сұғылған.
 Бірақ, бірақ...
 Көлшіктердің тегеуріні бола ма,
 Айдыны асқақ дариядан жырылған.
 Бодандықтың қамыты
 Сыпырылып шіріп түскенде
 Шұғылаға шомылып,
 Жаны ағарып жуынған, —
 Қазақстан — алып батыр секілді,
 Сауыт киіп, белін бекем буынған.
 Батыр жұрттың алайда
 Қас-дұшпаны көп болған
 Қара қылыш суырған.
 Уақыт боп тұр қайтейін,
 Бір азамат туса елде,
 Жауы бірге туылған.

Қарсы майдан жүріп жатыр діліме,
 Қарсы майдан жүріп жатыр тіліме.
 Қарсы майдан жүріп жатыр
 Арыстан дауыс үніме
 Және жарық күніме.

Қалдықтарын атомның
 Төгу үшін жеріме,
 Қарсы майдан жүріп жатыр
 Менің барыс еліме.
 Қазақстан көкірегін тұр тосып,
 Уақыттың жойқын топан селіне.

XIII

Аспан асты — абақты,
 Бақсын қалай қабақты.
 Абақтының ішінде
 Кім береді тамақты?!

Салса да аштық қармақты,
 Көтеріп ауыр салмақты, —
 Абақтының ішінде
 Ата қазақ жан бақты.
 Жаннан безген нардайын
 Жарда өскен шайнап жантақты.
 Даламның — қазақ айбыны,
 Сенбейді мәңгі Ай, Күні.
 Арқалап жүріп күн кешкен
 Қаратаудан ауыр Қайғыны.
 Шексе де қанша азапты,
 Бұлақтай тұнып таза ақты.
 Жеңе алмас ешбір қиындық
 Қайғыны жеңген қазақты.

XIV

Ашықтырған қара халықты,
 Ерлерден көзім қарықты.
 Үкімет — қойшы секілді
 Үкілеп баққан арықты.
 Жұлдызы елдің атанған
 Сендірген шырақ-жарықты.
 Күнкөріс қамы қиындап,
 Күн санап жұртым тарықты.
 Бодандықтан құтқарып,
 Қуантқан Уақыт халықты, —
 Мойынға қайта кигізген
 Жоқшылық деген қамытты.
 Өлгендер сұмдық қиналған
 Ала алмай сатып табытты.

Қасірет, қайғы көп көріп,
 Бұны да бастан өткеріп, —
 Қазақстан күнге бет алған
 Қиындықты бүктеп бөктеріп.

Таймайтын аттай тағалы,
 Бетке алып жарқын жағаны, —
 Ел жаңа еңсе көтерген
 Көтеріліп жерден табаны.

Қайғырамыз кейде бекер біз,
 Мұратқа да әлі жетерміз.
 Кеудесін шалқақ ұстаған
 Ел болып, мүмкін, кетерміз.

Ұмыттырып нала, құсаны,
 Естіліп бақтан құс әні, —
 Тәуелсіз тәңір атанған
 Ел боламыз есті біз әлі.

XV

Саясаттың көп құлындап байталы,
 Қараулықтың жүргенде өріп сайтаны.
 Керек бізге:
 Елді — елдікке,
 Ерді — ерлікке бастайтын
 Махамбеттің әділетті майданы.

Көлін жаттан қорыған
 Қызғыш құс та көп өлген
 Қараулықтың оғынан.
 Керек бізге ендеше,
 Махамбеттің майданы
 Сардаланы алыстан
 Жаулар көпте торыған.
 Ол — майдан да жүріп жатыр елімде,
 Сынықтары атомның шашыраған жерімде.
 Махамбеттің рухынсыз
 Өмір сүру қиын шығар тегінде.

Жанжал іздеп жанталасқан
 Жантықтар
 Полигоннан қалып қойған қалдықтар.
 Таудай-таудай толқындарға тап болып,
 Уақыттың тасқынында малтықты Ар.

Малтықса да Ар-намыс
 Сенген еді өзіне,
 Туған елдің бақ тілеп,
 Қоңыраулатқан көшіне.

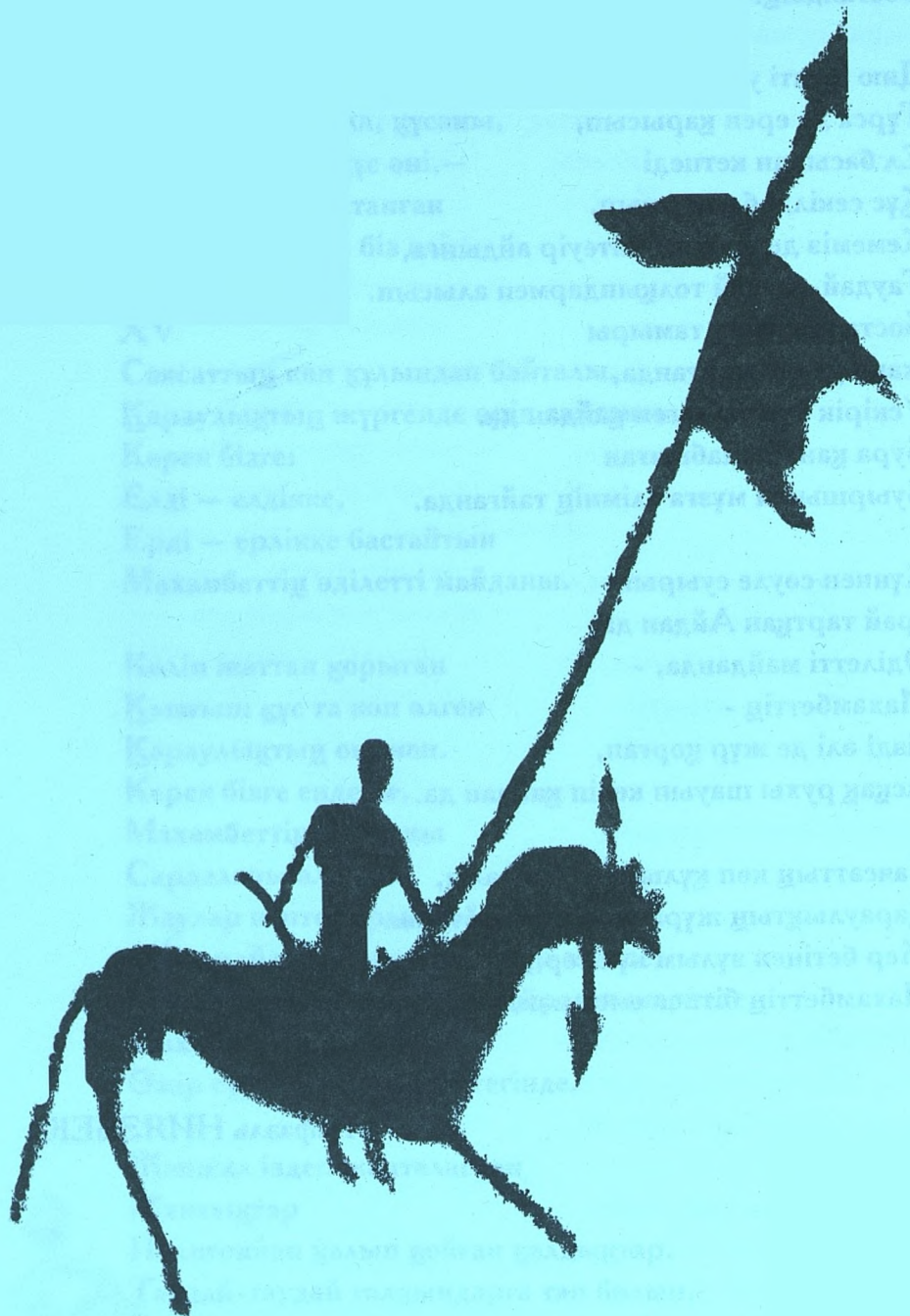
Бірақ, бірақ...
Шөп салғандар қаншама,
Бостандықтың көзіне.

Дию күшті уақыт
Тұрса да ерен қарысып,
Ел басынан кетпеді
Құс секілді бағы ұшып.
Кемеміз де шықты әйтеуір айдынға,
Таудай-таудай толқындармен алысып.
Бостандықтың тамыры
жаңа қанат жайғанда,
Үскірік көп уілдеген қайдан да.
Бура қанша шабынған
Буыршыны мұзға елімнің тайғанда.

Күннен сәуле суырып,
арай тартқан Айдан да,
Әділетті майданда, -
Махамбеттің -
бізді әлі де жүр қорғап,
Асқақ рухы шауып келіп қайдан да.

Саясаттың көп құлындап байталы,
Қараулықтың жүргенде өріп сайтаны.
Жер бетінен зұлым күштер құрымай,
Махамбеттің бітпек емес майданы!..

Рафаэль НИЯЗБЕК

КУЙЛЕР

ШІЛТЕРЛІ ТЕРЕЗЕ

Орташа

Музыкальная партитура для фортепиано, состоящая из десяти систем. Партитура написана в тональности ми-бемоль (B-flat) и включает различные метры: 2/4, 3/4, 4/4, 5/4, 3/8, 2/8, 4/8, 6/8, 9/8, 12/8, 15/8, 18/8, 24/8. В партитуре присутствуют следующие динамические и темповые обозначения: *mp* (mezzo-piano), *mf* (mezzo-forte), *Sub p* (sub piano), *p* (piano). Над нотами в начале каждой системы указаны ритмические сокращения: п, в, п, в, п, б, с, п. В партитуре много триольных и квинтных фигур, а также сложные ритмические конструкции, такие как 15/8 и 18/8. В конце партитуры есть знак *mf*.

f

p

p

f

f

f

f

f

f

mp

mf

f

mp

mf

ИСАТАЙДЫҢ АҚТАБАНЫ-АЙ

Жеңіл, ойнақы

Sub p

f

Sub p

mf

p

mp

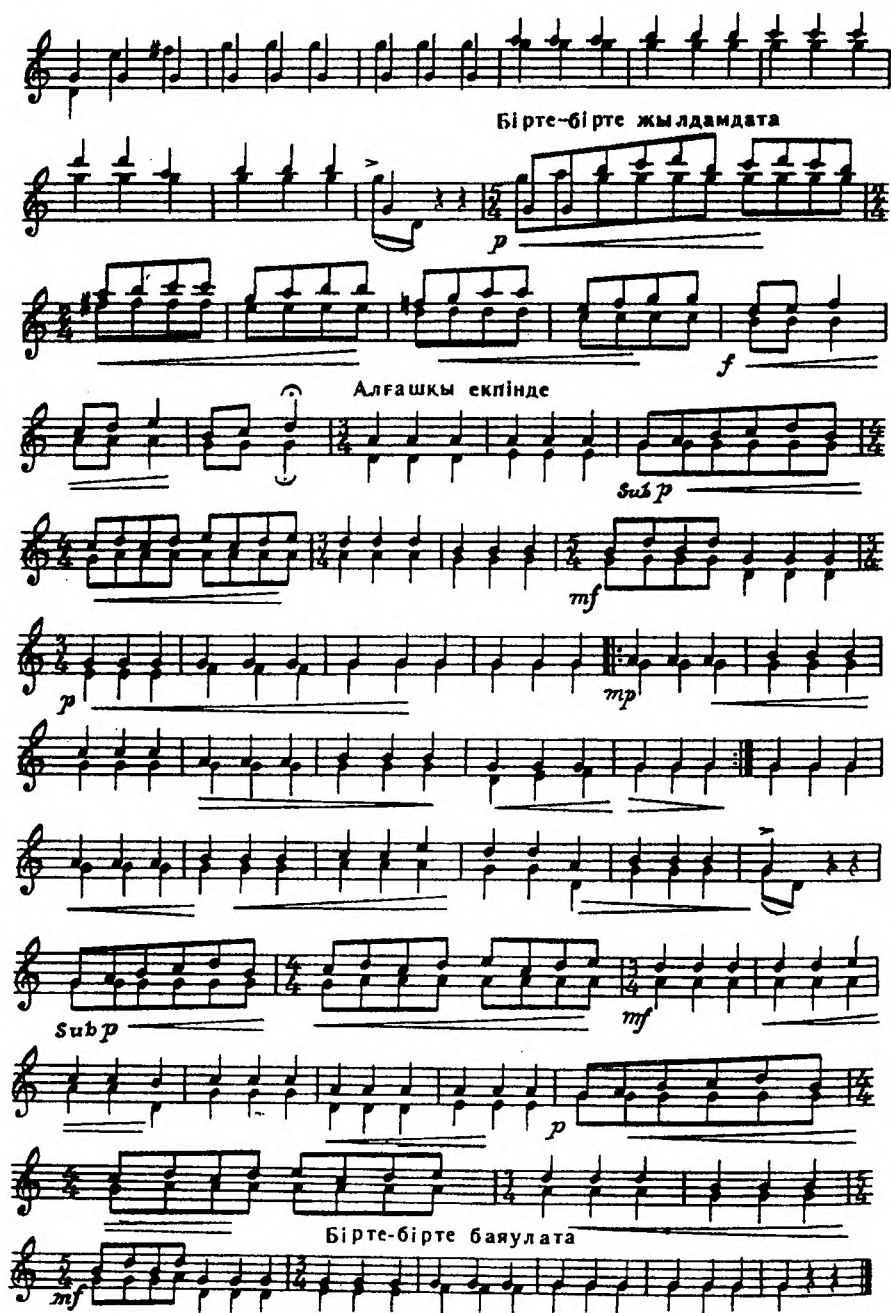
mf

Sub p

mf

p

f

Бірте-бірте жылдамдата

p

f

Алғашқы екпінде

sub p

mf

p

mp

sub p

mf

p

Бірте-бірте баяулата

mf

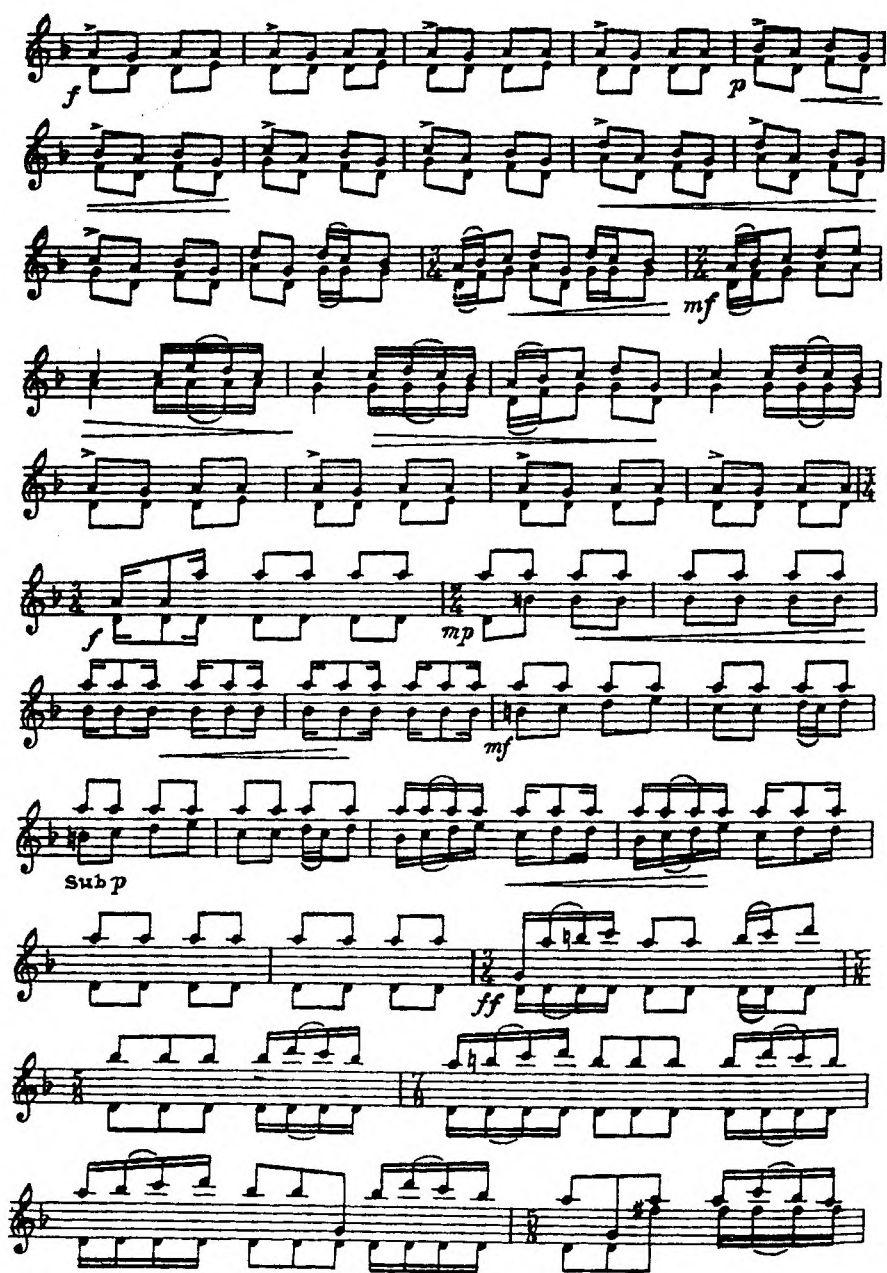

ЖАЙЫҚ АСУ

Орташа, салмақты

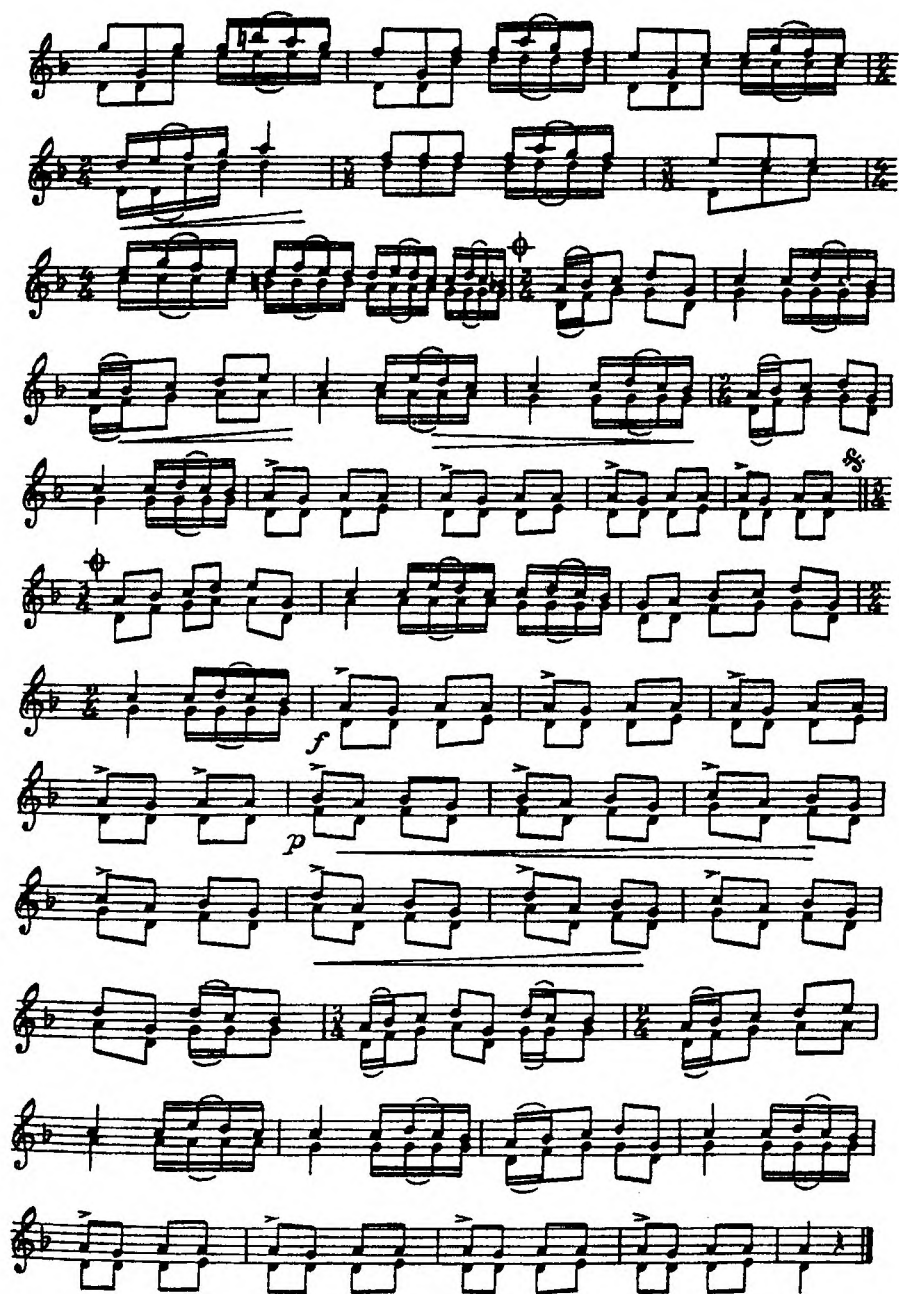
Сәл екпіндете

вибр

f *p* *mf* *mp* *sub p* *ff*

ҚИЫЛ ҚЫРҒЫНЫ

Орташа, салмақты, ойлана

mf

п v п п

f

п п п п

п v п v

п v v v

Еркін баяулата

п v п п v

mf

Еркін бақудата

Үдете, екпіндете.

f

ff

mf

The musical score is written for a piano and strings. It consists of a vocal line and four instrumental staves. The tempo is marked 'Еркін бақудата' (Ad libitum). The music is in 2/4 time with a key signature of two flats. The vocal line starts with 'Үдете, екпіндете.' and is followed by instrumental parts. Dynamics include forte (f), fortissimo (ff), and mezzo-forte (mf). The score ends with a double bar line and repeat signs.

[illegible]

Баялата

mf *p* *f* *mf* *sub p* *f* *rit.*

Баялата

ЖҰМЫР, ҚЫЛЫШ

Екпінді, жүрдек

Музыкальная партитура для фортепиано, состоящая из десяти систем нот. Партитура написана в ключе соль-бемоль мажор (F major) и 4/4 такте. В начале первой системы стоит динамический знак *f*. В третьей системе — *mp*. В восьмой системе — *mf*. Над нотами в различных местах партитуры указаны буквы: п, в, н, б, с, л, которые, вероятно, являются транслитерацией нотных знаков или ритмических обозначений. Музыкальная запись включает различные ритмические фигуры, такие как восьмые и шестнадцатые ноты, а также аккорды. В конце партитуры есть знак завершения (двойная точка).

Музыкальный фрагмент, состоящий из десяти нотных стенов. Музыка написана в тональности ми-бемоль (B-flat) и ритме 4/4. В начале фрагмента (первый стенов) присутствуют триоллы (группы из трех нот, связанных скобкой и цифрой 3). Динамические обозначения включают *mf* (мезо-форте), *p* (пиано) и *mp* (мезо-пиано). Над некоторыми нотами указаны буквы, обозначающие слоги: *n*, *v*, *б*, *с*, *п*. В шестом стенове встречается текст «Удете» под нотой. Фрагмент заканчивается двойной линией, обозначающей окончание музыкального предложения.

mf

mf

mp

mf

subp

f

Нығыздап, күреп қаға

subp

mf

mp

mf

Музыкальный фрагмент из оперы «Махамбет». Состоит из десяти нотных систем. Первые девять систем — это фортепиано, играемое на фортепиано (пиано). Десятая система — вокальная партия. Музыка написана в тональности ми-бемоль (B-flat) и 4/4 такта. В начале и в конце фрагмента используются двойные подчёркивания. В девятых и десятых системах встречаются акценты (>) и динамические обозначения: *mf* (mezzo-forte) и *ff* (fortissimo). В девятых и десятых системах также встречаются тролли (цифры 3 в кружках). В девятых и десятых системах встречаются ноты с буквенными обозначениями: *n*, *v*, *6*, *c*, *n*.

Музыкальный фрагмент из оперы «Махамбет». Состоит из десяти нотных систем. Первые девять систем — это фортепиано, играемое на фортепиано (пиано). Десятая система — вокальная партия. Музыка написана в тональности ми-бемоль (B-flat) и 4/4 такта. В начале и в конце фрагмента используются двойные подчёркивания. В девятых и десятых системах встречаются акценты (>) и динамические обозначения: *mf* (mezzo-forte) и *ff* (fortissimo). В девятых и десятых системах также встречаются тролли (цифры 3 в кружках). В девятых и десятых системах встречаются ноты с буквенными обозначениями: *n*, *v*, *6*, *c*, *n*.

$n \ v \ n \ v \ n \ 6 \ c \ n$ (3) $n \ 6 \ c \ n \ n \ 6 \ c \ n$
ff
sub p *f* *sub p*
f
 $n \ v \ n \ v \ n \ 6 \ c \ n$ *p*
mf

ҚАЙРАН НАРЫН

Орташа, салмақты, ойлана

[illegible]

Музыкальный фрагмент из оперы «Махамбет» (З. Ш. Рейзбеков). Музыка записана на нотном стане (лиры и басы). Включены различные музыкальные знаки: ноты, ритмические обозначения, аккорды, а также русские буквы (п, в, н, с, б) и цифры (5, 6), вероятно обозначающие певческие приемы или интонации. Встречаются также знаки «mf» (mezzo-forte) и «3» (три). В центре фрагмента присутствует текст: «Онша асықпай».

Musical score for a piece titled "ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ" (Joryq Zhylary). The score is written on ten staves, each containing a single melodic line. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and dynamic markings. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 4/4. The score features several measures with triplets (indicated by a "3" over a bracket) and quintuplets (indicated by a "5" over a bracket). Dynamic markings include *mp* (mezzo-piano), *mf* (mezzo-forte), *f(p)* (forte/piano), and *p* (piano). There are also articulation marks like accents (^) and slurs. The score concludes with a double bar line and repeat dots. The page number "319" is visible in the top right corner.

Handwritten musical score for a piano piece, featuring multiple staves with complex rhythmic patterns and dynamic markings.

The score is written on ten staves. The first staff includes the notation *п 6 с n v* and *6 с r* above the notes. Dynamic markings include *mf*, *p*, *f*, and *sp*. The music consists of rapid sixteenth-note passages, often grouped in sets of five (indicated by a '5' in a circle) and accented. The key signature has one flat (B-flat), and the time signature is 4/4.

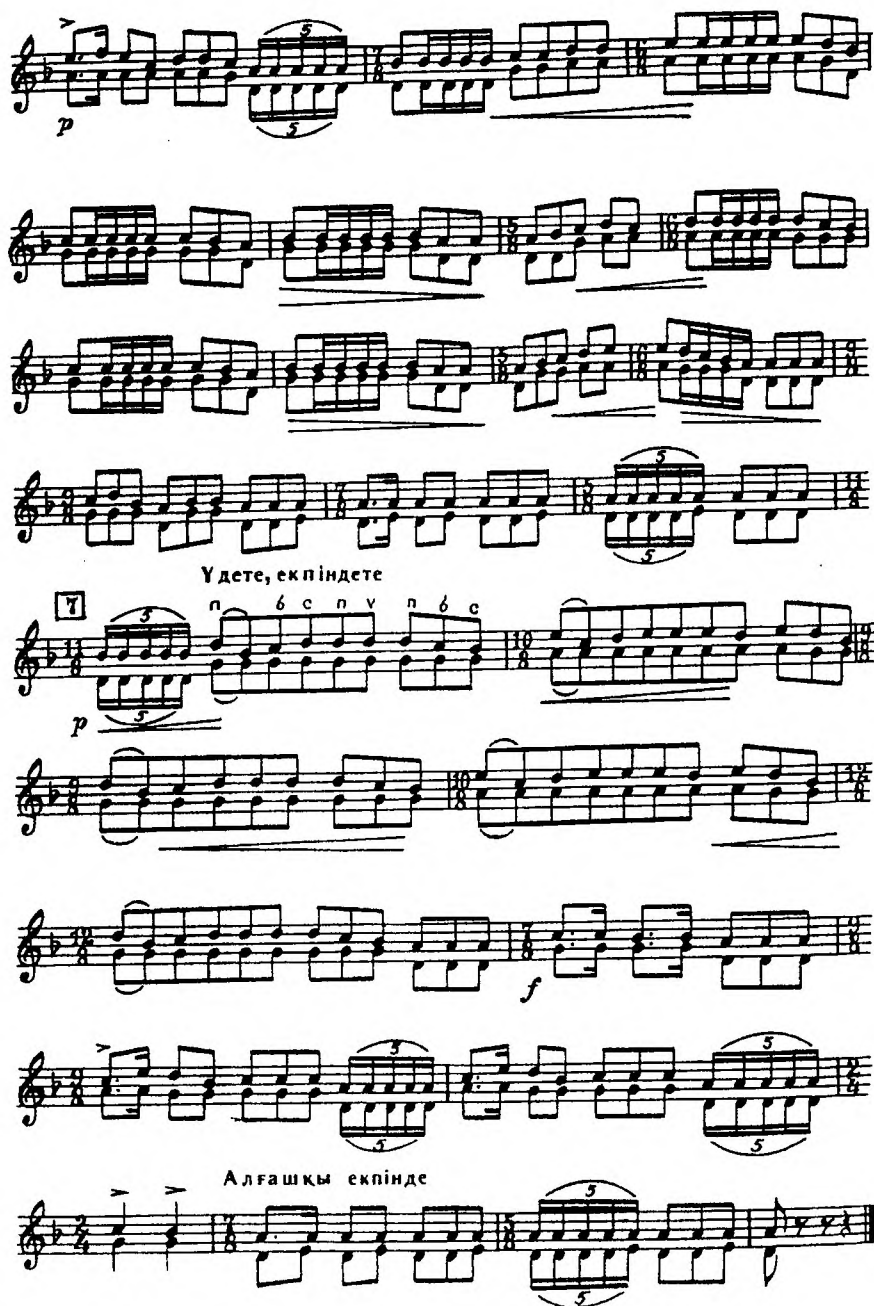

Erkinlik

mf

f

Allegretto

The musical score consists of ten staves of music. The first staff begins with a piano (*p*) dynamic and includes a triplet of eighth notes. The second and third staves continue the melodic line with various rhythmic patterns. The fourth staff features a triplet of eighth notes. The fifth staff contains the lyrics "Үдете, екпіндете" (Üdetey, ekpındetey) and includes a box containing the number 7, followed by a triplet of eighth notes and a piano (*p*) dynamic. The sixth staff continues the melody. The seventh staff features a forte (*f*) dynamic. The eighth staff includes a triplet of eighth notes. The ninth staff contains the lyrics "Алғашқы екпінде" (Alğashқы ekpінде) and includes a triplet of eighth notes. The tenth staff concludes the passage with a triplet of eighth notes.

Музыкальный фрагмент, состоящий из десяти нотных систем. Каждая система содержит две нотные дорожки (верхнюю и нижнюю). Музыка написана в нотной системе с ключом Ф-дур (F major) и ритмом 4/4. В начале фрагмента присутствует динамическое обозначение *f* (forte). В процессе развития мелодии используются различные музыкальные приемы: акценты (1, 2), динамические изменения (*sub p*), а также сложные ритмические конструкции, такие как шестерки (6/8) и восьмерки (8/8). В конце фрагмента также присутствует динамическое обозначение *sub p* (pianissimo).

ff

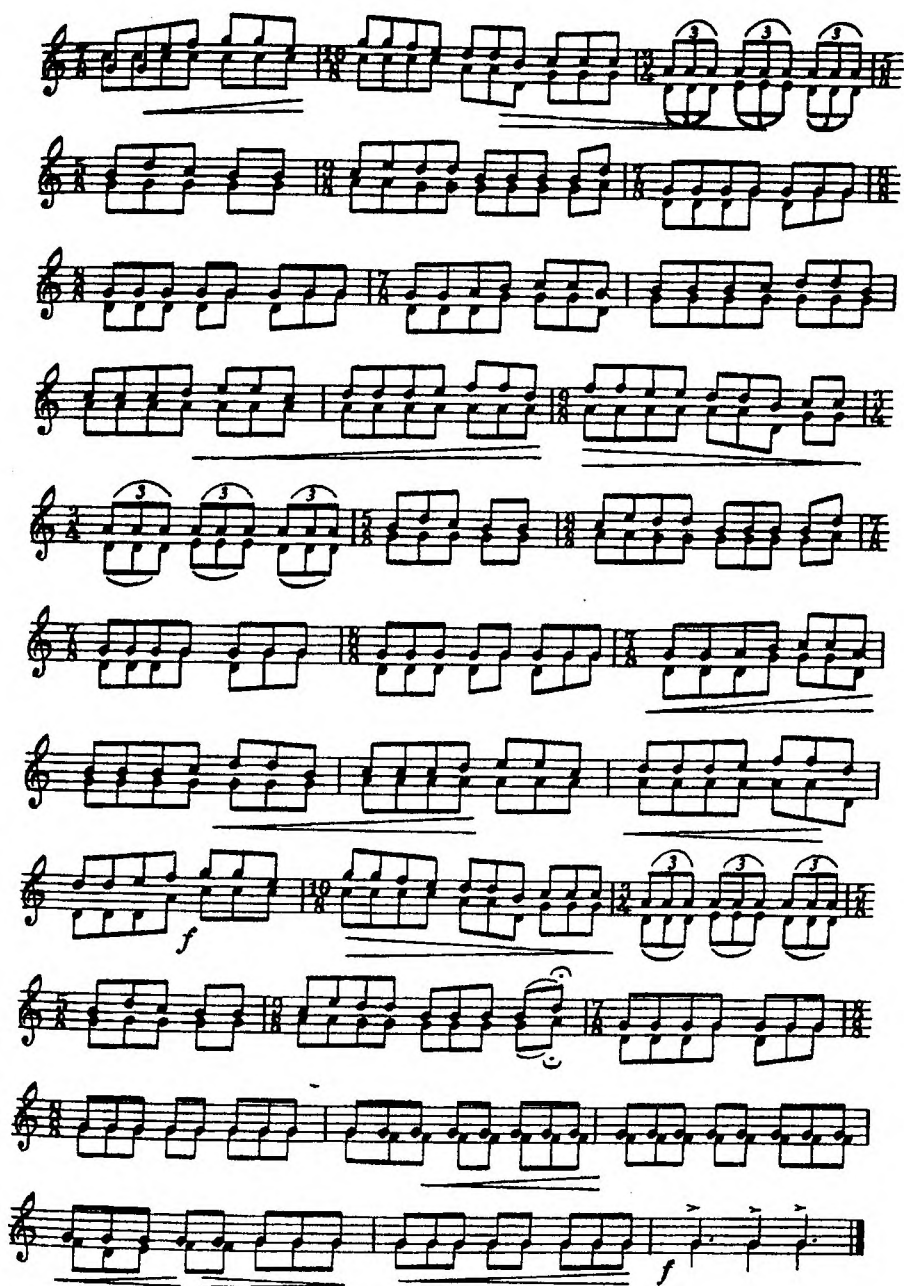
Sub p

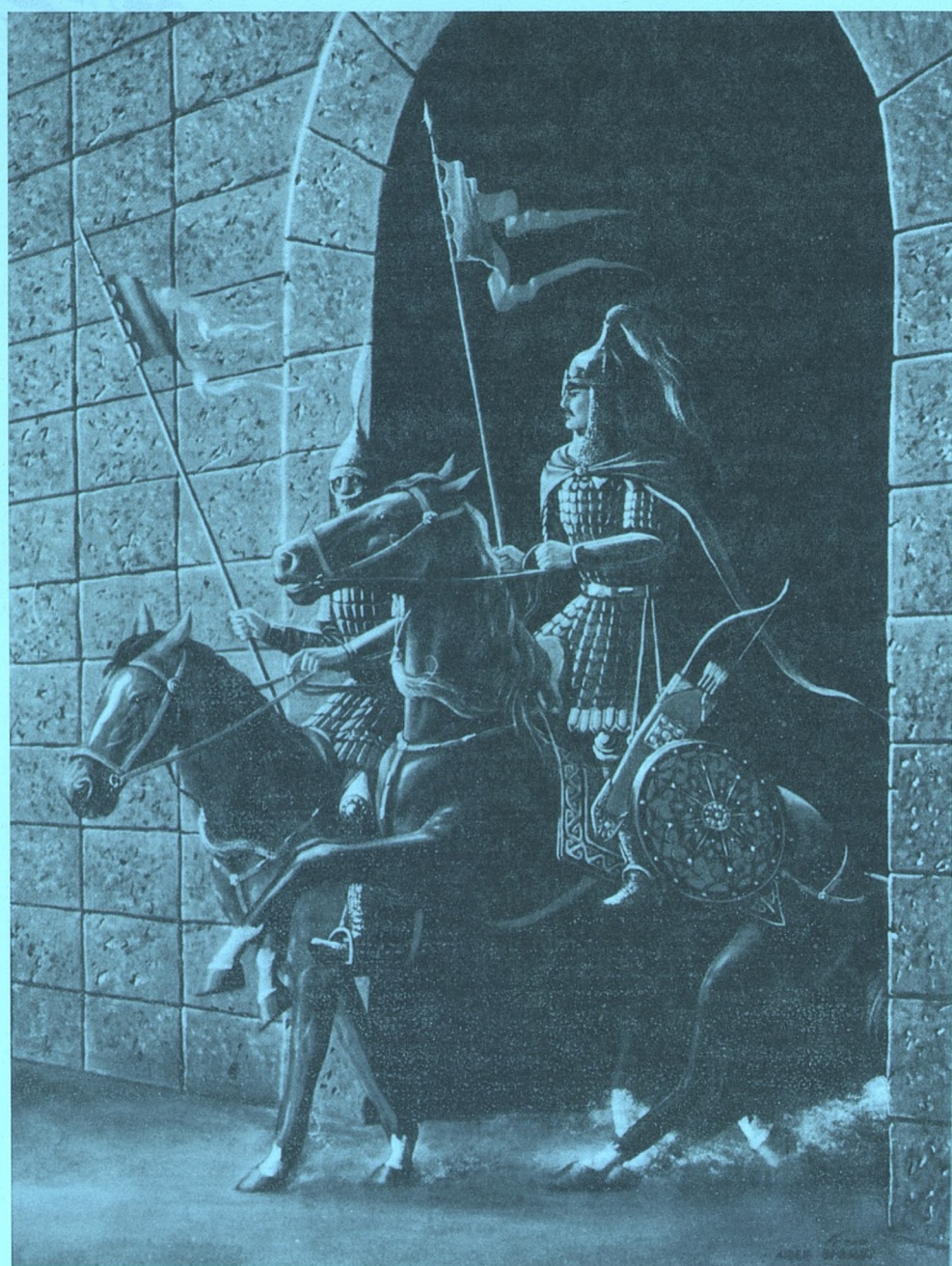
f

Sub p

f

ЕСТЕЛІКТЕР

ӨТЕМІС

Өтеміс Құлманиязұлы. Құлманияздың атымен Беріш руының бір саласы аталады. Қай жылы туып, қай жылы өлгені белгісіз болса да, ел аузында Орданың ханы — Бөкеймен тұстас өмір сүрген болып айтылады. Ол тек Орда, Нарын өңіріндегі қазақ арасында емес, Орынбор, Теке (Орал) айналасындағы орыс, ноғай халқының арасында да билікпен аты шыққан адам болады. Қара сөзге шебер әзір жауаптылығымен қабат “қара қылды қақ жарып”, хан отырсын, қара отырсын қаймықпай әділ төрелік айтатын күшті би болады. Сондықтан да тек ханға жағынып, халық-бұхараны әділетсіздігімен қан жылатқан қазақтың “билері” емес, орыс, ноғайлардың ат төбеліндей зұлым чиновниктері мен байлары да Өтемісті көре алмайды. Оның халық алдындағы беделін күндейді. Соның нәтижесінде олар Өтемісті Орынборда у беріп өлтіреді.

Бұл кезде он ұлдың (Тоқтамыс, Бекмағанбет, Махамбет, Қожахмет, Айып, Ыбырайым, Хасен, Смайл, Сүлеймен, Досмайл) бас көтергені және үлкені Тоқтамыс 4—5 жолдас ертіп, әкенің құнын даулауға Орынборға келеді. Сөйлесу үстінде айыпты деп табылған 4 адамның екеуіне өмірлік Сібірге, екеуіне тек жер аударуға жаза кесіледі. Бірақ, жазалылардың тума-туысқандары қазақшылық ретпен келісуге бітім сұрап, Тоқтамысқа кісі жіберіп сөз салады. Тоқтамыс сөйлесуге ризалығын білдіреді.

Ақырында Тоқтамыс: “Әкем үш кісілік еді. Жеке басы бір болса, халыққа тараған билік атағының өзі 2 кісінің құнындай”, деп кесім айтады. Қарсы жағы соған көніп, үш кісінің құнын төлеген.

Жолаушылар осы сапарларында 2 айға жуық уақыт Орынборда болып, Өтемістің бейітін тұрғызып, құлпытас қойып, елге қайтады.

Ел шетіне жеткенде ағайындары алдынан шығып, Тілеміс Шыбынтайұлы Құлманиязовтың (Тоқтамыстың немере ағасы) әйелі ұл тууымен байланысты сүйінші сұрайды. Сүйіншіге екі қоржын бас алтын-күміс үлестіріледі де, баланың аты Сүйінәлі қойылады. Сүйінәлі 1815 жылы Тайсойғанда өлген.

Елаузында Өтемістің мынандай бір шешендік сөзі бар: Ханмен саяхатқа шыққанда, тәртіп бойынша, оның қасындағы нөкерлері атының басын ханнан кейін, оздырмай тежеп жүреді екен. Бірақ Өтеміс бұндай саяхатқа шыққанда бұл “ережені” бұзып, ханның алдына түсіп жүре береді. Бұны көрген басқа билер Өтемістің тәртіп сақтамай, еркінсіп жүргенін күндеп, ханға шағым етеді. Менмендігі күшті хан бұл шағымға толқып, Өтемісті шақырып алып:

— Өтеміс, сен бір қатарға жүрсең болмас па? — дейді.

— Алдыңда аң тазыдай жалақтап мен жүргенде, артыңда қарғылы қара төбеттей далақтап 12 биің келе жатқанда сені көктен Құдай, жерден құмай алады дейсің бе? — дейді. Іле-шала хан билеріне, билері жерге қарайды.

АЙЫП

Байбақты Датұлы Сырым батыр Өтеміс Құлманиязұлымен жақын, жекжат болуды үлкен арман етеді екен. Бірақ, белгісіз себептермен бұл тілегін орындай алмайды да, қалған балаларына өлер алдындағы өсиетінің бірі етіп осы арманын айтады. Әкенің өсиетімен Жүсіп Сырымұлы өзінің Разия атты қызын Өтемістің алтыншы ұлы Айыпқа айттырады.

Айып 17 жасқа шыққан жылы қалыңдығын алуға келеді. Мезгіл жаздың күндері болса керек. Жүсіп ауылы Байбақты жерінде отыр екен. Қызды ұзатар тойын Жүсіп сол арада өткізбек болып, көптеген ел шақырып, бәйгі, күрес, алтын қабақ, сияқты қызықтар жасайды.

Айып аққұба, берік денелі, әдемі жігіт екен. Өзі әрі сал, әрі балуан болады. Балуандығын Байбақты елі де естиді екен. Сол бағытпен күрес басталарда барлық қайын жұрты дерлік Байбақтылар Айыпты бас балуан Алаша, Тана руынан шыққан атақты Нұрбаймен күрестіруге құмар болады. Сөйтіп, Айыпты күрестіру жөнінде атасы Жүсіп ақсақалдан ұлықсат сұрайды. Күрес Айыптың жеңуімен бітеді. Бірақ, сол күні Айып ауырып шығады да қайынында 5 күн жатады. Сырқат күйінде елге келіп, аз уақыттан

кейін мезгілсіз қайтыс болады. Ел аузында оның науқасын көз тидіге жориды.

Соңынан Разияны қайынағасы Қожахмет алған. Разиядан Мұса мен Мерім туған.

БЕКМАҒАНБЕТ

Құлманияздан 4 бала болады: Шыбынтай, Өтеміс, Айдай және Қобдабай. Айдай жас кезінде қалмақтармен арада болған бір ұрыста ерекше ерлік көрсетіп, көп олжалы болған. Сол ұрыста қалмақтың бір сұлу қызын тұтқынға алып шығып, соңынан әкесі Құлманиязға некелеген (Кейбір кездерде Құлмәлі руының жігіттерін келекелегенде “құлсын” деуі, осы қолға түскен “күн” қалмақтан тудың дегенді ұқтырады). Келесі бір ұрыста ер жүрек жас батыр Айдай жау қолында қаза табады. Айдайдан тұқым жоқ. Шыбынтай, Өтеміс және Қобдабай балаларының әрқайсысы бір-бір ауыл болып кеткен.

Өз аға-інілерінің ішінде Өтеміс інісі Қобдабайды ерекше медет көріп, өте сыйлайды екен. Тіпті өзінің ішкі сырларын үлкен сеніммен, бүкпей-ақ айтады. Өлерінен біраз бұрын сондай бір сырласып отырғанда балаларына әкелік сын көзбен қарап баға бере келіп Өтеміс: “Саған, сенің балаларыңа зиян келтірер адам осы”, — дейді екінші ұлы Бекмағанбет туралы.

Өтеміс өлгеннен кейін оның әйелін (екінші) Қобдабай алған. Сонымен қабат атаның мирас қара шаңырағы да оның қолына көшіп, ержеткен Тоқтамыс пен Бекмағанбетке еншіні Қобдабай өз қолынан берген.

“Ата — балаға сыншы”. Бекмағанбет жас кезінен-ақ Өтемістің қалған тоғыз ұлындай халықшыл болмай, жекешіл, дүниеқор болып өседі. Ақ істен ниеті қара, жалаға бейім, даушыл, реті келген жерде жеке басының қамы үшін ағайын, туысқандарын да сатып жібереді.

Бекмағанбет Қобдабайдың қолынан енші алып шыққаннан кейін, бір күні тал түсте үлкен үйге келіп, көгеннің басынан 10 қозылы қойды алынбаған еншім деген дәмемен қосақтаттыра бастайды. Мезгіл шілде екен, Өтемістің енші алмаған балалары, басы Махамбет болып ағаш үйде жатса керек. Жазықсыз әрі аға, әрі әке Қобдабайды қорлағанына шыдамай, 15 жасар Айып жүгіре шығып:

— Шеш қосақты, әлі де тоймады ма құлақының? Қорықсайшы сақалынан ағаның, — деп Бекмағанбетті құлақ шекеден бір ұрған да қосақты ағытып жіберген. Бұл іні ісіне жәбірленген Бекмағанбет Махамбетке шағымданғанда, ол:

— Сенің екі көзіңді де шығармаған екен, — дейді ызаланып. Бұл Бекмағанбеттің атқа мініп, билікке араласқан кезінде болған уақиға болса керек.

ҚОЖАХМЕТ

Бекмағанбет пен Махамбеттің арасы көтерілістен көп бұрын, көтеріліске дайындық жасалып жатқан кездердің шамасында ашылған. Баққұмар, қорқақ Бекмағанбет Исатай, Махамбет көтерілісін халықтың игілік ісі деп түсінбей, ханға, хақ ісіне қарсылық деп танып, сын кезінде хан жағына шығып кеткен. Өзінің оғаш қылығын дұрысқа шығару бір болса, екіншіден, Махамбетті көтерілістен және көтерілісшілерден бөліп алу үшін ол ханмен күреске белсеніп шыққан Қожахмет, Смайл, Сүлеймен, Досмайыл сияқты інілерін өзінің бауырына тартып, солар арқылы Махамбетке де әсерін тигізбек болады. Осы оймен Бекмағанбет:

— Не бар сол елірген топқа ілесіп, ертең не боларыңа көзің жетіп отыр, Махамбет өзі адасқан жан, — дейді Исатай мен Махамбетке аттанғалы жатқан Қожахметке.

— Не дегенің, Бекмағанбет, Махамбетті бір көргенім бір дүние емес пе?! — деп жауап беріпті Қожахмет. Махамбет пен Қожахмет басқа аға-інілерінің ішінде өзгеше тату тұрған. Тетелес іні — ағаны арқа тұтып, сыйлап қоймай, оның бастаған ұлы ісіне белсене қатысады. Махамбет жалынды жырларымен қалың халықты ханға қарсы ереуілге шақырып әскер жинаса, Қожахмет сол жиылған әскерге басшылық етеді. Осы ретте халық: “Қол Қожахметтікі, атақ Махамбеттікі”, — дейді екен. Қожахмет көтеріліс басылғаннан кейін қолға түсіп, дүреден өлген. Оның Әкім дейтін баласы ол өлгенде іште қалған екен. Әйеліне сәлем айтып, атын Әкім деп қойып кеткен өзі көрінеді. Осы Әкім кейін патша әскерінен қашып, ел көшіп жүргенде бір күні арбадан түсіп қалады. Оны артынан іздеп барып тауып алыпты.

Әрі ержүрек батыр, әрі жалынды ақын Махамбет өз үйінде болсын, түзде болсын бойын таза ұстап, әдемі киініп жүреді екен. Бірде қасында Андағұл руынан шыққан Алақай батыр бар бір

үлкен жиында болып, аттанғалы жатады. Мезгіл күздің алаңқы айлары болса керек. Ішінен қынап тіккен мақбал бешпет, сыртынан ақмұнара шапан киеді. Беліне төрт құлаш қызыл жібек белбеуді қырын сындырмай түрегеліп тұрып буынады екен. Сол әдетімен үй сыртында Махамбет тік тұрып, сол үйдің иесі бой жеткен бір қыз батырды айнала жүгіріп жүріп белбеуін орап жатқанда, сол жиында болған Шүйініш Шеркеш Тұрлан Асау баласы деген батыр атпен шауып келіп:

— Адамнан малды айналдырып садақа еткенін көріп едім, адамнан адамды айналдырған не сұмдық, — деп батырды 12 өрме көк дойырман тартып өтеді. Ұрған адамының жығылмағанын көрген тентек Тұрлан ызаланғандай кілт бұрылып, атының екпінімен келіп екінші рет ұрған. Бірақ Махамбет тапжылмаған. Алақай бастаған Махамбеттің қасындағы жігіттері Тұрланға ұмтылайын десе, батыр рұқсат етпейді.

Әншейінде ұрған адамын сұлатпай қоймайтын Тұрлан бұл адамның тапжылмас мінезі мен мызғымас күшіне іштей разы болып, таң-тамаша қалады да, суыт жүріп отырып маңдағы аулына барады. Болған уақиғаны қарт әкесі Асауға айтады. Сонда Асау:

— Өй, тентегім-ай, сен Махамбет батырға кездесіп жүр екенсің ғой, бар ат шаптыр, шақыр батырды, кешірім сұра, — дейді.

Махамбет әдейі шақырумен келіп, қонақасы жеп отырғанда Асау қарт:

— Мына ақ көз тентекті неге сабамадың? — дегенде, батыр:

— Бүгін білместіктен мені ұрған ерім, ертең менің дұшпанымды ұрады ғой, — дейді.

Содан былай Тұрлан Махамбеттің жан серігі болып кеткен.

Тұрлан да патша әскерімен біраз жауласып, солардың қолынан қаза тапқан. Осы Тұрлан аулының сыртынан ән салғызбайтын, ондайлар кездессе ұрып-соғып байлап тастайтын адам болыпты. Бұнысы әрі батырлық, әрі тентектік екен. Соны естіген Исатай-Махамбет көтеріліске белсене катынаскан атақты батыр соқыр Тінәлі* дейтін бір күні ақын Бала Оразды ертіп алып (Бала Ораздың даусы ән салғанда сондай зор болған, әрі түстік жерден естіледі екен. Ән салып отырғанда астындағы күрең жорға аты басын үстіндегі Бала Ораздың тізесіне салып, жорғалап отырады

* Тінәлінің баласы — Ержан дейтін 1947 жылы Доссорда қайтыс болды. Тігінші еді. Бұл әңгімені әкем Мұқаннан жазып алдым. — М.М.

екен. Сөйтіп келе жатқанда бір күні сүрініп жығылып Бала Ораз содан өліпті деп айтады), Тұрлан аулының сыртынан жорта ән салғызып өтіпті. Бұны көрген Тұрлан жігіттеріне қудырады. Қуғыншыларды көрген Тінәлі Бала Оразды асырып жібереді де (әніңді тоқтатпа деп) өзі тосып қалады. Қуғыншылар Тінәліні келе ұра бастайды. Тінәлі қашып жүріп сауытын киіп, қаруларын алып, көзін ашады (Тінәлі соқыр емес екен. Қасы үлкен болған. Ол төмен түсіп көзін жауып тұрады екен. Ашуланғанда, жауға шапқанда, маңдай терісін жоғары қайырып, дулығаның астына бастырып алады екен. Сонда көзі ашылатын көрінеді. Бұл жолы да соны жасайды). Бұдан соң Тінәлі бәрін шабақтап, аттарын тартып алып Бала Ораздың алдына салады. Тұрлан мұны естіп, әкесі Асауға келеді: “Әуелде соқыр сияқты еді, кейін көзі ашылып кетіпті” деген хабарды айтады. Сонда Асау:

— Әй, қақбас ит-ай, Беріште Исатай мен Махамбетке тиме деп едім, Тазда Төремұрат, Өтеп, Нарынбайға тиме деп едім, соқыр Тінәліге тиме деп едім, болыс Иманбайға тиме деп едім, мынау сол Тінәлі болды ғой, тез шақыр, кешірім сұра! — депті.

Тінәлі қонақ болып, кетерде Тұрланның жауға мінетін бір Тарланын сұрайды. Қуғын көріп астындағы өз аты әрі арықтап, әрі шаршап жүреді екен. “Біраз тойынып оңалсын, кейін қайтып әкеліп беремін”, — деп Тұрланның Тарланын мінеді де берген затын алмастан аттанып кетеді. Кейін біраз уақыттан кейін әкеліп беріпті.

Осы Тұрлан әлгі әкесі айтқан адамдардың бәрімен де Махамбет пен Тінәліге кездескен сияқты жолығысады. Олар өз алдарына бір-бір әңгіме.

Көтеріліс басылар қарсаңында Айса Тілемісов қалада ноғай молдасында оқып, белгілі бір адамның үйінде жатады. Бұл кезде көтерілістің басты батырларының бірі Смайыл 250—300 шыбықтан кейін Сібірге айдалған жерінен қашып келеді. Бұны Шыбынтай балаларының бірі жасырып, елсіз жерге көшіп барып, отау тігіп, тай сойып, айдан артық бағады. Дем алып, толық оңалғанда етіне кіріп кеткен шыбықтың жаңқаларын әркімдер суырып ала беріпті.

Смайылдың жасырынып жатқанын хан біліп, іздеу, тінту жүргізеді. Бұрын тыныш отырған Шыбынтай тұқымын да ұстай бастайды. Біріне-бірін кездестірмей ұстап, кішкентай ауылдың балаларынан да жауап алады. Сол жауап берген балалардың бірі Айса болады.

Оқып жүрген жас балаға әкесі Тілеміс Шыбынтайұлы аузына берік бол дегенді айтқысы келеді. Бірақ хан шабармандары сөйлестірмейді. Әйтсе де:

— Белің босап кетіпті, белбеуіңді буып берейін, — деп барып баласының белін буады да, — бар балам, енді беліңе берік бол! — дейді.

Әкенің астарлы сөзін ұққан зейінді бала Айса жауаптағанда қай ауылдыкісің десе “Байекең ауылыныкімін”, “Байекеңнің аты кім?” — десе, “Е, кім болсын, байекеңнің аты байеке”, — деп, “Қайдан келе жатырсың?” — десе, “Молдаекең аулынан”; “Молдаекеңнің аты кім”, — десе, “Е, кім болсын, Молдаекең Молдаекең”, — деп қанша сұраса да осыларды қайталапты да отырыпты. Сөйтіп, ел сүйген, ел қорғаған батырды бала да жасырып қалады.

Айсамен бірге туған Жәміл деген баланы да ұстап алып жауап алады. Сонда баланы алып бара жатқанда бір қарт:

— Аузың таза ма, шырағым? — депті.

Ондағысы айтып қойма дегендегісі екен. Оны түсінген бала:

— Е, таза болмай аузыма қарға тышып қойды деп пе едіңіз!? — дейді.

Жауапқа барғанда о да ештеңе айтпастан аман-есен ауылға қайтып келеді.

Махамбет көтеріліс басылған соң үйімен көшіп жүріп, жиі-жиі орын ауыстырып қашып жүреді. Ол көбінесе Көжек, Көккөз, Байжан батырлармен бірге жүріп көшеді. Махамбет темекі тартады екен. Бір күні Қараой деген жерге келіп қонады. Сол жерге келгенде Махамбеттің темекісі және де басқаларының шай-секер, тамақтары таусылып қалады. Сол күні маңындағы Көкжарға (осы күнгі Ойыл поселкасы. — М.М.) кісі жібереді. Сол күні түнде Махамбет түс көріп шығады. Оны таңертең Көжекке айтады: “Басым денемнен бөлек жүр екен, Калимат шаһардай иманын айтып жүр екен, ол не болады?” — деп сұрайды. Ішінен Көжек жақтырмай қалады. Бірақ Махамбеттің өзіне жақсыға жориды. Көкжарға кеткен кісілер кешігеді. Махамбеттің түсінен қорыққан Көжек және басқалары көшейік дейді. Оған Махамбет ілеспей, Көкжарға кеткендерді күтемін деп қалып қояды. Басқалары сол күні көшіп кетеді. Бұл кезде Махамбеттің қасында Хасен дейтін інісі, Нұрсұлтан дейтін баласы болады. Хасен де, Нұрсұлтан да Өтеміс тұқымдарының ішінде нашары, босы, ынжығы болады. Бұл екеуінің осындайлығын халық күні бүгінге дейін айтады.

...Жаманнан жақсы туады,

Атасын айтсаң нанғысыз.

Жақсыдан жаман туады

Бір аяқ асқа алғысыз... — деген өлеңін Махамбет өз баласы Нұрсұлтанға шығарған екен дейді айтушылар. Бұл кезде Хасен Махамбет қасында қарауыл болып жүреді. Осы күні Ықылас келеді. Аралары суысып жүрген кез. Ықылас: “Сәлем берейін деп келдім, рұқсат па, батыр?” — деп сөйлес қылады. Хасен шығып, Махамбеттің рұқсатымен түсіріп алады. Қасында Есенқұл Беріш Мұса дейтін бар екен, небәрі үш адам екен. Ықылас Махамбеттен кешірім сұрайды. Оған Махамбет:

Қарсы жатқан қоянның

Көзінен басқа міні жоқ, — деп, өзің келіп отырғанда саған мен не дейін, кештім дейді.

Ықылас отрядты үйдің жанындағы бір төбенің астына қойып кеткен екен. Сыртта шай қайнатып жүрген әйелі Типан оны көріп қалады. Ал Хасен оны тіпті сезбеген. Сыртта жүрген Типан бұл көріністі айқайлап батырға айтады. Бұны көрген Ықылас және басқалары Махамбетке жабыла кетеді. Махамбет сыртта жүрген әйеліне “жеке ауызымды” алып бер деп айқайлайды (қылышын батырдың өзі солай атайды екен). Осы күйімен батыр үшеуін сүйрей-мүйрей есікке жақындағанда әйелі қарсы шығып, босағада тұрған “жеке ауызды” алып Махамбетке бере алмайды. Осы мезгілде отряд та келіп қалады. Сондықтан сасқан Типан Ықыластарды өзі шаппақшы болып қылышты сілтеп қалғанда, қылыш жауға тимей, оқыс кетіп барып үйдің маңдайшасына кіріп кетеді. Оны қайтадан суыруға күші келмей қалады. Сөйтіп жатқанда Ықылас келіп қылышты әйелден тартып алады да Махамбеттің басын шауып өлтіреді.

Типанды кейін Жәміл алған.

Типан Махамбеттің кіші әйелі. Кенжеғара деген байдың қызы екен. Бір күні соны алайын деп Махамбет Кенжеғараға кісі жіберсе, ол: “Қашып жүрген ұры-қашқынға қызымды бермеймін”, — деп, барған кісіні қайырып жібереді. Оны естіген Махамбет ерегісіп, өзі барады. Типан шай қайнатып жүріп төрде жинаулы тұрған сандықтан бірдеңе алайын деп, қонақтардың сыртын жағалап отырып Махамбеттің тұсына келгенде, Махамбет шап беріп қызды қолынан тартып қасына отырғызады. Содан оны жібермейді. Тамақты басқа әйел келіп береді. Сол отырғаннан Махамбет жіберместен Типанды алып кетеді. Кенжеғара жалғыз ауыз сөз айтпай, тырп етпестен қалыпты.

* * *

Жеңіліс табатын соңғы соғыста жүргенде Махамбет Ерсары, Қабыланбай деген батырларға қаша ұрыс салайық депті. Сонда, әсіресе, Қабыланбай: “Үйтемін дегенің — қашамын дегенің ғой”, — депті. Бұны естіген батыр кете алмайды.

Махамбеттің:

Ерсары, Қабыланбай қос батыр, Екеуі де оққа ұшты... — деп батырларды жоқтап айтқан өлеңі тек екеуіне шығарылған екен.

* * *

Бір соғыста жеңіліс тапқаннан кейін жаңа қатып жатқан Жайықтан бірнеше адам болып қашып өткенде, әрі аттардың тағалары жоқ болып тая беретін болғандықтан, әрі мұздың ойылып кететін қаупі болғандықтан, аттарды жығып байлап тастап, өздері арғы бетке өтіп алады да аттарды кейін арқанмен тартып шығарып алыпты.

Қожахметтің баласы Мұса 9 жасында көтеріліске қатысқан. Қожахмет бір күні баласына жассың ғой, не аласың дегенде, Мұсаның қалғысы келмей тұрғанын сезген Махамбет оны ертіп алып жүреді. Соғысқа араластырмай, азық алып жүретін қосшы жасапты. Бір соғыста Махамбеттер бір шетке жырылып шығып, кім бар, кім жоқ деп түгендеуге кіріседі. Сонда азық тасып жүрген адамдар жоқ болып шығады. Соғыс бірнеше күнге созылса не жасаймыз деп аңтарылып тұрғанда, жау ішінен құтылып шығып 9 жасар Мұса бірталай қоржындағы азық-түлікпен астында бір шамалы қара тайы бар Махамбеттерге келіп қосылады. Оған риза болған батыр: “Қазақтың дүлдүл батырынан да, менің тышып кеткен боғым артық екен ғой!” — дейді.

Жәрдем КЕЙКИН

МАХАМБЕТ ПЕН ТҰРЛАН

Бұл Махамбеттің Исатайдан айрылып, жалғыз қалып, қуғын-сүргін көріп жүрген кезінде болған оқиға. 1840 жылдардың бас кезі. Махамбет баспана іздеп Жайықтың шығыс бетіне — Қарабау, Жем, Сағыз бойына келеді. Сол жерде жүргенде әрі би, әрі батыр Тұрлан деген адам бар деп естіп, оны көруге, тілдесуге құмартады. Сөйтіп, бір күні кештетіп Тұрланның аулына келеді. Бірақ Тұрлан бір жаққа жолаушылап кетіп, аулында болмаған. Балаларының біреуі ат басын тіреп келген қонақты қарсы алып, аттан түсіріп, үйге кіргізеді. Махамбет өз жастығы мен көрпесін ала кіреді де, үй иесінің көрпесінің үстіне жайып жіберіп, жантайып жата кетеді. Балалар бұған таңғалады. Өйткені Тұрланның елден ерек бір кесір мінезі де болған. Ауылдың сыртынан біреуді ат желдіртіп, ән салғызып өткізбейтін әдеті болған. Ондай адамдарды балаларын жіберіп ұстатып алып, “кімді басынып бара жатырсың” деп сабап жібереді екен. Тұрланның үйіне келген қонақ кім де болса жантайып жата алмаған. Тік отырып, тігінен тұрып кетеді екен. Балалар соған таңғалыпты. Бірақ Тұрланның төріне шығып, қонақ болған соң амал жоқ, “тас түскен жеріне ауыр” деген, балалары мал сойып, дұрыстап қонақасын береді. Ертеңіне Махамбет аттанарда балалардан: “Тұрлан қашан келеді?” — деп сұрайды. Балалары: “Екі-үш күннен қалмай келіп қалар”, — деп жауап береді. Махамбет: “Тұрланға сәлем айтыңдар, сол шамада мен де қайтып соғармын”, — деп аты-жөнін айтпастан жүріп кетеді.

Екі-үш күннен кейін Тұрлан келіп, балаларынан аман-саулықты біліп, кім келіп, кім кеткенін сұрайды. Балалары: “Әке, үйде болмадыңыз, үйде болғанда бір қонақты сабап жіберетін едіңіз”,

— дейді. Тұрлан: “Иә, ол қандай қонақ, не әбестік істеді?” — деп сұрайды. Балалары: “Тәрбиемізді тәрік етті, төсеген көрпеміз бен жастығымыздың үстіне өз көрпесі мен жастығын салып, аяғын шешпестен жантайып жатып алды”, — дейді. Сонда Тұрлан ойланып отырып: “Осы төңіректе жүр деп еді, нағыз соның өзі болса, ол әкеңді де сабайтын кісі-ау”, — депті. Махамбеттің есімін атамапты. — Кетерінде не деді? — деп сұрайды. Балалары: “Сіз келер шамада тағы да бір соғармын деп кетті”, — дейді.

Тұрлан: “Махамбет тек Беріштің ғана батыры емес, халқы үшін қан жұтып, жанын пидә етіп жүрген елдің батыры еді, бұған қандай сый-құрмет көрсетемін”, — деп ойлап, келер-ау деген күні үйдің сыртындағы төбеге шығып, әдейі күтіп отырады. Сөзге берік Махамбет те дәл уақытында келіп, екі арыс дидарласып, құшақтасып көріседі. Махамбет сол ауылда үш-төрт күн қонақ болады, әңгімесін, өлеңін айтып біраз шер тарқатады.

Махамбет аттанарда Тұрлан: “Маха, жағдайыңды білемін, бірақ қол қысқа, бала жас дегендей, ел болып соңыңа ерер едік, қара халықтың қанын босқа ағызып, обалына қалармыз деп тұрмын. Әзірге менің қолымнан келген осы болды”, — деп қалтасына қаржы салып, астына ат мінгізіп, үстіне шапан кигізіп аттандырады. Махамбет дән риза болып аттанады.

Содан Махамбет еліне оралғаннан кейін: “Кімде болдыңыз, кімді көрдіңіз, кімге паналадыңыз”, — деп сұрағандарға басқа ешкімді айтпай, жалғыз Тұрланда болғанын айтады. Жұрт: “Тұрлан деген бас бұзар, тентек кісі деп естуші едік, одан не мархабат көрдіңіз”, — деп сұрапты. Сонда Махамбет: “Тұрлан тентек емес, есті кісі екен, ер жігітке бақыт үшеуден артық бітпеуші еді, Тұрлан-ның бақыты төртеу екен: батыр екен, би екен, дәулетті екен, әрі перзентке бай екен, артық бақыт баста көп тұрмайды, тұрғызбайды, Тұрлан да маңдайға көп симайтын адам, ол да түбінде менің телпегімді киетін болар”, — дейді.

Махамбеттің айтқаны көріп келгендей болады, Тұрлан патшаға қарсы қол жинаймын, Есет Көтібаровқа қосыламын деп жүргенде үстінен шағым түсіп ұсталып, Орынбордың түрмесінде 49 жасында дүниеден өтеді. Аулынан қысты күні ақпан айында 18 кісі барып, Тұрланның сүйегін алып келіп, Саркөл деген жерге ата қонысына жерлейді. Үлкен шошақ бейіті бар, құлпытасында “1856 жылы опат болды” деп жазылған.

ҚҰЛМӘЛІ

Махамбет бабамыздың шыр етіп дүниеге келіп, кіндік қаны тамған жері, дүниені дүрліктіріп өткен өлкесі, көз жұмған топырағы Атырау аймағы екені әлемге аян. Осыған орай, облыс әкімшілігінде өткен келелі кеңеске бетке ұстар бірталай зиялы азаматтарымыз қатысып, түйінді-түйінді пікірлер айтылып, сарапқа салынды. Сондай пікірлердің арасында: “Жақсы, бабамыздың екі ғасырға созылып, сағындырып келген мерейтойын ел болып, барымызды салып, аруағы риза болғандай етіп өткізерміз, тіліміз жеткенше қастерлеп, қадірлеп мадақтармыз, бүгінгі ұрпақ қана емес, келешек ұрпақ айтып жүретіндей қарекет істерміз, ал сондай ұлы тұлғаны жарық дүниеге келтірген ата-бабаларына, еліне, халқына өткір тілді Өтеміс атанған әкесіне қандай құрмет көрсетеміз, баласын сондай қастерлеп жатқанда, әкесі ескерусіз қала ма, ол да кезінде ер атанып, патшаның абақтысында азап шеккен адам”, — деген, ойға келмейтін орынды да аталы сөз айтылып, отырғандарды ойландырып тастады. Осы сөзге сол бойда ұйып қалған мен де өзімше біраз толғанғандай болдым, қолға қалам алуға тура келді. Он ойланып, жүз толғанып дегендей, әкесі емес, атасы Құлмәліден бастап білгенімше, өрем жеткенше жазуға бел будым, жазбаларыма үңілдім. Мұны жазуыма себеп болған басты бір ой мынау — Махамбет ұрпақтары ата жағынан келгенде өздерін Жайық—Берішпіз, оның ішінде Құлмәлі—Берішпіз деп атайды. Бұл — ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан тегін сөз болмас, бұған құлақ аспау оғаштық болар деп ойлады. Ұзын сөздің қысқасы, тоқ етері, құласаң нардан құла дегендей, Құлмәліден бері қарай қозғауға ден қойдым да кірістім. Сонымен бүгінгі әңгіме ақын да батыр бабамыздың атасы — Құлмәлі туралы.

Ақынның өмірін зерттеушілер Махамбеттің атасы Құлманияз деген кісі бала кезінде бір жорықта қазақтардың қолына түскен, нәсілі бөлек тұтқын екен деп жазады. Ел ішінде де осылай айтылады, бірақ, баланың есімін Құлманияз демейді, Құлмәлі дейді, ол былай болған екен деп әңгімелейді. Ол заманда көршілес отырған елдер жер үшін, малдың қонысы үшін бір-бірімен дауласуға, тіпті жауласуға дейін барып жүрген.

Сондай бір жорықта қазақтардың қолына 4-5 жасар бала түскен. Баланың киімінің бір жерінен таңбасы бар алтын мөр табылған. Мөрде баланың әкесі Нәдіршахтың есімі жазылған екен дейді. Ол кезде хан-сұлтандар мейгшах-бекзадалардың жоғалып кеткенде тез табылуы үшін балаларының бір жеріне әкесінің есімі

жазылған мөр тағып қою салты болған. Сол мөрден баланың нәсілі — қызылбас екенін, Бұхар жақтан келгенін біледі, есімінің Мәлі екенін баланың өзі айтады.

Осы жерде Нәдіршах деген кім, соған тоқталайық. К.Э.Босворттың Москваның “Наука” баспасынан 1971 жылы шыққан “Мусульманские династии” деген кітабында 1736 жылдан бастап Иранда түрікпен нәсілінен шыққан Нәдірдің таққа отырып, Нәдір шах атанғаны айтылады. Ал ел аузында Махамбеттің түп нәсілі қызылбас-түрікпен екен деп айтады. Осы сөзді 1970 жылы түрікпеннің атақты жазушысы Берді Кербабаеттың аузынан естігенім бар, қазақтар ирандықтарды қызыл бөрік киетіндіктен “қызылбас” атап кеткен. Сонда Махамбеттің арғы атасы Нәдір шах екен деп жүргеніміз осы Нәдір емес пе деген ой туады. Өйткені Нәдір қол бастаған батыр болып, талай жорыққа қатысқан, жеңімпаз атанып, ел басқару дәрежесіне жеткен. Сондай жорықтардың бірінде жас баланың қолды болуы мүмкін. Бұл — болжам ғана, шындығын зерттеп, анықтау тарихшылардың міндеті. Бұл баланы Жайық-Беріш Жаубасар деген кісі алып, өзінің, Өмірзақ деген жалғыз баласына іні етіп, туған баласынан кем етпей, өгейсітпей, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шұқытпай ерке өсіреді. Өсе келе үйлендіріп, бір емес, екі әйел алып беріп, бөлек үй етіп шығарады. Осы ретпен келгенде, Махамбеттің ата-тегі былай болып шығады: Беріштің бір баласы Байсейіттен Қитас туады, одан Жайық туады, одан Дәулет туады, одан Тумаш туады, одан Жаубасар туады, одан Өмірзақ пен Құлмәлі болып тарайды. Махамбеттің: “Айқайлап жауға тигенде, Ағатай-Беріш ұраным” деп өзін Берішке табиғи етіп айтатыны сондықтан.

Құлмәлінің қазақ әйелінен Өтеміс пен Шыбынтай, қалмақ әйелінен Қабыланбай туады. Ел іші болған соң бірін-бірі қағытпай, тілдемей, мін тақпай жүре ме? Ауылдың тайыздау адамдары Құлмәлі мен Өтемісті көргенде әкесіне “құлақ кесті құлсын”, баласына “құлдан туған келімсекің” деген сөздерді айтып, беттеріне шіркеу етіп отырған. Мұндай сөздерді бір емес, бірнеше рет естіген әкелі-балалы екеуі сабыр етіп, елдің игі жаксыларына сүйеніп, тиісті жерлерінде жауап қатып жүре берген. Бұл сөз кезінде “құл жиылып бас болмас, құм жиылып тас болмас” деп Махамбетке де айтылған. Осындай сөздер туралы ел арасына тараған үш әңгімені айталық.

Бірінші: Өтеміс жас кезінен-ақ хан-сұлтандармен сыйыспай, қырғи қабақ қала берген, әкімдерден қуғын көріп, ол ауып кетпекші де болған. Осы ниетін айтып, рұқсат сұрайын деп Өтеміс әкесіне келіп:

— Әке, сізден бір нәрсе сұрағалы келдім, берсең айтамын, бермесең айтпаймын, — дейді.

Баласының сырын білетін Құмәлі Өтеміске қарап:

— Балам, сенің не сұрайтыныңды біліп отырмын, айтпай-ақ қой. Сен, Өтеміс, біреудің орынсыз ісін көрсең көнбейсің, тілі тисе төзбейсің, қарсы келесің де кетем дейсің. Сен кетем десең кетесің, дегеніңе жетесің, оныңды сеземін. Менің шыққан жерім қашық, аңның табаны тиетін жер, құстың қанаты күйетін жер деген сияқты, сен тілімді алсаң — кетпе, шырағым, ана Шыбынтайым жастау, ол саған еріп жүре алмайды, екеуің бірге жүрсеңдер, сендерге ешкім тие алмайды, қорлық көрсете алмайды, жалғыз-жалғыз бөлініп кетсеңдер қайдан білейін, — депті де басқа сөз айтпапты. Содан Өтеміс елден кетпей қойған екен дейді.

Екінші: Өтеміс қызыл тілге келгенде алдына жан салмайды, алып та жығады, шалып та жығады дегенді естіп Бекпембет би: — Сөйлесе дес бермейтін не қылған құл, өзім барып тілдесіп, шалқасынан түсірейін, — деп Өтемістің үйіне келеді. Келсе азын-аулық қонақ бар, Өтемістің өзі төрде отыр екен. Өтеміс Бекпембетпен амандық-саулық алысып, сыртқа шығып кетіп, қайтып келіп жабыққа отырады, сөзге келместен тағы шығып кетіп, босағаға отырады. Бұған таңғалған Бекпембет:

— Өтеміс, мұның қалай, мен келгенде төрде отыр едің, шығып келіп жабыққа отырдың, тағы шығып келіп босағаға отырдың, мұның мәнісі бар ма? — деп сұрайды. Сонда Өтеміс:

— Төрде отырсам — ерлігім, жабықта отырсам — билігім, босағада отырсам — құлдығым, — дейді. Айтқалы отырған сөзін Өтемістің өзі айтқан соң, Бекпембет ештеңе дей алмаған.

Үшінші: бірде Жәңгірдің үйінде отырған бисымақтар:

— Мына Махамбетке бір тыйым бола ма, ойға түссек жағамыздан, өрге шықсақ етегімізден тартып, тыныш жатқызбайтын болды, тілдессек алдымыздан орап сөйлетпейді, бұған бірдеңе демейміз бе, осылай төбемізге шығарып жүре береміз бе? — деп Шомбал биге қарайды. Шомбал:

— Жарайды, ол Қызылбас құлды бір отырғызып берейін, — дейді. Сол кезде іздегенге сұрағандай Махамбет келе жатады.

Шомбал Жәңгірдің үйіндегі күтуші қызметші баланы шақырып алып:

— Махамбет босағадан аттағанда сен: — Ойбай, бауырым, қайда жүрсің, — деп жылап, құшақтап жабысып, жіберме, — деп балаға бір теңге береді. Жәңгір:

— Қайдан білейін, Шомбал, байқасаң деймін, өзіміз отырып қалып жүрмейік, — дейді.

Махамбет кіріп келгенде қызметші бала:

— Ойбай, бауырым, — деп құшақтап, жылап, жібермейді. Махамбет төрде отырған билерден келген бір пәле екенін сезіп:

— Қой, бауырым, жылама, арғы атасы моңғолдан қашып келген Жәңгір қазаққа хан болып отыр, қалмақтан келген Шомбал би болып отыр, біз де екі жарты, бір бүтін болып күн көрерміз, жылама, бауырым, сені осынша еңіретіп айдап салғанда, ана төрде отырғандар менен артық берер дейсің бе? — деп қалтасынан бір уыс теңге алып, баланың қолына ұстатады.

Сонда Жәңгір:

— Ай, Шомбал-ай, айтпап па едім, байқа деп, орақ тілді Махамбет саған тегіннен-тегін жалынан шайнатады деп пе едің? — деп Махамбетті жанына отырғызыпты.

Өтемістен — он, Шыбынтайдан — төрт, Қабыланбайдан үш бала туады, сәйтіп Құлмәлі он жеті немерелі болып, тұқымы өскен ауыл қатарына қосылады. Құлмәліден тараған осы тұқымдар өздерін Құлмәлі-Берішпіз деп атайды.

Құлмәлінің зираты Өлеңті, Қоске—Қосдәулет деп аталатын қауымда деседі. Құлмәлі өмірінің ақырғы шағында осы өңірді қоныс етіп отырған.

ӨТКІР ТІЛДІ ӨТЕМІС

Өтеміс Айшуақтың, Бөкейдің заманында қазақтың қабырғалы биінің бірі болған. Х.Досмұхамедовтің айтуынша, Махамбеттің әкесі Өтеміс өз заманында халыққа қалаулы, айтулы азаматтардың бірі болған, ел билеу ісіне барын сала араласқан, ел арасындағы шиелі даулардың жүйесін табуға қаймықпай қатысқан беделді би, шешім шешен, “өткір тілді Өтеміс” атанған адам. Бірақ билік, шешендік сөздері ел ішінде айтылып жүргенімен кезінде жүйелі түрде жинақталып, жазылмаған. Сырымға Исатай — Махамбетке байланысты жазылған еңбектер мен мақалаларда жеңіл-желпі, жүрдім-бардым, ат үсті айтылады да дәйекті түрде әңгімеленбейді.

Өтеміс ауызша айтылатын шежіреге қарағанда, 1757 жылы туған. Қайратты да қайсар, өр мінез, айтқанынан қайтпайтын, басынан сөз асырмайтын көкжал, ала жіпті аттамайтын, орынсыз іске баспайтын әділ де өткір болған. Сырымның көтерілісіне бастан-аяқ қатысып, Беріш руы жасақтарының жүз басы болып, қол бастаған. Сырымның сенімді серігі болған батыр адам.

Сырым Өтемістің ерлігіне де, шешендігіне де аса риза болып, қатты құрметтеген. Ел аузында Сырымның: “Кезінде Өтеміске қыз беріп, не қыз алып ет жақын құдандалас бола алмадым, бұл сөзім сендерге аманат”, — деп балаларына айтыпты деген сөз бар. Өкесінің осы сөзін аманат тұтқан үлкен баласы Жүсіп бір қызын Өтемістің Әйіп деген баласына бермек болады. Әйіп қалыңдығын алуға бара жатқан жолында кенеттен қайтыс болады. Бірақ айтысқан серт, алысқан қол, беріскен бата ақталмақ шарт. Осы салт бойынша Әйіптің інісі Қожахмет жесірін өзі алады. Сөйтіп Сырым мен Өтеміс ауылы құдандалас болып табысып, бұрынғыдан да жақын, тілектес, білектес болып кетеді.

Сырымнан өнеге алған Өтеміс Бөкей ханмен тіл табыса алмай қырғиқабақ келе береді. Халықты жақтағанмен, жеке билікке қарсы болып, хан жанынан ақылдасып отырып, халыққа ортақ билік шығаратын халық кеңесін құрғысы келді. Бөкей бұған көнбейді. Өтемісті жанына жақындатқысы келмейді. Ханға сөзі өтпейтін болған соң соған ренжіген Өтеміс ел ауып көшіп кетпекші болады.

Бірақ Өтеміс алған бетінен қайта алмайды, қол жинап, ашық майдандасуға бел байлады. Бұл әрекеті сезіліп қалып, 1810 жылы алдымен Уфаға, одан кейін Орынборға айдалып, абақтыда жатады. Тарихшы И.Кенжалиевтің 1979 жылы “Қазақстан” баспасынан шыққан “Махамбет Өтемісұлы” деген кітабында: “Біз жақында Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивінің 4-қорынан Орынбор Шекара комиссиясының қағазын ақтарып отырып, Өтеміс Құлманиязовтың 1817 жылы 21 августте берген жауабын таптық”, деген жолдар бар. Өтеміс сол жылы 2 қарашада Орынбор түрмесінде қайтыс болады. Ел аузында Өтемістің мүрдесін сол мандағы қазақтар алып, мұсылман қауымына жерлетіпті деген сөз бар. Мұны тарихшылар іздеп зерттесе, істің сәті түсіп, зираты табылып жатса, басына бір белгі қойылса нұр үстіне нұр болар еді. Бірде Баймағамбет сұлтан:

— Әй, Махамбет, сонша желпініп сөйлейтіндей сен кімсің, әкең Өтемістің сүйегі қайда қалғанын білмейсің, дегенде Махамбеттің:

Менің әкем Өтеміс,

Елдің қамын жеді ғой.

Сенің әкең Айшуақ,

Соны көзі көрді ғой, — дейтіні сондықтан.

Өтемістің төрт әйелі болған, бір әйелінен — жалғыз, бір әйелінен — екі, бір әйелінен — үш, бір әйелінен — бес, небәрі

он бір баласы болады, олар мыналар: Тоқтамыс, Бекмұхамбет, Махамбет, Қожахмет, Ыбрайым, Әйіп, Хасан, Ысмайыл, Сүлеймен, Досмайыл, Салық, Осылардың біреуі жастай қайтыс болады да он бала өсіп жетіліп, алды-алдына үй болып, ұрпақ таратады.

Махамбеттің:

Біз бір енеден бір едік,
 Бір енеден екі едік.
 Екеуіміз жүргенде,
 Бір-бірімізге ес едік.
 Бір енеден үш едік,
 Үшеуіміз жүргенде,
 Толып жатқан күш едік.
 Бір енеден бес едік,
 Бесеуіміз жүргенде,
 Алашқа болман деуші едік.
 Өтемістен туған он едік,
 Онымыз атқа қонғанда,
 Жер қайысқан қол едік, — деуі осыдан.

Өтеміс сөзден дес бермеген от ауызды, орақ тілді шешен адам болған екен дедік. Сол сөзімді ақтау үшін ел ішінде айтылып жүрген, өзіміз естіп-білген азын-аулақ сөздеріне келейік. Мүмкін ел ішінде бұл сөздердің басқа да нұсқалары бар шығар, бұрыс кетіп жатсақ, оған кешірім сұраймыз.

1. Байұлының бір азаматы Әлімнің үш адамын өлтіреді, екі ел қанша дауласса да Байұлы құн төлемейді. Бұған ерегіскен Әлімдер Байұлының мыңға тартқан жылқысын барымталап, ізін таптырмай, бермей кетеді. Сол кездерде Әлімнің Айсары ма әлде Байсары ма, Сары деген бір бимен күтеген жерден Өтеміс кездесіп қалады. Әңгімеге әңгіме жалғасып отырғанда Сары Өтемістің Байұлы екенін біліп, өзінің Әлім екенін айтып былай дейді:

Әлім деген ағаң-ды, Ағаның ісі жаман-ды. Ағаңмен істес болам деп, Керегеге ілдің сабаңды. Бұл сөздің төркінін сезіп қалған Өтеміс: Байұлы деген інің-ді, Інің табады мініңді. Үш кісіні өлтіріп, Бермей кеткен құныңды, — дейді.

Бұл сөзге шарт сынған Сары би:

— Әй, шұнақ құл, тарт тіліңді, құлдығыңа бағып отырсың-ау, — дейді.

Өтеміс:

Құл тұрып, құдық қазып қонған ит, Күнінде өз атасын сорған ит. Атамның құлдығын не қыласың, Өзіңнен өзім артық туғаннан соң, — дейді.

Сары Өтемістің әріге кетейін деп отырғанын сезіп қалып үндемейді.

2. Бірде Өтеміс ауылы көшіп келе жатып, Алаша руының Сарыбөпе Сатай деген мықтыларының ауыл етегіне жетіп, малдарын суарайын деп рұқсат сұраса, Сарыбөпе, Сатайдың деміне желіккен құдық басындағы малшылар:

— Құлмәлі құлдың баласына қазылған құдық жоқ, — деп су бермейді. Бұл сөзді естіген Өтеміс қылышын суырып алып:

Өзен, өзен, өзен су,
Өзенді тастап көшкен ит,
Өзі болған жігіттің
Түп атасын сұраған ит.

Қарда құрақ, ойда бұлақ тұрғанда,
Құба жоннан құдық қазған ит.

Алдыма келсең оғымды жейсің,

Артымнан келсең боғымды жейсің, — деп екі-үш малшыны ұстап қамшылап:

— Сарыбөпе, Сатайыңа осылай деп сәлем айтыңдар, — деп жіберіп, өзі асықпай малдарын суарып алып кеткен.

3.1838 жылы қоныстан тарығып Нарынның Калмыково тұсына көшіп келгенде айтқаны:

Аспаннан құдай жаңбыр бермейді,

Жайықтан суды орыс бермейді.

Ірге құмды Тана бермейді,

Қожа-ноғай пана бермейді.

Өтеміс туралы әзірше білетініміз осы.

В.И. ДАЛЬ ЖӘНЕ МАХАМБЕТ

Исатайдың осы хатында айрықша айтылып отырған “...господин полковник Даль...” деген кім? Қысқаша соны таныстырып өтелік.

Владимир Иванович Даль ең алдымен әлемге әйгілі тіл

маманы, атақты “Орыс тілінің түсіндірме сөздігін” жазған автор. Осы күнге дейін орыс жазушылары мен тіл мамандары сол кітапты негізге алып, сол кітапқа сүйеніп, еңбек жазып келеді. В. Даль сонымен бірге танымал тарихшы-этнограф, табиғат-жаратылыстану ғылымын дамытуға үлкен үлес қосып, айтарлықтай із қалдырған зерттеуші, халықтың ертедегі әдебиет мұраларын жинап, зерделеген фольклорист, өз қаламынан талай шұрайлы шығармалар туған қарымды қаламгер. Оның туындыларын кезінде А.С.Пушкин, В.Белинский, И.Тургенев, Л.Толстой, А.Чехов аса жоғары бағалаған.

В.Даль 1801 жылы Луганск қаласында туған. Сондықтан барлық жазған тарихи, әдеби, ғылыми еңбектерін казак Луганский деген лақап есіммен жариялаған. 1824 жылы Дерпт университетінің дәрігерлік факультетін бітірген. 1838 жылы Петербург Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайланған. 1862 жылы орыс халқының 30 мың мақал-мәтелін дербес кітап етіп бастырған. 1872 жылы Москвада қайтыс болған. Бір сөзбен айтқанда, В.Даль өз заманында орыс халқының озық ойлы, демократ-ағартушы ғалымы болған адам.

Исатай В.Дальді қайдан біледі, аты шулы генерал-губернатор В.Перовскийдің шаш ал десе, бас алатын шенеуніктерінің бірі В.Дальден не қайырымдылық, не қамқорлық күтеді? Енді соған келейік.

1833 жылы Перовский Орынбор өлкесін басқаруға келгенде өз командасының құрамында В.Дальді де ала келген. Осы күнгі ел басқаратын кейбір әкімнің өз сыбайластарын ерте келуі сол патшалы Ресейдің ел басқару әдісінен қалған мұра. В.Даль генералдың өзінің ерекше тапсырмаларын ғана орындайтын шенеунік болып белгіленіп, подполковник шеніне дейін көтерілген. В. Даль Орынбор өлкесінде сегіз жыл жұмыс істеп, елді көп аралап, қазақ тілін өз тіліндей білген. В. Даль елді екі түрлі мақсатпен аралаған. Бірінші — өзіне жүктелген әкімшілік тапсырма, екіншісі — өзінің ғылыми жұмыстары. Алғашқы тапсырманы орындауда ел басқарып отырған әкімдермен кездесіп, ол шаруаны бітіргеннен кейін, осы өңірдің арғы-бергі тарихын, шежіресін білетін кәрі құлақты қарияларды, халықтың әдет-ғұрпын, салтын, тіршілік-тынысын білетін ақсақалдарды, шешендік сөздерді, ертегі аңыз әңгімелерді, батырлар жырын, мақал-мәтелдерді білетін билерді, ақын жырауларды, өнер адамдарын шаршамай-шалдықпай іздестіріп, алыстағыларды көлік жіберіп алдырып, асықпай

отырып, әңгімелесіп, ескі мұраларды көп жинастырған, кім де болса халықты төре деп, қара деп аламай, бәрін де тең көріп, еркін сөйлесе білген. Еруліге қарулы дегендей, халық та оны іш тартып, қысылмай-қымтырылмай бар білгендерін айтқан, жақсы көрген, аса қадірлі қонағындай күтіп отыратын болған. Осы сапарларында Бөкей ордасында Исатай, Махамбетпен, Орал өңірінде Сырымның баласы Қазы бимен, Жем бойында Есет Көтібаровпен кездесіп, дәмдес болған. Гурьевке де екі рет келіп кеткен. Осылардың ішінде Махамбетке көбірек ден қойып, ел ішінде де, Орынбор, Орал қалаларында да жиі кездесіп жүрген. Махамбет В.Даль арқылы орыстың басқа да зиялы азаматтарымен кездесіп, ой-өрісі кеңейіп, өмірге көзқарасы өзгере түскен, “ереулі атқа ер салмай” хан мен халық арасының бітіспейтінін айырықша сезіне бастаған. Мұны кезінде сезіп қалған Жәңгір хан: “Бір пәлеге ұшырамай тұрғанда аман-есен тез құтылайын”, — дегендей Махамбетпен қарым-қатынасын кілт үзген. 1836 жылы 13 желтоқсанда генерал-губернаторға жолдаған хатында: ... Махамбет Өтемісұлы деген қазақ менің Зұлқарнайын ұлымның жас кезінде Орынборда қасында болды, бірақ ол мүлде бұзылған адам болғандықтан, мен оны қуып жібердім...” деп жазып, қара басын күні бұрын арашалап алды, бұған таңғалуға болмайды, өйткені сол кездегі заман ағымы солай.

Қазақ жерін жиі аралап, көпті көріп, түйе білген В.Даль жергілікті халықтың өмірінен повесть, бірнеше әңгіме жазды. Соның алғашқысы “Бикен мен Мәулен” деп аталатын повесть. Бұл повесть 1845 жылы француз тіліне аударылып, Парижде басылып шығады. “Майна”, “Кесекмүз” деген көлемді әңгімелері сол кездегі орыс тіліндегі журналдарда басылды. Сөйтіп В. Даль қазақ халқын басқа елдерге таныстыруға үлкен еңбек сіңірген қаламгер. “Бикен мен Мәулен” повесі алғаш рет қазақ тілінде аударылып, 1965 жылы “Жұлдыз” журналының № 12 санында жарияланған.

В. Даль қазақ халқын жақсы көріп, бауыр басып кеткені сондай, Орынборға келгенде туған ұлына Лев-Арыстан деп ат қойып, құжатын солай толтырған. Мұны естіген қазақтар шашуын аямай-ақ берген. Міне, осының өзін В.Дальдің қазақ халқын өз халқымен тең көргендігінің айғағы деп айтуға болады.

Сондықтан мұндай азаматты ел, оның Исатай сияқты арыстары қалай шеттетеді, қалай жек көреді, одан қалайша қамқорлық, қайырымдылық күтпейді?! Ал осы күнгі бірқатар қазақтар ұлдары мен қыздарына орысша, ағылшынша ат қоюға құмар.

...Осы жерде бір жұмбақ ой бой көтереді. Ол — Махамбет пен

А.Пушкин қақында. 1833 жылы Е.Пугачев жөнінде роман жазу ойымен ел аралап, халық арасында айтылып жүрген деректерді білу үшін А.Пушкиннің Орынборға келгені белгілі. Осы сапарда оның басы-қасында В.Дальдің бірге жүргені тағы белгілі.

“Қазақта сондай бір тамаша дастан бар”, —деп “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” хикаясын айтып, А.Пушкинді қызықтыратын да осы В.Даль оны А.Пушкинмен таныстыруды қалайша ойламайды? Оралға келгенде Ордаға хабар беріп, Махамбетті шақыртып алдыру В.Даль үшін түк те емес, айтса болды. Бірақ мұндай мүмкіндіктен В.Дальдің өзі бас тартуы мүмкін. Біріншіден, А.Пушкиннің жол сапары әрі тығыз, әрі соңында салпаң құлақ еріп жүруі де мүмкін. Екіншіден, Махамбет те сондай, айтқан сөзі санаулы, басқан ізі бағулы, “құйрығында қоңырауы бар” адам. Алыстан шолып, өлшейтін В. Даль мұны да ойластырып, қанша жақсы көрсе де екі дауылпазды бір-бірімен кездестіруді сақтандырған да болуы керек. Дегенмен, В.Дальдің Орынбор, Орал қалаларының архивтеріндегі жазбаларын іздестіріп көрсе, бұл жұмбақ ойдың шешімі табылып қалуы да мүмкін. Іске сәт!

Исатай - Махамбет көтерілісінің шарпуы Орынбор, Орал қалаларындағы шенеуніктерге де ықпал еткені белгілі, көтеріліс басылғаннан кейін осы шенеуніктер арасында сезіктілерді аластау, әрине жер аударып, қамауға алмағанмен, жұмыстан шеттету шаралары жүрген. Осылардың қатарына В.Даль де іліккен. Ол 1839 жылдан 1841 жылдың аяғына дейін Петербург Ғылым академиясы шақырып алғанша Орынбор, Орал қалаларында қатардағы дәрігер болып істеген, содан қайтып қазақ даласына оралмаған. Исатайдың хатында есімі аталған В.Даль осындай азамат болған.

ИСАТАЙДЫҢ ШЕРНИЯЗЫ

Тарихымызда “Естерекұлы ер Тарғын”, “Жаңбыршыдан жалғыз Телағыс” деп әкесінің атымен аталатын, “Қаракерей Қабанбай”, “Есентемір ер Мыңбай” деп ру атымен аталатын тұлғалар барын білеміз. Сирек те болса әкесінің атымен де, ру атымен де аталмай, басқаша аталып, халыққа аса танымал болып кеткен тұлғалар да бар. Солардың бірі — бас қосқан жерде айтылмай қалмайтын, ақпа-төкпе ақынымыз, Исатайдың Шерниязы атанып кеткен Жарылғасұлы Шернияз.

Мұны басқа емес, алдымен Шернияздың өзі айтқан, соны мақтан еткен. Шернияздың Исатай — Махамбет көтерілісіне

белсене қатысқанын тарихтан жақсы білеміз. Көтеріліс басылғасын оған айырықша ат салысқандар қуғын-сүргінге ұшырап, ұсталғандары қазақтар “итжеккен” деп атайтын Сібірге айдалған, ұсталмағандары жер-жерге қашып, бас паналап жүрген. Солардың бірі Шернияз: “Қашып-пысып итшілеп жүргенше не де болса бағымнан көрейін”, — деп өз аяғымен Баймағамбет сұлтанға келіп, баспана сұрайды. Бұрын бетпе-бет кездеспеген Баймағамбет:

— Сен кімсің? — деп сауал қояды. Сонда Шернияз:

Ар жақта дүмбірлеген Арынғазы,
Жайлаған Арғын, Найман, Өтен сазы.
Ен қоныс, тоқты қоздап, тай құлындап,
Мың-мың боп елі лықып қысы-жазы.
Сол жаздың дәулетінде сыңқылдаған
Бейбақ ем, ел еркесі, қоңыр қазы.
Байеке, танымасаң танытайын.

Мен едім Исатайдың Шерниязы, — дейді. Содан халық аузында солай аталып кетеді. Кейде, “Кете Шернияз” деп аталса да көбінесе Исатайдың Шерниязы деп аталып, әдеби зерттеу еңбектерде солай жазылып келеді, аруағы асқақтай түседі.

Баймағамбет Шерниязды кешіріп, баспана береді, өзінің сарай ақыны етіп ұстауға тырысады. Бірақ бас бостандығын алған Шернияз ретін тауып ел аралап кетіп, Баймағамбетке қайтып оралмайды.

Шернияз Жарылғасұлы қазіргі Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, Жарыпшыққан өзенінің бойында туады. Ел аузындағы шежіреде Шернияздың ата-тегі былай баяндалады: Руы алты аталы Әлімнің ішінде Ақкете деп аталады. Ақкетеден Тұрсынбай, одан Нұртаза, одан Мұнайшас, одан Бағаден, одан Аққошқар, одан Айдар, одан Малай, одан Жаман, одан Елде, одан Жарылғас, одан Шернияз туады. Сонда Ақкете мен Шернияздың арасы он үш ата болып келеді. Шернияздың Асқаралы, Сұлтангерей, Бекмағамбет, Дәукен деген төрт баласы болған, қазіргі ұрпақтар солардан тараған.

Шернияздың туған, өлген жылдары ауызекі деректерге байланысты әр түрлі жазылып келеді. 1960—1970 жылдары ақын Берқайыр Аманшин Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Мұқыр ауылы маңынан Шернияздың зиратын табады. Құлпытасында 1807 жылы туып, 1867 жылы қайтыс болғаны жазылған. Сөйтіп, бұл мәселе де түпкілікті шешімін тапты.

Бұл шағын жазбамызда Шернияздың ақындығын айтып, шығармаларын таңдап жатпаймыз. Тек Махамбетке байланысты әңгімелерді қозғаймыз.

Ел аузындағы бір әңгімеде Баймағамбет сұлтан Махамбетті ұстауға бір топ аттандырады. Махамбеттің ауылын біледі деп Шерниязды да қосады. Махамбет ауылының төбесі көрінгенде — Шернияз айқайлап ән салып, төніп келе жатқан қауіпті сездіреді. Махамбет бой тасалап қашып, құтылып кетеді. Бірде Шернияз Махамбеттен: — Не жаман? — деп сұрайды. Махамбет:

— Біріншіден не жаман?

Білімсіз туған ұл жаман.

Екіншіден не жаман?

Қырады да салады

Егеп салған оқ жаман.

Үшіншіден не жаман?

Жарлылық пен жоқ жаман.

Төртіншіден не жаман ?

Төрелесіп келгенде

Төресін тура бермеген,

Жауыз әкім сол жаман.

Бесіншіден не жаман?

Алғаным жақсы дегенің

Дос, дұшпанның көзінше

Бетіңнен алса, сол жаман.

Алтыншыдан не жаман ?

Әлдилеп сүйген ұлдарың,

Әлдилеп сүйген қыздарың

Қартайып келген күніңде,

Ата-ананың тілін алмай,

Өзімен кетсе сол жаман.

Жетіншіден не жаман ?

Жеткіншекке оқ тиіп,

Жер таянып жатқанда,

Тұқымсыз қалған сол жаман.

Сегізіншіден не жаман?

Ел-жұртынан айырылып,

Бауырластан айырылып,

Ата-анадан айырылып,

Жез қанаты қайырылып,

Бөтен елдің ішіне,
Қаңғырып кетсе сол жаман.
Тоғызыншыдан не жаман ?
Алтын тақтың үстінен,
Ажалдың оғы келгенде ?
Толықсымай түскен,
Патша менен хан жаман.
Оныншыдан не жаман ?
Қайтып келген қыз жаман.
Он біріншіден не жаман?
Қайта шапқан жау жаман.
Он екіншіден не жаман?
Кәрілік, жарлылық, жалғыздық —
Үшеуі қабат келсе сол жаман.
Кәрілік сені қайтейін —
Алқаға кіріп бір сөйлеуге мәрт етеді.
Жоқшылық сені қайтейін —
Жандай тумаңды жат етеді.
Жалғыздық, сені қайтейін —
Ем қонбайтын ауру ғой
Ажал келгенде,
Тұқым қалмай мерт етеді, — дейді.

Бірде Махамбет бой тасалап жүріп, Шернияздың ауылына келіп, аттанайын деп жатқанда Шернияз ақынның атын әкеледі. Махамбет үзеңгіге аяғын сала бергенде Шернияз қолтығынан көтеріп жатып:

Көк үйрек көлге қонған көзге ілікті,
Моллалар шарифатын сөз біліпті.
Жолдасы Исатайдың ер Махамбет,
Сөз бар ма бізге айтқандай ескілікті, — деп сұрайды. Махамбет атына мініп:

Арғымақ алты айшылық жер сойқаған,
Үшқанда бидайық құс көл шайқаған.
Опасыз мына шіркін сұм дүние
Өтерін сұм жалғанның кім байқаған.
Ертеңінен күннің көзін мұнар шалған,
Екі аққу бір тұйғынды олжа қылған.
Он бүркіт, отыз аққу көлде жатқан
Лашын қанат қақпай дамылдатқан.
Телегей теңіз тасып шайқалғанда

Жемсау құс тұғырында демін тартқан.

Баласы Жарылғастың ер Шернияз

Ақылмен осы сөзді ойлап тапсаң? — деп жұмбақ өлең айтып, аттанып кетеді.

Шернияз жұмбақтың шешімін таба алмай, біраз уақыт жүреді де әкесіне келіп мән-жәйды, Махамбеттің жұмбағын шеше алмай жүргенін айтады. Сонда Жарылғас ол жұмбақты былай шешеді:

“Арғымақ алты айшылық жер сойқаған” дегені “Жәңгір ханмен жауласқанда атағымыз алты айшылық жерге жеткені еді” дегені.

“Үшқанда бидайық құс көл шайқаған” дегені “Исатай тірі жүргенде Жәңгір ханның дүниесін шайқап едік” дегені.

“Ертеңінен күннің көзін мұнар шалған” дегені “Исатайдан айырылып, жалғыз қалып, көкірегімді қайғы-шер басты” дегені.

“Екі аққу бір тұйғынды олжа қылған” дегені “Арғы бетте Жәңгір, бергі бетте Баймағамбет екеулеп, қаңғып жүргенім сол” дегені.

“Он бүркіт, отыз аққу көлде жатқан” дегені “Жәңгірдің он биі, отыз старшыны” дегені.

“Лашын қанат қақпай дамылдатқан” дегені “ханның сыртынан бағып тұрған патша өкіметінің ұлығы” дегені.

“Телегей теңіз тасып шайқалғанда” дегені “Орынбордан әскер келіп соғысқанда бүкіл ел шайқалды” дегені.

“Жемсау құс тұғырында дәмін татқан” дегені “Елді, халықты қанауға құныққан патша” дегені.

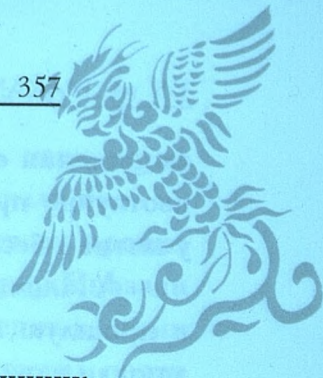
“Баласы Жарылғастың ер Шернияз, ақылмен осы сөзді болжап тапсаң” дегені “Мұны әкең Жарылғас болмаса, сен таба алмайсың” дегені деп шешеді. Бұған қарағанда, Жарылғас та қара жаяу адам болмаған. “Текіден текті туады”, деп тегін айтылмаған ғой.

Берік ҚОРҚЫТОВ

Сын бар, жылыңа айтындай ескілікті, — асықтады. Махамбет
 атына мініп
 Арманды атым аңғарып, жер сойдаған,
 Табынды бұлдыр күс нұл шайдаған.
 Тасық атым қорық сүйіс дүние,
 Төртін сүйіс қалғаныңды ким байдаған.
 Төртін сүйіс қалғаныңды ким байдаған,
 Төртін сүйіс қалғаныңды ким байдаған.

ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

ЦГА РК. Ф. И-4. Оп. 1. Д. 4895. Л. 7-9. Подлинник.

№ 209

I

1838 г., ноября 10. - Предложение начальника штаба Отдельного Оренбургского корпуса генерал-майора П.И.Рокасовского Оренбургскому коменданту с приговором по делу Ходжа-Ахмета Утемисова и группы повстанцев.

№ 2876

По рассмотрении военно-судного дела, доставленного от вашего превосходительства за № 2331, произведенного в Комиссии, учрежденной при Оренбургском ордонанс-гаузе, над киргизами Внутренней орды.

- Лашмани татарин Султан Алиұлы қолым қойдым.
- бершева рода Ходжа-Ахмедом Утемисовым, Зауральской орды бершева рода Бубятаем Кучуковым, Бакаем Сариным, алачинского рода Тангрыком Нурджавовым, трухменцем Балабеюм Бикбатыревым и аккитинского рода Худайберганом Илемесовым, оказались они виновными в том, что состоя под предводительством известного разбойника Исатая Тайманова, производили с ним мятежнические возмущения между киргизами Внутренней и Зауральской орды, делали нападение на хорунжего султана Сугалиева, намереваясь учинить таковое и на правителя Западной части орды, войскового старшину султана Айчувакова и на воинский отряд, посланный под начальством полковника Геке для рассеяния многочисленного скопища Тайманова и приверженцев его шайки, из которой Утемисов взят вооруженный, при

защитении себя против русских. Сверх того, Утемисов находясь неотлучно при Тайманове еще с прошлой зимы брал деятельное участие в беспорядках во Внутренней орде.

А Илемесов был причиною, что султану-правителю не удалось в прошлую зиму захватить Тайманова, когда у сего последнего лошади начали уставать, ибо дал ему у себя убежище и снабдил его лошадьми на дальнейший побег.

За каковые поступки порезолюции г. корпусного командира покорнейше прошу ваше превосходительство приговорить подсудимых Утемисова, Сарина, Нурджавова, Бикбатырева наказать шпицрутенами, прогнав через 500 человек по два раза каждого и сослать в крепостную работу в Ригу на 8 лет, а потом отдать в солдаты, буде окажутся годными, в противном случае отправить в Иркутскую губернию на поселение; а Илемесова и Кучукова, по старости лет не подвергая телесному наказанию, сослать в Сибирь на поселение и по исполнении уведомить.

Обращаемое же при сем дело отдать к хранению где следует.

Подлинное подписали начальник штаба генерал-майор Рокасовский и обер-аудитор Андрюков.

С подлинным верно: плац-адъютант поручик¹.

Док. №89. С. 1

№207

1838 г., августа 30. — Рапорт полковника К.К.Геке Оренбургскому военному губернатору В.А.Перовскому с предложениями о разделе награды между участниками убийства Исатая Тайманова.

№ 43 г. Оренбург

Для точного исполнения сообщенного мне г. правителем гражданской канцелярии желания вашего превосходительства узнать мнение мое и султана-правителя Баймухаммеда Айчувакова относительно раздачи 250 серебряных рублей, обещанных в награду участвовавшим в смерти мятежника Исатая Тайманова, я нужным считаю предварительно объяснить некоторыс обстоятельства дела, бывшего 12-го числа прошедшего июля при речке Ак-Булак.

Во время преследования пораженной шайки Тайманова на левом фланге нашем находился зауряд-хорунжий Петров 5-й

и при нем несколько человек казаков берденских, неженских, каменных и Угольного форпоста. К Петрову подскакали трое из киргизов Баймухаммеда и, показав на отделившуюся от прочих малую шайку разбойников, сказали, что человек скачущий позади есть сам Тайманов. Петров, ободрив казаков, немедленно за ними погнался. Во время бегства Исатай, обороняясь, выпустил почти все стрелы, бывшие в колчане и ранил нескольких лошадей. Казак Угольного форпоста Леонтий Зеленин, будучи хорошим стрелком, имея отличную лошадь и находясь впереди других, сделал два выстрела по Тайманову, но видя, что он остался невредим, закричал товарищам: "Ребята, на нем верно кольчуга, стреляйте по лошади, а то разбойник от нас уйдет". Сам же приударив коня своего опередил Тайманова, спешил и выстрелил по лошади, которую сильно ранил, вслед за сим один из киргизов нагнал Исатая, лошадь его начинала ослабевать, и дал ему удар пикою, от кольчуги железо пики погнулось. Тайманов, однако ж, упал от сильного напора и в то самое мгновение лошадь его издохла, мятежник встав на ноги приготовился к обороне, но три киргиза схватили его и подскакавшие казаки изрубили.

Трудно определить, кто именно нанес первый удар, известно только то, что урядник Богатырев, у которого лошадь ранена в двух местах, разрубил голову у просящего пощады Тайманова. Из прочих же казаков, разумеется, что ныне каждый утверждает, что первым был он, а потому, изложив сии обстоятельства пред вашим превосходительством, честь имею присовокупить, что общим мнением с султаном Баймухаммедом мы полагали бы, для избежания обиды кому-либо, обещанную награду 250 руб. серебром разделить во-первых, на две равные части, из них 125 целковых правитель отдаст трем киргизам участвовавшим в смерти Тайманова, наделив большую часть осадившему мятежника с лошади. Другие же 125 целковых, я думаю, следует разделить между 16 казаками, гнавшимися за ним, а именно: Леонтию Зеленину, как первому виновнику в поимке, дать 21 целковый, уряднику Богатыреву, как второму лицу, 20 целковых, а остальные затем 84 целковых разделить по равному числу оставшихся 14 человекам, на каждого придется по 6 целковых.

Если по приложенной докладной записке ваше превосходительство столь милостивы будете исходатайствовать для урядника Богатырева и казака Зеленина лестное для них награждение крестом в поощрение другим на будущее время,

в таком случае, деньги им назначенные, перейдут на часть их товарищей, и тогда на каждого из 14 человек придется почти по 9 руб. серебром.

Прилагая при сем список вышеозначенным людям, подвергаю общее мнение мое и султана Баймухаммеда на благоуважение вашего превосходительства.

Полковник Геке.

№ 210

1838 г., декабря 13. — Отношение хана Джангира в Оренбургскую пограничную комиссию с характеристикой Исатая Тайманова и Мухаммеда Утемисова.

№ 1055

Ставка в Нарын-песках

В последствии от меня с 11 мая 1836 г. прежде представлений о нанесенных народу во Внутренней киргизской орде грабежах, убийствах и разорениях возмущившимся старшиной Исетаем Таймановым с главным его сообщником киргизом Мухамметем Утемисовым и с другими мятежниками имею честь по подписанному мной реестру представить вновь в Пограничную комиссию на законное постановление об удовлетворении обиженных, поступившие ко мне от разных чисел в подлиннике донесений, жалобы многих ордынцев и списки со сношений посторонних лиц и ведомств на многотысячные суммы о грабежах имущества и скотоводства, товаров у людей торговых, у других лиц, поджогах домов и прочих всякого рода злодействах, в окрестностях моей Ставки совершенных, когда с мятежническим более двухтысячным собранием вооруженных ордынцев, окружали ее в октябре и ноябре месяцах нынешнего года возмутители с лишним две недели и в разных разъезжавших от них партиях, где только возможно, производили свои преступления.

23-го числа ноября по поручению его превосходительства оренбургского военного губернатора Василия Алексеевича Перовского, объявлено мною публично в орде об Исетае, что кто из ордынцев поймает и доставит этого разбойника ко мне или к г. подполковнику Геке живого, будет выдано 500 серебряных руб. (целковых), а за мертвого - половина этой суммы, если же

кто исполнит это из сообщников Исета́я Тайманова, то таковой получит прощение за участие с ним и может быть еще награжден по усмотрению.

Мне остается желать, чтоб принятые против его теперь сильные военные и такие решительные меры имели успех для восстановления спокойствия, беспримерно в орде нарушенного.

Объявленный теперь начальством Исета́й разбойником, поимка его живого или мертвого оценены наградой, прежде не был человеком честной нравственности и прежде не избегал задержания под стражей по делам уголовным, что товарищем своим Утемисовым подвергались они невыгодным заключениям, сообщено от меня 23 мая 1836 г. № 404 Оренбургской пограничной комиссии. Справка в письменных ее производствах или архиве удостоверит, сколько могу припомнить, что в первых годах вступления в должность оренбургского военного губернатора генерала Эссена, Исета́й судился за ограбление имущества у старшины здешней же орды Утемиса Кулман-Ниязова, содержался в Сарайчиковской крепости под стражей долго и заплатил обиженным с сообщниками своими удовлетворение в значительной сумме.

Потом моим предместником правителем, покойным дядею родным, султаном Шигаем Нуралихановым в 1823 г. за убийство будто бы двух киргизов танинского рода, туркебаева отделения, послан в Оренбург за караулом донских с Каспийской линии казаков, от них бежал, на другой год туда представлен по этому ж делу, находился и там в тюремном замке. Киргиз Мухаммет Утемисов ближайший и первый его сообщник, первый пособник этого мятежа, нехорошего был поведения, находясь в Оренбурге при малолетнем сыне моем султани Зюлкарае, я прогнал его как негодяя. Следовательно, эти два ордынца и их сообщники, по совершенным ими впоследствии злодействам, не заслуживают ни вероятия, ни прощения. А если они не будут усмирены, расторгнуты и наказаны как должно, укрывшись от бывших за ними поисков, не могу предвидеть восстановления тишины и прежнего народного благоденствия.

О получении приложенных сведений о разграблениях, буду иметь честь ожидать надлежащего уведомления.

Хан Внутренней киргизской орды Джангер.

ЦГА РК. Ф. И-4. Оп. 1. Д. 4197. Л. 12-13 об. Подлинник.

МАХАМБЕТТІҢ
ХАТЫ

Дәлудің 19-да 1839 йылда йолланды.

Хұрмәтлу батырлар Баубек, Нәдіркұл, Сәли, Жармұханбет, Амантай баршаларыңызға бірдайін сәлемлерімізден соңыра истихфарларыңыз уләндісә әлхамдиллә сізнің дұғакүйләріңіздің хамидіндә. Уә бүнден соң бү йылғы Хиуа барған сафарымыздан сағ сәләмәт қайтып келуті һәр сөзләрімізні Жарастан сұрап білерсіз. Өһәм сізләрни өзім де көруге бек інтізар болсам да жүртның жайсызлығы бірлән өзімнің артқы жағымның жайсыз ашуғышлығы уәзәрә бара алмадым. Өһәм өзім де бү халықтың ішінде тұра алмаймын. Қайтып тез заман ғаскер алдындан барып, ханға жолығамын. Нешік те болса бү йыл келмейінше қалмас. Әгәрдә өзләріңізнің жайларыңыз келсе. Сәли старшинаны бәңдә жіберіп алыңыз.

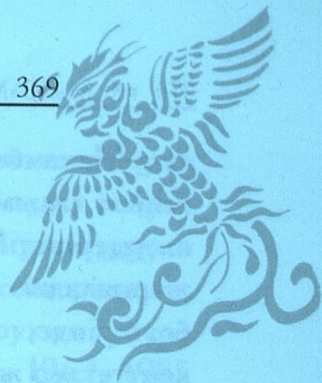
Бән һәм сізләрниң хабарыңызны күтіп алсам кирәк. Ушан халықларның ішінде һәрнешік Хиуадан әскер болмайдүр деп ойламаңыз. Әгәр орыс-қазақтан қысаңлық болса, бері қарап көшіңіз. Бір малыңызға назар халқы ғайри уәлият тия қылмас. Һәрнешік орыс түрәгә хор болмаңыз. Һәм бүгінде Ғайбала ханның қолында біраз әскер бар. Адай, Табынның тинтәкләрін тиып, зәкәтләрін алатұрған һәд де узләріңіз біліп тұрғансыз. Һәм де бү йыл барған алашалар молла Жарылғас білән Ошырты бинің барған иліндән Аллақұли хан бажы һәм зәкәт бірісін де алмады. Һәм ошан күз алашадан алпыш икі үйні қырғыз Хиуадан батырлар шауып кетіп еді, шол малларын да Аллақұли кісі жұмсап, алдыруға ниетленген ирді һәм тілеу халықлары да малының алдын алып келіп берді. Орыстан шығып барған халық хадірсіз ирмәс. һәм сіз

халықның да біздің бірлән бір болғаныңызны да Аллақұли хан бек хош уақ болды. Бутән ғайри не язайын? Язғушы ініңіз Мұхамед Утәміш ұғлы дейур біләсіз — МУХАМЕТ.

Сәли бірлән Жармұханбет достым, уақытыңыз болса, бізге бек мұқтаж шәй-шекер алып беріп жіберсеңіз, бек ұлуғ мархаббаттан болар еді.

ТЫСІНІКТЕР

Қолда бар деректерге қарағанда, Махамбет өлеңдері алғаш 1908 жылы Қазан қаласында “Мұрат акынның Ғұмарқазы ұғлына айтқаны” дейтін жинақта жарық көрген. Ақынның бір топ өлеңдері “Беріш Мұхамед батырдың сұлтанға айтқаны” дейтін тақырыппен топтастырылып, “Мұрат ақыннан жазылды” деген түсінік беріледі. Мұнда Махамбеттің бірқатар өлеңдері бір-біріне жалғас, қысқарған түрде жүйесіздеу жарияланған.

1912 жылы “Ереуіл атқа ер салмай” өлеңінің бір нұсқасы “Шайыр” жинағында жарияланды.

Махамбет өлеңдерін жеткізушілердің жадында сақталған акынның негізі шығармалары 1925 жылы Ташкент қаласында “Исатай — Махамбет” жинағында басылды. Мұнда Махамбет өлеңдері “Махамбет батырдың Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі”, “Ереуіл атқа ер салмай”, “Махамбет батырдың Шернияз шешенге айтқан жұмбағы”, “Махамбет батырдың басқа сөздері” деген төрт тақырыппен берілген. Алғашқы тақырыптағы шығармаларының ішінде ақынның Баймағамбетке айтқан сөзінен өзге де өлеңдері бар. Алғашқы тақырыпта - 28 өлең, екінші, үшінші тақырыпта бір-бірден екі өлең, төртінші тақырыпта 39 өлең қамтылған. Кітаптағы түсінікке қарағанда, Махамбет өлеңдерінің көбі ұмытылған, жинаққа енген ақын мұрасының бір шоғыры ғана.

Махамбет өлеңдерін шәкірті Қуан жырау, Кішкене Қобыланды ақындар жатқа білген. Одан Мұрат ақын үйренген. Мұрат білетін өлеңдерді Ығылман жаттаған. 1925 жылы енген Махамбет өлеңдері Ығылман айтуымен жазылған. Бұл жинақтың ақын өлеңдерінің басылымдарын дайындағанда бірден-бір сүйенетін сенімді нұсқа болатын себебі де сондықтан.

Махамбет өлеңдерін жинау, жариялау, зерттеу ісінде белгілі ғалым Кажым Жұмалиев елеулі еңбек етті. Ол Махамбет өлеңдерінің 1939, 1948, 1951, 1958, 1962 жылғы басылымдарын жариялады, ақын творчествосы хақында мерзімді баспасөз беттерінде, оқулықтар мен әдебиет тарихтарына мақалалар, зерттеулер жазды.

Қ. Жұмалиев ақын өлеңдерінің 1939 жылғы басылымына жаңадан екі өлең, 1948 жылғы жинағына он екі өлең, 1958, 1962 жылғы жинақтарына тоғыз өлең қосты. Ғалым бұл өлеңдерді ел аузынан жинады, Ғ. Зарипов, М. Тілеужанов, Б. Аманшин сияқты әдебиетші, қаламгерлер жинаған деректерге сүйенді.

Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне қатысты деректерді, Махамбет өлеңдерін жинау, жариялау ісінде жазушы Берқайыр Аманшин бірқатар еңбек етті. Ақын өлеңдері санатына педагогика ғылымының кандидаты Қ. Мырзағалиев, журналист Н. Жұмағалиев деректеріне сүйеніп, жаңадан “Еңіреу ұлы емшек боз”, “Кел, кетелік”, “Жақия”, т. б. өлеңдер қосты. Махамбет өлеңдерінің 1974, 1979 жылғы жинақтарын дайындады. Алайда, бұл жинақтарда Махамбет өлеңдерінің Ы. Шөрековайтып жеткізген жүйесі бұзылған, өлең тармақтары ешқандай негізсіз бір өлеңнен екінші өлеңге көшірілген, кейбір сөздер жаңсақ оқылған (“Ереуіл атқа ер салмай”), мағынасы жаңсақ түсіндірілген (“Түлей”, т. б.).

Махамбет өлеңдері 1984 жылы “Бес ғасыр жырлайды” жинағының I томында жарық көрді. Мұнда 1962 жылғы басылым негізге алынды.

Махамбет өлеңдерінің соңғы басылымы - 1985 жылы “Ғылым” баспасы шығарған “XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы” аталатын жинақтағы өлеңдер. Жинақты құрастырушылар 1925, 1962 жылғы басылымдарды негізге алып, 1925 жылғы өлең текстерін қалпына келтіріп, ғылыми дұрыс бағыт ұстаған.

Бұл жинақты дайындауда бұған дейінгі басылымдар түгелдей қаралды, ақын өлеңдері, сөз тіркестері мен жекелеген сөздері турасында айтылған пікірлердің қисынды дегендері еске алынды. Қ. Жұмалиев, Б. Аманшиндер жаңадан қосқан өлеңдердің Махамбет стиліне даусыз келеді-ау дегендері бұл жинаққа да енгізілді. Досжан, Нұрым өлеңдері сипатын танытатын 1962 жылғы жинақтағы “Елімен қоштасуы”, 1974 жылғы басылымындағы “Зынданда”, “Өкініш” сияқты Махамбет атына телініп жүрген күмәнді өлеңдер мен тармақтар қабылданбады.

Махамбеттің бірқатар өлеңдерін мазмұнына қарай

ажыратпасақ, бөр-бәрінің қай кезеңде шығарылғандығын анықтау мүмкін емес. Сондықтан бағзы жыраулар дәстүрімен ақыл, нақыл толғау күйінде келетін өлеңдерін шайқас алдында, өзге өлеңдерін көтеріліс кезінде, шайқас аралығындағы тыныс алу сәттерінде не жеңіліске ұшыраған қайғылы кездерде де сарбаздар рухын көтеру үшін айтуы мүмкін. (...) Жинақты дайындауда 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдары негізге алынды.

* * *

“Жалған дүние” — Арыстанғали Берқалыұғлының “Ақын” (Қазан, 1912, 10-15-б.) жинағында Шөлгез (Шалкиіз) шығармалары санатында беріледі. Ташкент қаласында жарық көрген “Исатай-Махамбет” (1925) жинағынан бері аз-кем өзгеріспен Махамбет өлеңі ретінде жарияланып келеді. Халықты ханға қарсы күреске үндеген мақсат-мүддесіне сәйкес келген жауынгер жыраулардың жалынды сөздерін Махамбет сол кез жағдайына орай өзгертіп те, өзгертпей де айбынды қару-жарақтай қолданып, ардақ тұтып айта жүруі мүмкін.

“Ат — жігіттің майданы” — “Арғымақ, сені сақтадым” деген өлеңнің жалғасы ретінде басылып келген. Ырғағы, ұйқасы бөлек болғандықтан жеке өлең болып берілді.

“Аспандағы бозторғай” — 1974 жылғы жинақта “пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ” шумақтарымен жалғас бір өлең күйінде берілген, біз де соны дұрыс көрдік.

“Арғымақтан туған қазанат” — Бұрынғы аты “Тайманның ұлы Исатай”. Соңғы тармақтары “Мінкен ерге” қосылды.

“Арғымақ, сені сақтадым” — 1962, 1985 жылдардағы басылымдар бойынша берілді.

“Айғайласып жауға ти” — бұрын “Толғау” деген өлеңнің құрамында басылып келді. 1974 жылғы жинақ бойынша берілді.

“Арқаның қызыл изені” — Бұрынғы текстегі “өлгенде бекер жыламадан” кейінгі үш жолы мағынасына қарай “Қарағай шаптым шандоздап” деген өлеңге қосылды. Одан кейінгісі бөлек өлең түрінде басылды (“Кешер еді-ау біздің ел”). 1974 жылғы жинақ бойынша берілді.

“Ай астында бір көл бар” — 1925, 1985 жылғы басылымдары негізге алынды. Өлең сөздерінің мазмұн-мәтініне қарай 1962

жылғы жинақтағы “Алланың бір күні бар, бір жарым ай жеткісіз” деп келетін тармақтары қабылданды. Ал, бұл тармақтар 1925, 1985 жылдардағы жариялануында “Бір жарым айға жеткісіз” күйінде келеді.

“Орай да борай қар жауса” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша жарияланып отыр. 15-тармағы бұрынғы басылымдарда “Асқар таудың су бүркіт” деп жарияланып келді. Дұрысы — “Асқар таудың со бүркіт”. Тәкаббар су бүркіті ылди аңына түспейді, менсінбейді деген ұғымнан шыққан. “Мұрат ақынның Ғұмарқазы ұғлына айтқаны” (Қазан, 1908) жинағындағы Махамбет сөздерінде де “со бүркіт”. Өлеңнің “Асқар таудың басына” деген ойды айқындай түсетін жолы осы жинақтағы текст бойынша берілді.

“Беркініп садақ асынбай” — 1962, 1985 жылдардағы басылымдар бойынша берілді.

“Арғымақтың баласы” — 1962, 1985 жылдардағы басылымдар бойынша берілді.

“Еңіреу қлы емшек боз” — 1974 жылғы жинақ бойынша берілді. Басылымды дайындаған Б. Аманшин бұл өлеңді педагогика ғылымының кандидаты Қалимолла Мырзағалиев жинаған материалдардан алған.

“Ұл тұса” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдары бойынша.

“Туғанқұлданнепайда” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдары бойынша.

“Қаршыға деген бір құс бар” — 1925, 1962, 1974, 1985 жылғы басылымдардың бәрінде де өлең тексі өзгеріссіз берілген. Сол текст алынды.

“Азамат ердің баласы” — 1962, 1985 жылдардағы басылымдар бойынша берілді. 1962 жылғы жинақта “Арғымақтың баласы” деп аталатын екі өлең кездеседі. Сондықтан, 1974 жылғы жинақта біреуінің атын мазмұнына орай “Азамат ердің баласы” деп берген. Бұл жолы да солай аталды және ақынның сол шумағында сондай өлең тармағы бар.

“Атадан туған аруақты ер” — 1962, 1985 жылдардағы басылымдар бойынша берілді.

“Есіл ер” — 1962 жылғы жинақ бойынша. Онда Исатай, хан ордасынан кеткеннен кейін Махамбеттің ханға айтқаны дейтін тақырыппен берілген. Бұл өлеңді М. Тілеужанов алғаш “Қазақ әдебиеті” (1955, 1 июль) газетінде жариялаған.

“Жәңгірге” — 1962, 1985 жылғы басылымдары бойынша. Бұл өлең ақынның 1939 жылғы жинағына енген. Содан бері жарияланып келеді. Өлеңді Қажым Жұмалиев 1938 жылы Батыс Қазақстан облысы, Таловка ауданында тұратын әдеби мұраларды жинаушы Мұрат Хүсниевтен жазып алған.

“Соғыс” — 1925, 1985 жылғы басылымдар негізінде берілді. Сол басылымдардағы “Әскер жиып аттандық”, “Артымыздан келіп қол жетті”, “Толғай-толғай оқ атқан” деп басталатын шумақтар Қ. Жұмалиев дайындаған 1962 жылғы жинақта мазмұнына орай, “Соғыс” деген тақырыппен берілген. Бұл басылымда да солай алынды. Себебі, бұл шумақтарда 1837 жылғы 15 ноябрьде Нарын құмында Тастөбе мекеніндегі подполковник Геке отряды мен Исатай сарбаздарының киян-кескі шайқасы суреттелген.

“Міне алмаған алаға” — 1925, 1985 жылғы басылымдар негізге алынды.

“Толарсақтан саз кешіп” — 1974 жылғы басылым негізге алынды.

“Құмісті мылтық қолға алып”, “Шамдансам, шалқамнан түсер асаумын” — 1962 жылғы жинақта бір өлең ретінде берілген. Мазмұнына орай екі өлең етіп бердік.

“Бағаналы терек жарылса” — 1962, 1985 жылғы басылымдары бойынша. Ел аузынан жинаған Қ. Жұмалиев. Ақынның 1939 жылғы жинағына енген, содан бері жарияланып келеді. Сол басылымдарда “Орай да борай қар жауса” деп басталатын ақынның белгілі өлеңінің басқы алты тармағына жалғас беріліп келді. Бұл жолы 1985 жылғы басылымына орай дербес берілді.

“Жабығу” — 1962 жылғы жинақ бойынша.

“Ереуіл атқа ер салмай” — 1925 жылғы басылым бойынша берілді. “Еңкейінкі жер шалмай” деген тармақтағы қарапайымдау оқылатын “Еңкейінкі” деген сөз орнына “Шайыр” (1912) жинағы негізінде поэзиялық әсері мол “Еңку-еңку” сөзі алынды.

“Шайыр” жинағындағы тексте:

Құбыланы төрткіл оңға алмай,

.....

Өлеңді төсеп, ет жемей,

Ұлы түске ұрынбай,

Жанға салған малтаның

Әр түйірі ат болмай,

Атыңды байлап келгенде

Қатын-бала жат болмай, — сияқты жолдар кездеседі және жұртшылыққа белгілі екі жолы:

Тебінгіні терге шірітпей.

Терлігін сүттей ірітпей, — күйінде келеді. 1925 жылғы басылымына қарағанда қарабайырлау әсер ететін аталған жолдар қабылданбады.

“Ереуіл” сөзі туралы Махамбет өлеңдері түсініктерінде, газет, журнал беттерінде бірқатар пікірлер болды. Ерулі ат — майданда жетекке алып жүретін қосалқы ат деген ұшқары пікірлер де жол алды. 1974 жылғы басылымда: “Шайырда” өлеңнің басқы сөзі “ереулі” емес “ерулі” деп жазылған” дейтін түсінік берілген. Бұл “Шайырды” жаңсақ, қате оқудан туған пікір. “Шайыр” жинағында “ерулі” емес “ереулі”. 1925 жылғы жинақта да, одан кейінгі басылымдарда да солай. Тек, 1974, 1979 жылғы екі жинақта ғана “ерулі” деп берілген. “Ерулі” деген сөз бұрынғы басылымдардың ешқайсысында жоқ. Ал, “ереулі” “егеулі” сөзінің ыңғайына орай қате басылған “ереуіл” сөзі екені даусыз. Қате басылса да, осы кезге дейін жұрт жазбаша да “ереулі” сөзін “ереуіл” мағынасында ұғынып келді. Бұл жолы ғалымдар мен жұртшылық пікіріне орай Махамбет өмірінің мән-мағынасын, мақсат-мүддесін білдіретін бұл өлеңнің басқы жолы “ереуіл” деп берілді.

Ереуіл ат - ереуіл аты, өзге кезде жүген, құрық салмайтын, арнайы соғыс, шайқаста ғана батырлар мінетін ат. Мұндай жортуыл-жорыққа мініске шыдамды, әрі жүйрік, жүргіш, әрі мықты қазанаттар мен тұлпарлар батырлардың бәрінде де болған. “Шайырда”: “Ереуіл ат — мінбей сақталған ат” деуінің мәнісі де тек жорыққа ғана мінетін ат деген мағына береді.

1925, 1962 жылғы басылымдарындағы түсінікке қарағанда, “Ереуіл атқа ер салмай” өлеңінің өзіндік шығу тарихы бар. Исатай, Махамбет бастаған көтерілісшілер 1837 жылы Орданы қамағаннан кейін, Баймағамбет, Қарауылқожа бастаған патша әскері бұлардың соңына түседі. Исатайларға шегінуге тура келеді. Көтерілісшілер ыдырап, азаяды. 1925 жылғы басылымында былай дейді: “1837 жылы жедді жұлдызының он екісінен он үшінә қараған түні Исатай мен Махамбет Жайықты жарып өткен соң, қасындағы қырық жолдасымен далаға қонады. Күн суық, боран екен. Ертемен тұрса, батырлар қар астында тоңып қалған екен. Сол заманда бөкейлік қазақтары едәуір тәрбиелі екен. Жұрттың көбі қыстыгүні ағаштан не тастан салған жылы үйге, күнде ішетін шайға үйреніп қалған екен. Етіктің орнына елдің бірқатары кебіс-мәсі киеді екен.

Далаға қонып, тоңып тұрған жігіттердің көбі жылы үйді, жұмсақ төсекті, қызыл шайды жоқтайды.

Сонда Исатай айтыпты-мыс: “Ай, жігіттер, қазақ жұртына сәлем айтыңыз. Ел болам десе, төсек төсенбесін, шай ішпесін, қималы етік кимесін!” — деп.

Қималы етік деп кебіс-мәсіні айтқан. Сол уақытта Махамбет батыр осы өлеңді айтып, жолдастарын жұбатқан”.

“Исатай деген ағам бар” — 1962, 1985 жылғы басылымдары бойынша алынды. Өлеңді Қ. Жұмалиев 1938 жылы ел аузынан жинаған.

“Кел, кетелік” — 1974, 1979 жылдардағы басылымдар бойынша жарияланып отыр. Жинақты құрастырушы Б. Аманшин бұл өлеңді Қ. Мырзағалиев жинаған материалдардан алған.

“Әй, Махамбет жолдасым” — 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша берілді. Бұл өлеңді Қ. Жұмалиев 1938 жылы ел аузынан жинаған.

“Қоштасу” — 1974 жылғы басылым бойынша берілді.

“Арғымаққа оқ тиді” — 1925, 1962, 1974, 1979, 1985 жылғы басылымдардың бәрінде де еш өзгеріссіз жарияланған. Тек 1962 жылғы жинақта “Мен ақсұңқардан туған...” деп басталатын шумақпен бір өлең ретінде берілген. 1925 жылғы басылымына сәйкес дербес өлең ретінде жарияланып отыр.

“Тілек” — 1925, 1974, 1985 жылғы басылымдар бойынша. 1962 жылғы жинақта алғашқы екі тармағы түсіп қалған. 4-тармағы “Қайнаған қара бұлттай” деп берілген. Бұл тармақ 1925 жылғы алғашқы жариялануына орай “Қайнаған қара болаттай” деп берілді. Жүректің беріктігін, мықтылығын білдіруде “бұлттай” деуден гөрі “болаттай” келіңкірейді деп білдік. 1962, 1974 жылғы басылымдарына һәм мазмұн-мәніне орай өлең атын “Тілек” деп алдық.

“Мұңар құн” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша берілді. 1962 жылғы жинақта өзгеріске ұшыраған, түсіп қалған кейбір сөздер 1925 жылғы жариялануына орай түзетілді.

“Тарланым” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша берілді. 1962 жылғы жинақта өзгеріске ұшыраған, түсіп қалған кейбір сөздер 1925 жылғы жариялануына орай түзетілді.

“Қақақулап шақырмай” — 1962, 1985 жылғы жинақтар бойынша.

“Қарағай шаптым шандоздап” — 1974 жылғы басылым бойынша.

“Көшер еді-ау біздің ел” — 1974 жылғы басылым бойынша берілді. Өзге жинақтарда “Арқаның қызыл изені” өлеңінің құрамында жүр.

“Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай” — 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша берілді. Аталған өлеңді Қ. Жұмалиев 1938 жылы ел аузынан жинаған.

“Жақия” — Исатай батырдың баласы. Тарихи деректерге қарағанда, алғаш “Қазақ әдебиеті” (1956, 22 июнь) газетінде жарияланған. Кейін “Қазақстан мұғалімі” (1958, 5 июнь) газетінде, 1974, 1979 жылдардағы Махамбет жинақтарында жарық көрді.

1837 жылы декабрьдің он екісінен он үшінше қараған боранды түнде Исатай, Махамбет қырық адаммен Жайықтан өткенде Жақия солардың ішінде болған. Бірақ, бергі беттің билеуші сұлтаны Баймағамбет Айшуаков бастаған қуғыншылар бірнеше күн соңына түскен аласапыран ауыр күндерде Исатай балалары Жақия мен Дінбаян, батырдың кіші әйелі Несібелі, балдызы Бағылан, Махамбеттің інісі Ысмайыл қолға түседі.

“Мен Нарыннан кеткенмін” — 1962 жылғы жинақ бойынша. 1925 жылғы басылымында осы тектес “Жайықтың бойы енді су” деп басталатын көлемі шағындау бір өлең кездеседі. Бұл толық нұсқасы ел аузынан жиналған. Алғаш “Қазақ әдебиеті” (1956, 22 июнь) газетінде жариялаған Б.Аманшин.

Исатайдың баласы Жақияны жазалаушыларға ұстап берген Әлім руының Шүрен аулы адамдарына өкпе, реніш ретіндегі өлеңі.

“Әрәйнә” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша.

“Мұңайма” — 1925, 1985 жылғы басылымдар бойынша.

“Жайықтың бойы көк шалғын” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдарының бөрінде де еш өзгеріссіз жарияланған. Сол текст берілді.

“Толғау” — 1974 жылғы басылым бойынша берілді.

“Алтын жақса, жарасар” — 1925, 1985 жылғы басылымдары бойынша берілді.

“Күн кайда?” — “Шайыр, яки қазақ акындарының басты жырлары” (Орынбор, 1912, 53-54-6.) жинағында Доспамбет жырау жырлары санатында берілген. “Исатай-Махамбет” (Ташкент, 1925) жинағынан бастап кейбір сөздері мен тармақтары бірқатар өзгеріспен келетін тексті Махамбет өлеңдері қатарында жарияланып келеді. Махамбет ауызекі жырлаған акын, жыраулар дағдысымен өзінен бұрынғы жауынгер жыраулар мұрасын өз кезіне орай икемдей қолданған болуы мүмкін.

“Сөйлесем даусым аңқыған” — 1925, 1985 жылғы басылым бойынша алынды. 1962, 1974 жылғы жинақтарда “Шашылу” деген атпен “Аспанда ұшқан ақсұңқар” өлеңінің алты шумағы ретінде берілген.

“Аспанда ұшқан ақсұңқар” — 1925, 1985 жылғы жинақтар бойынша. 1962, 1974 жылғы жинақтарда “Шашылу” өлеңінің құрамында жарияланған. Негізінде дербес екі өлең екендігі аңғарылады.

“Адыра қалған Нарынның” — 1962, 1974, 1985 жылғы басылымдары бойынша. Соңғы басылымда 1974, 1979 жылғы жинақтарға сүйеніп, өлеңнің 5, 6, 15, 17 тармақтары жаңадан қосылған. 1974 жылғы жинақта ол тармақтардың мерзімді баспасөз бетінде жарияланған, яки ел аузынан жиналған деректер негізінде қосылғандығы айтылады.

“Нарында” — 1925, 1962, 1974, 1985 жылғы басылымдары негізге алынды. 1925, 1962, 1985 жылғы жинақтарда кездеспейтін бірқатар тармақтар мен сөздер 1974 жылғы жариялануы бойынша енгізілді. Біз қабылдап отырған 6-7, 16-19, 22-23 тармақтар мен 5, 11 тармақтардағы сөз өзгерістері ел аузынан жинақталған деректерге негізделген. 1974 жылғы жинаққа енген аталған деректер “Қазақстан мұғалімі” (1958, 5 июнь) газетінде жарияланған және Ақтөбе облысы Ойыл ауданында тұратын журналист Нұрымжан Жұмағалиевтің, азамат Т. Қуанғалиевтің жинаған материалдарынан алынған. Аталған тармақтар мен сөздер Махамбет өлеңдерінің рухына сәйкес келетіндіктен қабылданды.

“Абайламай айрылдым” — 1925, 1985 жылғы жариялануы бойынша берілді.

“Істеген ісім кетті далаға” — 1925, 1985 жылғы жариялануы бойынша берілді.

“Біткен істің міні жоқ” — 1974 жылғы басылымы негізге алынды.

“Мен тауда ойнаған қарт марал” — 1925, 1985 жылғы басылымдары бойынша.

“Жалғыздың” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдары негізге алынды. Өлеңнің 2, 3, 4, 5 тармақтары “Мұрат ақынның Ғұмарқазы ұғлына айтқаны” (Қазан, 1908) жинағына орай:

“Айдан ару нәрсе жоқ,

Ол түнде бар да, күндіз жоқ.

Күннен ару нәрсе жоқ,

Ол күндіз бар да түнде жоқ”, — деп алынды.

1925 жылғы жинақта “ару” сөзі “көркем” күйінде келеді. 1908 жылғы текстер “Мөңкеұлы Мұрат ақыннан жазылды” делінген. Махамбет өлеңдерін Қуан жыраудан Мұрат, одан Ығылман үйреніп бізге жеткенін ескеріп, Мұрат айтуынан жазылған өлеңдер ішіндегі көркемдік әсері мол “ару” сөзі қабылданды.

“Менің атым — Махамбет” — 1925, 1962, 1985 жылғы жариялануы бойынша.

“Біз ер едік” — 1925, 1985 жылғы басылымдары бойынша.

“Мінкен ер” — 1925, 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша берілді. 1962 жылғы жинақта өзгеріске ұшыраған, түсіп қалған кейбір сөздер 1925 жылғы жариялануына орай түзетілді.

“Желден де желгір ақбөкен” — 1962, 1985 жылғы басылымдар бойынша. Ел аузынан жиналып, 1962 жылғы жинаққа енген бұл өлеңнің соңғы сегіз тармағы жасандылау сезіледі. 1985 жылғы басылымда осы сегіз тармақ қабылданбаған. Сол текст жарияланып отыр.

“Реніш” — 1974 жылғы басылым бойынша берілді.

“Шегініс” — 1974 жылғы басылым бойынша берілді.

“Айныман” — 1962, 1985 жылғы жинақтар бойынша берілді. Алғашқы төрт тармағы “Мұрат ақынның Ғұмарқазы ұғлына айтқаны” (Қазан, 1908) жинағындағы “Нұрымның Әтембекке айтқаны” толғауының тармақтарына жататындығын ескеріп, Махамбет жырларын Нұрым ақын өз толғауында пайдалануы да мүмкін ғой деп ойладық.

“Құн болған” — 1925, 1962, 1974, 1979, 1985 жылғы басылымдарының бәрінде еш өзгеріссіз жарияланып келеді. 1962, 1985 жылғы жинақтарда “Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ” өлеңінің жалғасы ретінде берілген. Бұл жолы 1925 жылғы басылымына орай дербес өлең күйінде жарияланды.

“Мен едім” — 1925, 1974, 1985 жылғы басылымдары бойынша.

“Аймақ көл” — 1925, 1962, 1974, 1985 жылғы басылымдары бойынша. 1925 жылғы жариялануынан өзге жинақтардың бәрінде бар “Сәулесі түспес жаһанға” деген өлең мазмұнына қиысып тұрған тармақ қабылданды.

“Қызғыш құс” — 1925, 1962, 1974, 1979, 1985 жылғы жинақтарының бәрінде де еш өзгеріссіз жарияланып келеді. Сол текст алынды.

“Қайда бар?” — 1974 жылғы басылым бойынша.

“Ақсұңқар құстың баласы” — 1974 жылғы басылым бойынша

берілді. “Асқар, асқар, асқар тау” деп басталатын 6 тармағы “Орай да борай қар жауса” деген өлеңге қосылды.

“Әй, Шонты би” — 1962 жылғы жинақ бойынша берілді. Алғаш “Қазақ әдебиеті” (1955, 1 июль; 1956, 22 июнь) газетінде жарияланған.

“Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі” — 1925, 1985 жылдардағы басылымдары бойынша берілді. 1962 жылғы басылымда “Еділ үшін егестік”, “Ханның кірген ақ орда” деп басталатын шумақтары бір бөлік есебінде берілген. Және “Еділден ұшқан аққудай” деп басталатын бөлік жинаққа енбеген. 1985 жылғы жинаққа қайтадан кірген. Махамбет мұраларын көп зерттеген Қ.Жұмалиевтің 1962 жылғы жинаққа бұл бөлімді енгізбеуінің мәні бар. Себебі, бұл бөлімдегі алғашқы тармақ аздаған өзгерістері бола тұрса да, негізінен 1908 жылы Қазан қаласында жарияланған “Мұрат ақынның Ғұмарқазы ұғлына айтқаны” (18-19-б.) жинағындағы “Нұрым ақынның Әтембекке айтқаны” толғауының алғашқы тармақтарына сәйкес келеді. Сондықтан, бұл басылымда ол жеті тармақты Махамбет мұрасына қоспадық. Ал, “Ақсүйек сұлтан, Байеке” деп басталатын шумағын Махамбет өлеңі деп қабылдадық. Себебі, бұл тармақтар ақын өлеңдерінің табиғатына үйлеседі. Өлеңнің IX бөлігі 1925 жылғы басылымда “Бірсіндеп садақ асынған” күйінде келеді. 1962, 1974, 1979 және өзге жылдардағы басылымдарда “Беркініп садақ асынған” деп оқылады. Мағынасы айқын осы беркініп деген сөз қабылданды...

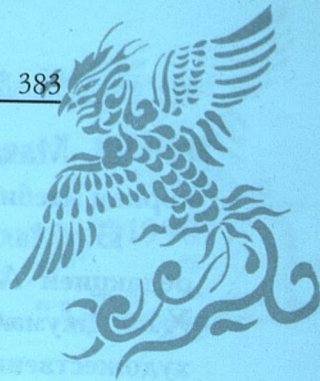
Өлеңнің I бөлігіндегі төртінші жол 1962, 1985 жылғы басылымдарында “Арғымақ дейтін жығылар” күйінде берілген. Бұл тармақ 1925 жылғы жариялануына орай “Арғымақ дейтін жығылғыр” деп түзетілді. Өлең мағынасына жығылғыр үйлеседі.

“Шерниязға айтқан жұмбағы” — “Исатай — Махамбет” (Ташкент, 1925) жинағынан. Махамбет өлеңдерінің 1974, 1979 жылғы басылымдарында жарияланды. Бұл жұмбақтың ел аузында айтылатын толықтау нұсқалары да кездеседі. Гурьевтік ақын Құмар Жүсіпов айтқан бір нұсқасы 1974 жылғы жинақта берілген.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. МАХАМБЕТТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

1. Беріш Махамбет батырдың сұлтанға айтқаны. Кітапта: Мұрат ақынның Ғұмар Қдзы ұғына айтқаны. Қазан, 1908.
2. Исатайдың інісі Махамбет жыраудың сөзі. Кітапта: Шайыр яки казак ақындарының басты жырлары. Жиюшысы Ғабдолда Мұштақ. Орынбор. Каримов - Хусайнов компаниясының паровой типографиясы, 1910-1911 жылдар шамасы.
3. Махамбет батырдың сөзі. "Сәуле" (Қазақша әдеби-білім журналы), № 3-4, Ташкент, 1924.
4. Исатай - Махамбет. Бірінші бөлім. Қазақтың мемлекет баспасының Күншығыс бөлімі. Ташкент, 1924.
5. Халел Досмұхамедұлы. Исатай - Махамбет. Ташкент, 1925.
6. Баймағамбет правительге беріш Махамбет батырдың айтқан сөзі. // "Жаңа мектеп", № 8, 1927.
7. Повстанческие песни казахов XIX века. Перевод с казахского А.Никольской. Казахское краевое издательство. Алма-Ата, 1936.
8. Махамбет Өтемісов. Махамбет өлеңдері (XIX ғасырдағы қазақтың халық ақыны). Өлеңдерін жинаған, өмірбаянын және сөз басын жазған Қажым Жұмалиев. Қазақтың көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1939.
9. Песни степей. Антология казахской литературы. Под редакцией Леонида Соболева. Государственное издательство "Художественная Литература". Москва, 1940.
10. Махамбет. Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. Алматы, 1948.
11. Махамбет Утемисов. Издательство АН Казахской ССР. Алма-Ата, 1948.

12. Махамбет Өтемісұлы. Өлеңдер. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1951.

13. Махамбет Утемисов. Стихи. На русском языке. Под редакцией Андрея Семенова, вступительная статья профессора Х. Джумалиева. Казахское Государственное издательство художественной литературы. Алма-Ата, 1957.

14. Махамбет Өтемісов. Өлеңдер жинағы. Жинап, баспаға даярлаған, өмірбаяны мен шығармаларына талдаулар жазған профессор Қажым (Қажығали) Жұмалиев. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1958.

15. Антология казахской поэзии. Государственное издательство “Художественная Литература”. Москва, 1958.

16. Махамбет Өтемісұлы. Ереулі атқа ер салмай... Өлеңдер. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1962.

17. Махамбет. Ерулі атқа ер салмай. Өлеңдер. Баспаға әзірлеген, кіріспе мақала мен түсініктерін жазған, библиографиясын құрастырған Берқайыр Аманшин. Алматы: “Жазушы”, 1974.

18. Махамбет. Жыр-семсер. Алғы сөз, библиографиясын дайындаған Б. Аманшин. Алматы: “Жазушы”, 1979.

19. Өтемісұлы М. Шашақты найза, шалқар күй (күйлерді нотаға түсірген Қ. Ахмедияров). Алматы: “Өнер”, 1982.

20. Бес ғасыр жырлайды. I том. Алматы: “Жазушы”, 1984.

21. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. Алматы, 1985.

22. Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. Баспаға дайындаған, алғы сөз, түсініктерін жазған Қ. Сыдиықов. Алматы: “Жазушы”, 1989

23. Х. Досмұхамедұлы. Исатай - Махамбет. Алматы, 1991.

24. Қазына. 2-кітап: Махамбет. Түсініктері Қ. Сыдиықовтікі. Алматы: “Арыс”, 2001.

II. МАХАМБЕТТІҢ ӨМІРІ МЕН ТВОРЧЕСТВОСЫ

1. А. Халық әдебиеті. “Жас қайрат”. 1924. № 3-4.

Адамбаев Б. Махамбет туралы жаңа мағлұматтар. “Қазақстан мұғалімі”. 1958, 5 июнь. № 23.

2. Адамбаев Б. Махамбет туралы жаңа мағлұматтар. “Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабаршысы”. 1958. № 8.

3. Адамбаев Б. Шешендік өнер. Алматы: “Жазушы”, 1969.

4. Аламан. Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөз. Қазақстан мемлекет баспасының Күншығыс бөлімі. Қазан, 1926.

5. Алпағанов С. Бабаға деген құрметпен. “Атырау”, 1990. 11 қазан.
6. Алпысбаев Т. Ақын ескерткіші хақында. “Атырау”, 1990, 26 қыркүйек.
7. Аманшин Б. Стихи Махамбета Утемисова. “Ленинская смена”. 1952, 21 июня. № 74.
8. Аманшин Б. Өтемістен туған он едік... “Қазақ әдебиеті”. 1955, 20 май. № 20.
9. Аманшин Б. Махамбеттің екі өлеңі. “Қазақ әдебиеті”. 1956, 22 апрель. № 16.
10. Аманшин Б. Махамбет Өтемісовтің тұңғыш жарияланған өлеңі. // “Әдебиет және искусство”. 1956. № 8.
11. Аманшин Б. Махамбет мұрасы төңірегінде. “Қазақ әдебиеті”. 1956, 26 октябрь. № 43.
12. Аманшин Б. Махамбет қашан қаза тапты? “Қазақ әдебиеті”. 1956, 24 декабрь. № 34.
13. Аманшин Б. Махамбет өлеңдері орыс тілінде. “Қазақ әдебиеті”. 1958, 11 апрель. № 15.
14. Аманшин Б. Стихи поэта-батыра. “Простор”. 1958. № 8.
15. Аманшин Б. Исатайдың семсері. “Орталық Қазақстан”. 1968, 25 февраль.
16. Аманшин Б. Махамбет өмірінің соңғы жылдары. // “Жұлдыз”. 1968, № 12.
17. Аманшин Б. Бір көне қолжазба жайында. “Жұлдыз”. 1969, № 3.
18. Аманшин Б. Арыстан еді-ау Исатай! “Лениншіл жас”. 1969, 25 апрель. № 82.
19. Аманшин Б. Махамбеттің жебесі. “Қазақ әдебиеті”. 1969, 14 июнь. № 24.
20. Аманшин Б. Махамбеттің түр сипаты. “Қазақ әдебиеті”. 1970, 7 февраль. № 6.
21. Аманшин Б. Махамбеттің хаты. “Қазақ әдебиеті”. 1970, 3 июль. № 31.
22. Аманшин Б. Махамбет жырларының жаңа жинағы. “Орал өңірі”. 1973, 16 август.
23. Аманшин Б. Терең төркіндер. “Қазақ әдебиеті”. 1973, 14 сентябрь. № 38.
24. Аманшин Б. Махамбеттің бейітін тапқан кім? “Лениншіл жас”. 1974, 19 январь. № 249.
25. Аманшин Б. Жортты түзде Махамбет. “Мәдениеттұрмыс”. 1974. № 5.

26. Аманшин Б. По следам Махамбета. "Вечерняя Алма-Ата". 1975, 3 октября. № 232.

27. Аманшин Б. Махамбет және оның орыс достары. "Орал өңірі". 1979, 24 март. № 60.

28. Аманшин Б. Махамбет және оның ұрпақтары. "Коммунистік еңбек" (Гурьев облыстық газет). 1979, 23 май. № 98.

29. Аталин Т. Шашақты найза, шалқар күй (Махамбеттің 7 күйі туралы). "Орал өңірі". 1983, 15 февраль.

30. Ахынжанов М. Исатай - Махамбет көтерілісіне 120 жыл. "Коммунизм таңы". 1958, 18 июль.

31. Әбілов Ф. Жауынгер ақын. "Коммунизм таңы", 1974, 15 май.

32. Әбілов Х. Махамбеттің шөберелері. "Ленин жолы" (Орал облысы Тайпақ аудандық газеті). 1968, 13 январь. № 6.

33. Әуезов М. Махамбет. Махамбеттің өмірі. Махамбеттің ақындығы. Кітапта: Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-том. Алматы, 1984. 262-271 б.

34. Балмағамбетов И. Тілек қағыс қала ма? (Исатай мен Махамбет ескерткіші туралы). "Лениншіл жас", 1990, 6 шілде.

35. Байшеркешов Т. Исатай-Махамбет көтерілісі. "Социалистік құрылыс" (Гурьев облыстық газеті). 1938, 3 июнь-3 июль.

36. Бекбаев Қ. Махамбет бейнесі әдебиетте. "Жайық шұғыласы" (Гурьев облысы Махамбет аудандық газеті). 1979, 10 май. № 56.

37. Бекмаханов Е. "Ішкі Орда Исатай Таймановтың көтерілісі" (В.Ф.Шахматовтың осы аттас монографиясына рецензия). "Социалистік Қазақстан". 1947, 17.август. № 161.

38. Бекмаханов Е. Ішкі Орда шаруаларының 1836-1837 жылдардағы көтерілісі. "Коммунизм таңы". 1956, 9 май.

39. Бектұров Ж. Махамбет мұрасы. "Орталық Қазақстан". 1975, 5 февраль.

40. Бектұров Ж. Махамбет жыры. "Жезқазған туы". 1975, 16 апрель.

41. Бекхожин Х. Поэзия Махамбета. "Казахстанская Правда". 1937, 11 августа.

42. Беккожин Қ. Буырқанған халықтың дауылпазы. Кітапта: Беккожин Қ. Өлең өткелдері. Алматы, 1986.

43. Вердібаев Р. Махамбет ақын жырлары. "Социалистік Қазақстан". 1959, 10 октябрь. № 237.

44. Бердіғожин Л. Құнды зерттеулер. “Атырау”. 1990, 11 қазан.
45. Бөкеев О. “Ереуіл атқа ер салмай”. Қазақ әдебиеті. 1990, 26 қазан.
46. Бөкеев О. “Рухымызды қайрауға жұмсау керек” (сұхбат). “Атырау”. 1990, 16 қазан.
47. Варшавский Л., Шахматов В. Певец народного гнева (К столетию со дня смерти Махамбета Утемисова). “Казахстанская Правда”. 1946, 6 октября.
48. Гофман Э. “Повстанческие песни казахов XIX века” (осы аттас кітапқа рецензия). “Литературное обозрение”. 1937. № 4.
49. Гусяров Е. Такое живое прошлое. “Вечерняя Алма-Ата”. 1974, 7 декабря. № 286.
50. Даль Л. “Повстанческие песни казахов XIX века” (осы аттас кітапқа рецензия). “Литературный Казахстан”, кн. 6. 1937.
51. Дербісәлиев Ә. Орындалмай қалған ұлы арман “Қазақ әдебиеті”. 1984, 1 маусым.
52. Джусупов А. Об одном неосуществленном желании Махамбета Утемисова. “Ленинская смена”. 1957, 9 июня. № 113.
53. Дүйсемалиев Х. Исатай бейіті. “Қазақ әдебиеті”. 1963, 13 сентября. № 36.
54. Евреинов А. Внутренняя Букеевская киргиз-казачья орда. (Оттиск из “Современника”, т. XXIX, отд. П). СПб, 1850.
55. Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. Алма-Ата, 1966.
56. Жаканов И. Егеулі найза қолға алған. “Еңбек туы”. 1974, 15 май.
57. Жарықбаев Қ. Махамбет Өтемісұлы жастар тәрбиесі хақында. Алматы, 1976.
58. Жәкішева З. Махамбеттің домбырасы табылды. “Қазақ әдебиеті”. 1985, 9 мамыр.
59. Жолдыбаев М. Исатай Тайманұлы. “Қазақ әдебиеті”. 1937, 3 июнь.
60. Жолдыбаев М. Исатай Тайманұлы. “Социалистік құрылыс”. 1937, 27 июль.
61. Жолдыбайұлы М., Әуезұлы М., Қоңыратбайұлы Ә. XIX ғасыр мен XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. Алматы, 1933.
65. Жолжанов М. Жұмбағы мол жалғыз өлең (“Ереуіл атқа ер салмай...”). “Коммунистік еңбек”. 1990, 13 қазан.

66. Жұмалиев Қ. Махамбет ақын. “Әдебиет майданы”. 1937. № 8-9.

67. Жұмалиев Қ. Исатай-Махамбет көтерілісі және Махамбет поэзиясы туралы. “Қазақ әдебиеті”. 1937, 6-10-15-25 сентябрь, 15-20-28 октябрь.

68. Жұмалиев Қ. Махамбет поэзиясының тілі. “Қазақ әдебиеті”. 1938, 23 февраль. № 9.

69. Жұмалиев Қ. Махамбет поэзиясы туралы. “Әдебиет майданы”. 1938. № 4.

70. Джумалиев Х. По следам Исатая. “Социалистическая Алма-Ата”. 1938, 25 сентября.

71. Жұмалиев Қ. Махамбет Өтемісов. “Лениншіл жас”. 1946, 26 октябрь. № 53.

72. Жұмалиев Қ. Жауынгер батыр, жалынды ақын. “Әдебиет және искусство”. 1946. № 9-10.

73. Жұмалиев Қ. Қаһарман ақын. “Қазақ әдебиеті”. 1956, 19 октябрь. № 42.

74. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Бірінші том. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1958.

75. Жұмалиев Қ. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиетін зерттеу мәселелері. Кітапта: “Әдеби мұра және оны зерттеу”. Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. Алматы, 1958.

76. Жұмалиев Қ. Исатай бейіті жайында. “Қазақ әдебиеті”. 1963, 18 октябрь. № 41.

77. Жұмалиев Қ. Махамбет Өтемісов. Кітапта: “Сөз зергерлері”. Құрастырған С. Сейітов. Алматы: “Қазақстан”, 1966.

78. Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений. Том 61. СПб, 1846. № 243-244

79. Жылқышиев Қ. Махамбеттің мұрагері (Махамбет күйлерімен қауышу). “Қазақ әдебиеті”. 1994, 4 қараша.

80. Жылқышиев Қ. Дауылпаз ақын күйлері “Орал өңірі”. 1995, 20 мамыр.

81. Зарипов Ф. Махамбеттің жаңадан табылған төрт өлеңі. “Қазақ әдебиеті”. 1957, 5 апрель. №14.

82. Иванин. Описание зимнего похода в Хиву в 1838-1840 гг. Типография товарищества “Общественная польза”. СПб, 1874.

83. Исатай ақын болған ба? “Коммунистік еңбек”. 1973, 29 сентябрь.

84. Ысмағұлов Б. Махамбет күйлері. “Қазақ әдебиеті”. 1959, 31 июль. № 31.

85. Ысмағұлов Б., Мерғалиев Т. Махамбет - композитор. “Лениншіл жас”. 1965, 31 октябрь. № 216.

86. Ысмағұлов Б. Баға жетпес мұра. “Орал өңірі”. 1966, 27 август. № 174.

87. Ысмағұлов Б. Ерлер есімі берілсе екен. “Социалистік Қазақстан”. 1976, 13 май.

88. Канапьянов Б. Махамбет. “Литературная Азия”. Алматы, 2002.

89. Канапьянов Б. Образ Махамбета в творчестве современных поэтов (Олжас Сулейменов и Андрей Вознесенский). “Литературная Азия”. Алматы, 2002.

90. Канапьянов Б. Махамбет. В книге Махамбет “Слово мое”. “Жибек жолы”. 2002.

91. Канапьянов Б. Махамбет. “Книголюб”. 2002, ноябрь.

92. Канапьянов Б. Махамбет. “Нива”, № 3. 2003.

93. Канапьянов Б. Махамбет. В книге Махамбет “Слово мое”. “Жибек жолы”. 2002.

94. Кәкішев Т. Махамбеттің жаңа жолдары. “Қазақ әдебиеті”. 1956, 13 ноябрь. № 46.

95. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет көтерілісі. (Елаузындағы деректер туралы). “Коммунистік еңбек”. 1973, 12 июнь.

96. Кенжалиев И. Мұқияттылық қажет. “Қазақ әдебиеті”. 1974, 12 август. № 28.

97. Кенжалиев И. Махамбет Өтемісұлы (өмірі мен қызметі туралы қысқаша очерк). Алматы: “Қазақстан”, 1974.

98. Кенжалиев И. Махамбет толғауы төңірегінде. “Қазақ әдебиеті”. 1975, 15 август. № 33.

99. Кенжалиев И. Ақ алмастың жарқылы. “Жұлдыз”. 1976. № 10.

100. Кенжалиев И. Тайманұлы Исатай. Алматы: “Қазақстан”, 1977.

101. Кенжалиев И., Ысмағұлов М., Жұмағалиев Н. Махамбет мұрасы туралы. “Жұлдыз”. 1978. № 5.

102. Кенжалиев И. Махамбет мұрасы. “Атырау”. 1993, 9 шілде.

103. Кенжалиев И. Мұраға ақау түспесін. “Қазақ әдебиеті”. 1987, 12 июнь.

104. Кенжалиев И. Махамбеттің Ақтөбе өңірінде болуы. “Коммунизм жолы”. 1983, 5 марта.

105. Кенжалиев И. Жортты түзде Махамбет. “Ленин туы”. 1983, 24сентябрь.

106. Кенжалиев И. Ержүрек ақын. “Жезқазған туы”. 1983, 15 декабрь.

107. Кенжалиев И. Махамбет Өтемісұлы. “Орталық Қазақстан”. 1983, 9 июль.

108. Кенжалиев И. Биыл Махамбет Өтемісұлы 190 жасқа толады. “Ақтөбе”. 1993, 28 мамыр.

109. Кенжалиев И. Махамбет мұрасына сергек қарайық. “Орал өңірі”. 1993, 20 мамыр.

110. Көшенева А. Махамбет бейнесін танытатын шығарма. “Қазақ тілі мен әдебиеті”. 2002. № 2.

111. Қабдолов З. “Ереулі” де емес, “ерулі” де емес - “ереуіл”. Арна. Алматы, 1988.

112. Қараев М. Реализмнің терең тамыры. ” Қазақстан мектебі”. 1986. № 6.

113. Қарасаев О. Сурет сыры. “Атырау”. 1990, 15 қыркүйек.

Қайсенова А. Есіл ердің жырлары. “Кітап жаршысы”. 1974, 25 декабрь. № 12.

114. Қазақ әдебиетінің тарихы. Үш томдық. Екінші том. Бірінші кітап. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1961.

115. Қазыбайұлы С. Жаңашыл ақын. “Атырау”. 1994, 6 қыркүйек.

116. Қаяупов К. Дала дауылпазы. “Атырау”. 1990, 13 қазан.

117. Қорқытов Б. Дара да дана тұлға. “Атырау”. 1990, 10 қазан.

118. Қорқытов Б. Махамбет пен Тұрлан. “Атырау”. 1990, 11 қазан.

119. Қорқытов Б. Өткір тілді Өтеміс. “Атырау”. 2001, 8 қараша.

120. Қорқытов Б. Теңдесі жоқ дара тұлға. “Атырау”. 2002, 16 ақпан.

121. Құбаева И. XIX ғасырдағы Қазақстанның тарихи ахуалының Махамбет поэзиясындағы көріністері. “Қазақ тілі мен әдебиеті”. 1996. № 7-8.

122. Құдайбергенов У. Исатай, Махамбет және Қадірбай. “Жұлдыз”. 1984. № 1.

123. Ковалевский Е.П. Странствователь по суше и морям. СПб, 1848.

Қоңыратбаев Қ. Жауынгер жырдың рухы. “Орал әнірі”. 1974, 19 апрель.

124. Ламашев Ә. Махамбет - патриот акын. “Қазақстан мектебі”. 1969. № 1.

125. Ламашев Ә. Алғашқы айғақтар. “Қазақ әдебиеті”. 1969. 27 сентябрь.

126. Ламашев Ә. Махамбет өміріне байланысты оқулық фильм. “Қазақстан мектебі”. 1970. № 2.

127. Ламашев Ә. Махамбет поэзиясын мектепте оқытудың кейбір мәселелері. “Орал педагогикалық институтының профессор-мұғалімдер құрамының XXXIV ғылыми конференциясының материалдары”. Орал, 1970.

128. Ламашев Ә. Н. Ф. Савичев - Исатай - Махамбет көтерілісін тұңғыш зерттеуші. “Коммунистік еңбек”. 1971, 1 июль.

129. Маженова М., Тлеужанов М. Махамбет Утемисов - пламенный певец народного восстания. “Учитель Казахстана”. 1956, 25 сентябрь. № 44.

130. Максимовский Э. Возвращение из безмолвия. “Ленинская смена”. 1967, 23 сентябрь. № 251.

131. Мамытов А. Исатай - Махамбет. “Жаңа мектеп”. 1927. № 1.

132. Махамбет. “Литературная энциклопедия”. Том VII, 1934.

133. Мырзағалиев Қ. Махамбет жырлары. “Қазақ әдебиеті”. 1971, 6 август. № 32.

134. Мырзағалиева Г. Ақын өлендері - ел рухы. “Қостанай таңы”. 2002, 26 ақпан.

135. Муқанов С. Казахская литература XIX века. “Песни степей”. Антология казахской литературы. Под редакцией Леонида Соболева. Государственное издательство “Художественная литература”, Москва, 1940.

136. Мұқанов С. Қазақтың ХУШ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы. Алматы, 1942.

137. Мұхаметханов Қ. Семсер жырға сергек қарайық (Махамбет өлеңдерінің басылымы, текстологиясы туралы). “Қазақ әдебиеті”. 1986, 9 май.

138. Намазғалиев М. Асыл еді Исатай ер Тайманның баласы. “Малды өңір” (Гурьев облысы Махамбет аудандық газеті). 1966, 5 апрель. № 42.

139. Намазғалиев М. Исатай, Махамбет қалай өлтірілді? “Малды өңір”. 1971, 12 август. № 97.

140. Нәбиуллин Ж. Махамбеттің жаңа табылған өлеңдері. “Октябрь туы”. 1958, 30 март.

141. Нарымбетов Ә. Қазақ халқының жауынгер ақыны. “Коммунизм таңы”. 1956, 31 октябрь. № 216.

142. Неталиев М. Исатайдың ұрпақтары. “Мәдениет және тұрмыс”. 1978. № 4.

143. Ниятғалиева Г. Махамбет пен Абай жырларындағы табиғат пен адам концепциясы. “Ақиқат”. 2001. № 2.

144. Нысаналин А. Несломленный меч слова. “Ленинская смена”. 1974, 16 мая.

145. Оңғарсынова Ф. Махамбеттің жерлесімісің? (Атыраудағы Махамбет поэзиясы күндері). // “Атырау”. 1990, 11 қазан. № 94.

146. Оспанов М. Дәстүр және ақындық ерекшелік. “Қазақстан мектебі”. 1987. № 6.

147. Өмірәлиев Қ. Махамбет поэзиясындағы философиялық параллелизм. “Қазақстан мектебі”. 1970. № 6.

148. Өмірәлиев Қ. Махамбет поэзиясының өзіне дейінгі поэзия үлгілерімен байланысы. “Қазақстан мектебі”. 1970. № 6.

149. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы: “Ғылым”, 1976.

150. Өтепкалиев Р. Исатай мен Махамбет - егіз тұлғалар. “Атырау”. 2001, 29 қараша.

151. Рахиев Х. Махамбет Өтемісұлы. “Ленин жолы”. 1964, 16 май.

152. Рахымбеков Р. Тұңғыықтан сыр тартқан. “Лениншіл жас”. 1966, 31 декабрь. № 263.

153. Рақымбекова Ә. Әруақты ақын жортқан жер. “Ленин жолы”. 1990, 24 қазан.

154. Рязанов А. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.). Труды Общества изучения Казахстана, том VIII, выпуск 4. Кызыл-Орда, 1927.

155. Савичев Н. Исатай Тайманов, старшина Внутренней Орды. “Уральские войсковые ведомости”. 1876. № 43-51. 1877. № 1.

156. Садықов С. Махамбет жырлары жайлы. “Октябрь туы”. 1959, 10 октябрь.

157. Сарғожин Р. Махамбеттің мүсіні. “Жетісу”. 1967, 29 ноябрь.

158. Сейтаков Ғ. Ескеретін есім көп елміз десек. “Орал өңірі”. 1990, 1 қараша.

159. Сербаринов Г. Исатай Тайманов (Очерк народного движения в Букеевской Орде в 1837-1838 гг.). Труды Общества изучения Киргизского края. Том I, выпуск 6. Кзыл-Орда, 1924.

160. Сыздыкова Р. Махамбет өлеңдерін оқығанда. “Қазақстан мектебі”. 1972. № 11.

161. Сыдиыков Қ. Ақын-жыраулар. Алматы: “Ғылым”, 1974.

162. Сыдиыков Қ. Махамбет өлеңдерінің текстологиясы хақында. Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл мен әдебиет сериясы. 1990, №3. 35-41 б.

163. Сыдиықов Қ. Махамбет жинағы қалай құрастырылды. “Қазақ әдебиеті”. 1990, 12 қазан.

164. Сыдиыков Қ. Сарқылмас қазына. Алматы, 1996.

165. Сыдыков С. Махамбет жырларының текстологиясы жайында. “Жұлдыз”. 1961. № 4.

166. Сыдықов Т. Еңіреп өткен ер ақын. “Октябрь туы”. 1969, 15 май.

167. Сүйіншәлиев Х. Алып күштің ақыны. “Социалистік Қазақстан”. 1956, 21 октябрь. № 247.

168. Сүйіншәлиев Х. Махамбет Өтемісұлы - қазақ халқының ұлы ақыны. “Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабаршысы”. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1957. № 1.

169. Сүйіншәлиев Х. Махамбет мұраларын зерттеу мәселелері. “Коммунизм таңы”. 1957, 22 май. № 101.

170. Сүйіншәлиев Х. Дарын иесі. “Қазақ әдебиеті”. 1960, 12 февраль. № 7.

171. Сүйіншәлиев Х. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1961.

172. Сүйіншәлиев Х., Нарымбетов Ә. Махамбет шығармаларының идеялық-көркемдік ерекшеліктері. “XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті” (Практикум). Қазақ Мемлекеттік университетінің баспасы. Алматы, 1967.

173. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Қазақстан. Алматы, 1967.

174. Табылдиев Х. Азаттықты аңсаған ақын. “Коммунистік еңбек”. 1964, 15 май.

175. Табылдиев Х. Исатайды өлтірген кім? “Коммунистік еңбек”. 1966, 1 февраль.

176. Табылдиев Х., Хайретдинов М., Намазғалиев М. Аталар атын ардақтайық. “Коммунистік еңбек”. 1969, 4 февраль.

177. Талжанов С. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар. “Социалистік Қазақстан”. 1963, 7 апрель. № 83.

178. Тоқмырзин Қ. Ерулі атқа ер салмай (Ы. Шөрековтің “Исатай-Махамбет” дастанының кейіпкерлерінің ұрпақтары ізімен). “Лениншіл жас”. 1988, 30 сентябрь.

179. Төтенаев Б. Бұл жерде Жұмыр, Қылыш аты аунаған. “Білім және еңбек”. 1987. № 12.

180. Туғанбаев Қ. Махамбет жырлары майданда. “Коммунистік жол”. 1975, 15 январь.

181. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. Восточное отделение Киргизского государственного издательства. Ташкент, 1925.

182. Тілепов Ж. “Егеулі найза қолға алмай”. “Социалистік Қазақстан”. 1988, 17 март.

183. Тілеужанов М. Махамбеттің жаңадан табылған өлеңдері. “Қазақ әдебиеті”. 1955, 1 июль. № 26.

184. Тлеужанов М.О. Махамбете Утемисове. “Казахстанская правда”. 1956, 22 сентябрь.

185. Тілеужанов М. Махамбет жырларын жинайық. “Екпінді құрылыс”. 1956, 18 август.

186. Тілеужанов М. Махамбет туралы кейбір архив материалдары. // “Екпінді құрылыс”. 1956, 14 октябрь.

187. Тілеужанов М. Исатай - Махамбет туралы аңыз. “Екпінді құрылыс”. 1956, 28 октябрь.

188. Тілеужанов М. Махамбет туралы Ковалевскийдің жазғандары. “Екпінді құрылыс”. 1957, 17 март.

189. Тілеужанов М. Махамбет өлеңдерін жинау мәселесіне. “Социалистік құрылыс”. 1958, 13 апрель. № 75.

190. Тілеужанов М. Халықтың ардагер ұлы. “Октябрь туы”. 1958, 25 июль.

191. Тілеужанов М. Қайталанбас тағдыр. “Орал өңірі”. 1975, 27 февраль.

192. Хамзин М. Намыс отына өртеніп өлген ер ақын “Орталық Қазақстан”. 2002, 2 ақпан.

193. Харузин А. Киргизы Букеевской Орды. Том 1. СПб, 1889.

194. Хасанов Қ. Махамбеттің “Жұмыр, Қылышы” жөнінде. “Орал өңірі”. 1993, 15 шілде.

195. Хасенов Ә. Тайманұлы Исатай. "Қазақ әдебиеті". 1978, 13 март.
196. Шарабасова С, Сейтаков Ғ. Ақын атын ардақтайық. "Орал өңірі". 1989, 15 апрель.
197. Шахматов В. Некоторые новые данные к биографии поэта Махамбета Утемисова. "Литература и искусство Казахстана". 1941. № 5.
198. Шахматов В. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. Издательство АН Казахской ССР. Алма-Ата, 1946.
199. Шахматов В. К биографии поэта Махамбета Утемисова. "Вестник АН Казахской ССР". 1952, № 3.
200. Шәріпов Ш. Елдің екі ері олар. "Малды өңір". 1971, 3 август.
201. Шаяхметов Н. Махамбет. "Лениншіл жас". 1967, 21 сентябрь. № 186.
202. Шаяхметов Н. Махамбет өмірінің соңғы күні хақында. "Лениншіл жас". 1967, 24 сентябрь. № 188.
203. Шаяхметов Н. Из тьмы веков. Алма-Ата: "Казахстан", 1968.
204. Шамғонов А. Исатайдың ұрпақтары. "Қазақ әдебиеті". 1974, 23 август.
205. Шөреков Ы. Исатай - Махамбет. (Мектеп кітапханасы), Алматы, 1941.
206. Шөреков Ы. Исатай - Махамбет. Дастан мен өлеңдер. Құрастырған, кіріспе мақала мен түсініктерін жазған Берқайыр Аманшин. Алматы: "Жазушы", 1976.
207. Юсупов Қ. Дастанның алтын арқауы. "Атырау". 1994, 29 қыркүйек.

НАЙЗА ҰСТАНҒАН
ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Махамбет қазақ халқының тәніне түскен жара, жанына батқан аза еді.

Есімізді Махамбет пен Абайдың өлеңдерімен жиған біз үшін, ұлы ақынның наркескен жырлары санамызда, есімізде, жүрегімізде қалғымас, өшпес намыс отындай мәңгі алаулап жанып тұрады.

Махамбетті оқу аз, ақын жырларын жүрекпен қабылдау, жанмен сезіну, ақылмен бағалау керек. Қазақ аспанында алмас қылыштай жарқылдаған Махамбет жырын білмеу, оқымау, ұқпау надандықты көрсетеді. Махамбеттің найзағай жырларын жанға дарытып, жатқа оқымай, біз қазақ болып жарытпаспыз.

Халық болып ұйымаспыз.

Қасыретті ғұмыр кешкен ақын, «жауырынан өтін алса да, жамандарға жалынбас» деген қағидамен өмір кешті.

Асыл мұрат.

Жайықтың бойында сөзінің құдыреті ойнаған отты жырлар жарқылдады.

Жаужүрек сарбаздардың намысы тасыды, қуатқа қуат қосылды. Сөз құдыретін дәл Махамбетше есілткен ақын бұл қазақта кемде кем.

Қорғасындай салмақты, алтындай саф таза асыл сөз Нарынның құмынан әуелей көтеріліп, бүкіл қазақ даласына тарады.

Ердің намысын қайрады.

Ездің үрейін ұшырды.
Қайран Махамбеттің жырлары!..

... Арғымақтың баласы
Аз оттар да көп жусар,
Талаудан татқан дәмі бар.
Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да көп жортар,
Дұшпанға кеткен кегі мен
Барымтаға түскен малы бар.

Халқының азаттығын армандаған асыл Махамбет XIX ғасырдағы біртуар құбылыс еді.

Отанының бақыты үшін жанын пидә еткен батыр Махамбет, уақыт пен кеңістікті арғымағының артына өңгерген батыр Махамбет ақынға айналды.

Ұлы даланың, сол даланы еркін кезген көшпелі қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күресте ақын талантының қайнар көзі ашылды. Махамбет Алладан атақ-даңқ тілеген жоқ, тек қазақтың бір-бірімен ұғысуын тіледі.

Еділ мен Жайықтың қазақ құшағында мәңгі қалуын арман етті. Бұл дүниеде Махамбеттің пір тұтқан жалғыз адамы Исатай Тайманов болды. Сонан да жорық жырларының басты қаһарманы Исатай батыр.

Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен,
Атқан оғы Еділ-Жайық тең еткен,
Атқанын қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан,
Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?! — деп, зарлаған Махамбет дауысы
Нарынның құмын кеше де, бүгін де, ертең де күңіреніп берері хақ.

Махамбеттің найза мен садақтың оғынан түзеген поэзия отауы уақытқа бағынбады.
Жорық жырлары өлмес, өшпес уақыт пен кеңістіктің аясына сіңіп жүре берді.

Исатай қаза болды, батыр сарбаздар да ұрыс даласында ажал құшты, ал Махамбет ессіз, иесіз Нарынның құмында жапа-жалғыз күн кешті.

«Адыра қалған» Нарында ақын сегіз жыл сергелдең өмірін өткізді. Жүрек жұтқан қайран батыр-ақын, ханның тыңшыларымен, ессіз елдің есерлерімен, даланың ғайбат сөздерімен, ең бастысы жалмауыз жалғыздықпен жекпе-жек қалды...

Өзін емес, қазақтың елі мен жерінің тағдырын ойлаған бір адам болса, ол — Махамбет ақын.

Отанын шексіз сүйген бір адам болса, ол да — Махамбет батыр.

Қазақ поэзиясының шырқау шыңдарының бірі де Махамбет жырлары.

Талмайтын арғымақ жыр.

Ақын ұрыс даласында түледі, ұрыс даласында жан тапсырды.

Қайран қазақтың үнсіз даласы!..

Қайран қазақтың ерен ерлері!..

Роллан СЕЙСЕНБАЕВ

МАЗМҰНЫ

Нұрсұлтан Назарбаев. Кітап — ең сабырлы ұстаз	8
Иманғали Тасмағамбетов. Махамбет поэзиясы — намыс дабылы.....	10

ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Арқаның қызыл изені	17
Арғымақ сені сақтадым	19
Желп-желп еткен ала ту	21
Ереуіл атқа ер салмай	22
Арғымақтың баласы	23
Ай астында бір көл бар	24
Аспандағы бозторғай	25
Пыр-пырлай ұшқан қасқалдақ	26
Еменнің түбі — сары бал	27
Еңіреу ұлы емшек боз	29
Орай да борай қар жауса	30
Ұл туса	31
Қаршыға деген бір құс бар	32
Әрайна	33
Толарсақтан саз кешіп	34
Күмісті мылтық қолға алып	35
Менің атым — Махамбет	36
Шамдансам шалқамнан түсер асаумын	37
Атадан туған аруақты ер	38
Еріскендей ер болса	39
Мен едім	40
Өкініш	41
Азамат ердің баласы	42
Бағаналы терек	43
Жайықтың бойы көк шалғын	44
Жайықтың бойы енді су	45
Біткен істің міні жоқ	46
Желден де желгір Ақ бөкен	47
Жәңгірге айтқаны	48
Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі	49
Елмен қоштасу	56
Туған ұлдан не пайда	57
Беркініп садақ асынбай	58
Соғыс	59
Алты күндей алаулап	61
Міне алмаған алаға	62

Жабығу.....	63
Исатай деген ағам бар.....	64
Кел, кетелік,кетелік.....	65
Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай.....	66
Әй, Махамбет, жолдасым (Исатай атынан).....	67
Тілек.....	71
Еңселігім екі елі.....	72
Қалы кілем қара нар.....	73
Белгілі туған ер едім.....	74
Махамбет ордадан кетерде айтқан сөзі.....	75
Құлжа қуған текешік.....	76
Қылыштай қиғыр алмас ем.....	77
Мұңайма.....	78
Арғымаққа оқ тиді.....	79
Мұнар күн.....	80
Есіл ер.....	82
Тарланым.....	83
Жақия.....	85
Қақақаулап шақырмай.....	86
Қарағай шаптым шандоздап.....	87
Мен Нарыннан кеткенмін.....	88
Адыра қалған Нарында.....	89
Нарында.....	91
Абайламай айрылдым.....	92
Істеген ісім кетті далаға.....	93
Өлең айтып толғадым.....	94
Сөйлесем даусым аңқыған.....	95
Аспанда ұшқан ақ сұңқар.....	96
Мен тауда ойнаған қарт марал.....	97
Біз ер едік.....	98
Айныман.....	99
Әй, Шонты би.....	100
Мінкен ер.....	101
Біз неткен ер, неткен ер.....	102
Тайманның ұлы Исатай.....	103
Алтын жақса жарасар.....	104
Күн болған.....	105
Жалғыздық.....	106
Аймақ көл.....	107
Қайда бар.....	108
Мен ақсұңқардан туған құмаймын.....	109
Күн қайда.....	110
Жалған дүние.....	112
Қызғыш құс.....	113

ОЙ ТОЛҒАМ

Мұхтар Әуезов. Махамбеттің өмірі.....	117
Сәбит Мұқанов. Махамбет Өтемісұлы	126
Берқайыр Аманшин. Махамбеттің тағдыры.....	146
Зейнолла Қадолов. Ерлік пен елдіктің өшпес рухы	156
Рахымжан Отарбаев. Махамбет пен Баймағанбет өлімі	168
Әбіш Кекілбаев. Махамбеттің күйлері	172
Рысқали Дүйсенғалиев. Қастерлесен, Махамбетті қастерле.....	176
Мақсұт Неталиев. Ақырғы айқас, немесе Махамбеттің өлімі.....	180
Ғафу Қайырбеков. Қырқарланып өткен ер.....	186
Серік Негимов. Махамбеттің шешендігі	194
Серік Ақсұңқарұлы. Махамбеттің басын кескен кім?	198

АРНАУ

Қажым Жұмалиев. Айқас (повестен үзінді)	209
Тәкен Әлімқұлов. Қараой (әңгіме)	224
Сырбай Мәуленов. Қараойдағы қанды оқиға.....	238
Қойшығұл Жылқышиев. Бас туралы баллада	240
Құдаш Мұқашев. Махамбеттің соңғы сөзі	242
Қайрат Жұмағалиев. Махамбет өлімі.....	245
Жайлаубай Қазиев. Махамбеттің басы	246
Рафаэль Ниязбеков. Уа, Махамбет, Айбарлым!	247

КҮЙЛЕР 295**ЕСТЕЛІКТЕР**

Жәрдем Кейкин. Өтеміс.....	329
Берік Қорқытов. Махамбет пен Тұрлан.....	338

ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР 357**МАХАМБЕТТІҢ ХАТЫ..... 365****ТҮСІНІКТЕР 369****БИБЛИОГРАФИЯ 383****НАЙЗА ҰСТАНҒАН ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ**

Роллан Сейсенбаев. Найза ұстанған жорық жырлары	396
---	-----

«АМАНАТ» журналы Кітапханасының
кітаптарын сатып алу үшін келесі
мекемелермен хабарласыңыздар

АЛМАТЫДА:

Халықаралық Абай клубының өкілеттілігі
тел/факс: 8 (3272) 91 89 69;
e-mail: amanat70@list.ru

«Книжный мир семьи» кітап дүкені
тел.: 8 (3272) 91 35 83; т-факс 92 17 19
«Атамұра» кітап дүкені
тел. 8 (3272) 79 11 72

«Академкнига» кітап дүкені
тел. 8 (3272) 73 78 21

АСТАНАДА:

«Казахкитап» ЖАҚ
тел. 8 (3172) 39 72 49; 39 84 77

«Казна» кітап саудасы
тел. 8 (3172) 35 34 75

«Алтын Орда Астана» дүкені
тел. 8 (3172) 21 60 64

«Абай» ЖШС МС
тел. 8 (3172) 32 27 20

СЕМЕЙДЕ:

Халықаралық Абай клубының өкілеттілігі
тел/факс 8 (3222) 56 15 55, моб. 8 705 800 69 84

ӨСКЕМЕНДЕ:

«Коханов» ЖК
тел/факс: 8 (3232) 25 28 32, 25 86 37

ҚАРАҒАНДЫДА:

«Сары-Арқа» МС
тел/факс: 8 (3212) 47 50 48

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ
АКАДЕМИК
АКАДЕМИК

«АМАНАТ» ЖУРНАЛЫНЫҢ КІТАПХАНАСЫ

2003—2006 жылдары Халықаралық Абай клубында
шығарылған кітаптар:

Абай	Книга слов
Чокан Валиханов	Смерть Кукотай хана
Акутагава Рюноскэ	Жизнь идиота
Олжас Сулейменов	Аргамаки
Орхонские надписи	
Казахские богатырские сказания	
Мурат Аджи	Кипчаки
Валерий Zubov	Избранное
Мухамет Шаяхметов	Судьба
Габит Мусрепов	Однажды и на всю жизнь
Татьяна Фроловская	Евразийский лев
Поэмы о древних тюрках	
Роллан Сейсенбаев	Мертвые бродят в песках
Георгий Гачев	Путешествие в казахский космос
Abai	The Book of word
Уильям Фолкнер	Медведь
Эрнест Хемингуэй	Снега Килиманджаро
Иво Андрич	Мост на Дрине
Мырзатай Жолдасбеков	Камни заговорили
Анар	Книга моего деда Коркута
Кабус-наме	
Тимур Зульфикаров	Золотые притчи дервиша
Мишель Монтень	Опыты
Герман Гессе	Три повести
Юсуф Баласагун	Наука быть счастливым
17 рассказов польских писателей	
16 рассказов венгерских писателей	
Андре Моруа	Письмо молодому человеку о науке жить
Алехо Карпентьер	Царство земное
Адольф Янушкевич	Дневники и письма

Иоанн Павел Второй
Рышард Бадовски
Макото Ода
Шота Валиханов
Польская поэзия
Роллан Сейсенбаев
Роллан Сейсенбаев
Роллан Сейсенбаев
21 рассказ писателей Казахстана
Мир Абая
Мир Ау зова
Мир Нурпеисова
Абиш Кекильбаев
Ромэн Роллан
Адам Мицкевич
Абай
Шаһкәрім

Избранное
Польские певцы Казахстана
Хиросима
Белые ночи Чокана

Бегство
Трон сатаны
Рассказы

Конец легенды
Кола Брюньон
Стихи
Шығармалар жинағы
Шығармалар жинағы

ХАЛЫҚ КІТАПХАНАСЫ

Роллан Сейсенбаев

День, когда рухнул мир

Портрет Хемингуэя

Синтаро Исихара

Япония, которая сумеет сказать нет

Китайские мудрецы

Инна Потахина

Колокольчик

Бхартихари

Шатакатраям

Морис Симашко

Емшан

Оралхан Бокеев

Ардак

«АМАНАТ» ЖУРНАЛЫНЫҢ КІТАПХАНАСЫ

Әлем халықтарының әдебиеті, өнері,
тарихы, һәм фәлсафасы

55

ХІХ ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫ

**МАХАМБЕТ
(1803-1846)**

ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Халықаралық Абай клубы
050010, Алматы, Жамбыл к-сі 25, оф. 807
E-mail: amanat70@list.ru

ISBN 9965-611-71-8

9 789965 611711

Басуға 3.08.2007 қол қойылды.
Пішімі 70x108¹/₁₆ Шартты 6. т. 30,5.
Офсетті басылым. Гарнитурасы «Academy DT».
Таралымы 4000 дана. Тапсырыс №990
ЖШС РПБК «Дәуір» баспасында басылды

W. T. ...
210030125819

Махамбет Өтемісұлы қазақ халқының тәніне түскен жара, жанына батқан аза еді. Есімізді Махамбет пен Абайдың өлеңдерімен жиган біз үшін, ұлы ақынның наркескен жырлары санамызда, есімізде, жүрегімізде қалғымас, өшпес намыс отындай мәңгі алаулап жанып тұрады.

Махамбетті оқу аз, ақын жырларын жүрекпен қабылдау, жанмен сезіну, ақылмен бағалау керек. Қазақ аспанында алмас қылыштай жарқылдаған Махамбет жырын білмеу, оқымау, ұқпау надандықты көрсетеді.

ЖОРЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Махамбеттің найзағай жырларын жанға дарытып, жатқа оқымай, біз қазақ болып жарытпаспыз. Халық болып ұйымаспыз.

Қасыретті ғұмыр кешкен ақын, «жауырынан өтін алса да, жамандарға жалынбас» деген қағидамен өмір кешті.

Асыл мұрат.

Жайықтың бойында сөзінің құдыреті ойнаған отты жырлар жарқылдады.

Жаужүрек сарбаздардың намысы тасыды, қуатқа қуат қосылды.

Сөз құдыретін дәл Махамбетше есілткен ақын бұл қазақта кемде кем.

Қорғасындай салмақты, алтындай саф таза асыл сөз Нарынның құмынан әуелей көтеріліп, бүкіл қазақ даласына тарады. Ердің намысын қайрады. Ездің үрейін ұшырды.

Қайран Махамбеттің жырлары!..